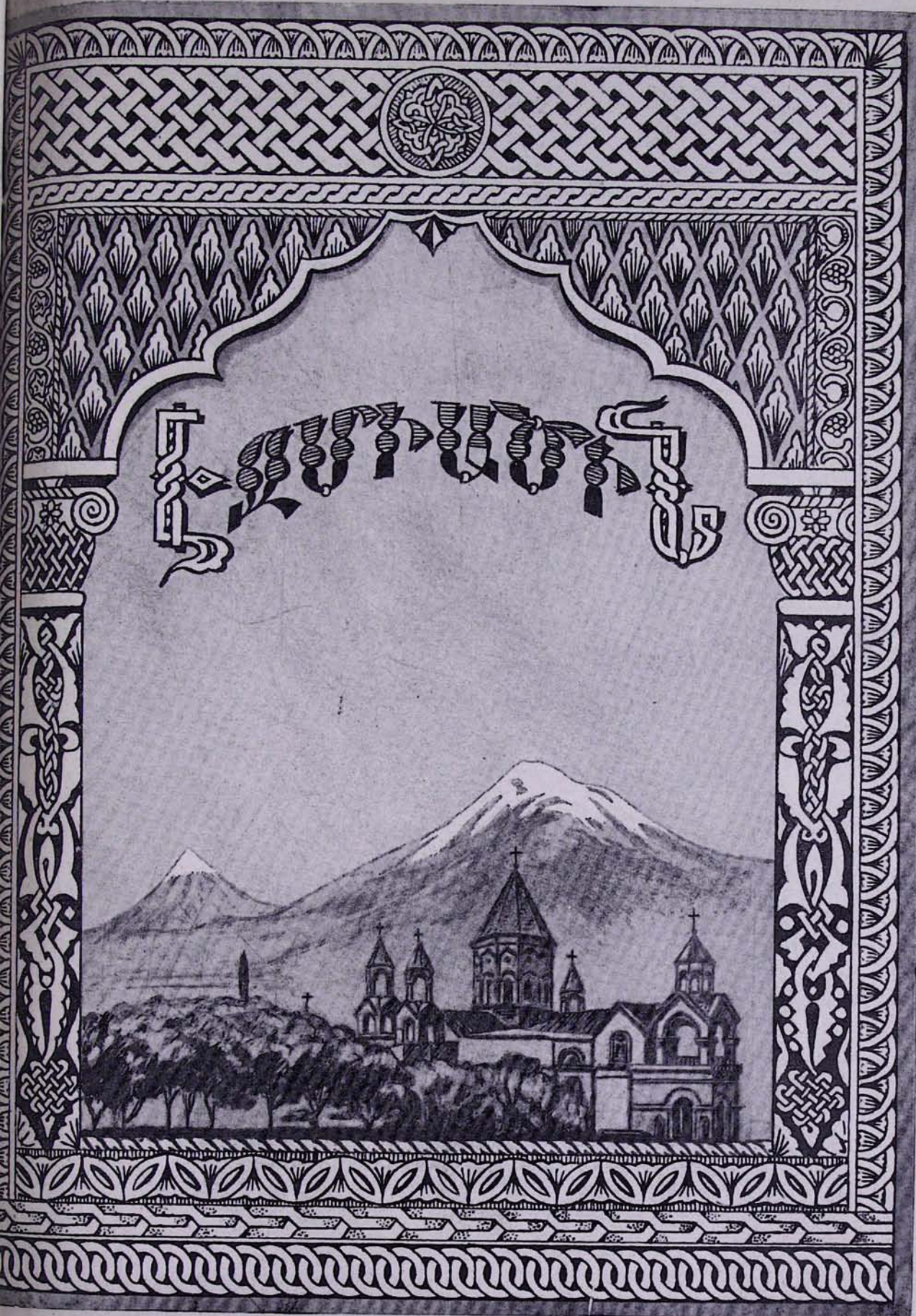

ՌԵԴԱԿՏ

Է. ՏԱՐԻ

Տարր-Աղբիւ

ՏԱՐՐԱՅԻՆ

ՊԱՃՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. Է. ՋԱՐԻՆՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

էջ

Որոշում Ամենայն Հայոց Հայրապետության՝ Խաղաղության կողմնակիցների Համաշխարհային կոնգրեսի Մշտական կոմիտեի Ստոկհոլմի սեսիայի որոշումներին միանալու մասին	3
Ռուսական Ուղղափառ եկեղեցու հոգևոր պետերի կոմիտեի կենտրոնական կոնգրեսի Մշտական կոմիտեի Ստոկհոլմի սեսիայի որոշումներին միանալու մասին	4
Հայ եկեղեցին խաղաղության կողմնակից է	5
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ	7
ՌՈՒԲԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Ս. Տ. Գեորգ Զ.ի կենսագրությունը	10
ԲԱՆԱՍԵՐ, Պատմական երկու վավերագրեր	15
ՃԵՄԱՐԱՆՅԻ, Քրիստոսի Հարությունը	17
ՀՐԱՆՏ ՀՐԱՀԱՆ, Կոմիտաս	20
Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ, Նորայր Բյուզանդացին և նրա գրական ժառանգությունը	26
Ա. ԱՌԱՔԵՆՆՅԱՆ, Հայկական առակը ակադեմիկոս Մառի լուսաբանությամբ	32
Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ, Թրական նմուշներ Գրիգոր Ղըքայակրից	39
Յ. Բ. ԲՈՒԶԱՆՅԱՆ, Մի ակնարկ Տայոց հոտորջրի անցյալից	47
Ա. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ, Հովհաննես Սարկավագի մաթեմատիկական աշխատությունը	52
Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Լեզվագիտական մի շուտամասիրված հարցի շուրջը	59
ՍԱՀԱԿ Մ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Ավագ շաքարը և Հարության տոնը Մայր Աթոռում	63
ՍԱՐԿԱՎԱԳ, Համաժողովրդական տոնի օրը Ս. Էջմիածնում	65
ՓԱՅԼԱԿ ՄԻԱՍՅԱՆ, Նոր կյանք	67
Ռ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Էփեսոսի ղեպի մի ֆանի տեսարժան պատմական վայրեր	68
Լ. ԱՃԵՄՅԱՆ, ՍՍՈՄ Բերազույն Սովետի ընտրություններուն առթիվ	71
Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ստալինյան մրցանակի լաուրեատները	73
Արմեն Տիգրանյանի մահը	76
Հ. ԱՐԱՄՅԱՆ, Ժողովրդի նյութական բարեկեցության հարաճուն վերելքը	77
ՀԱՄԱՌՈՒՆՆԵՐ ԼՈՒՐԵՐ	80
Մեծի Տանն Կիլիկիո Նորին Ս. Օծություն Ս. Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոսը Երուսաղեմում	84
Դամբանական, խոսված Նորին Ս. Օծություն Ս. Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի կողմից, Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք Ամենապատիվ Ս. Կյուրեղ Բ.ի դագաղին վրա	85
ՎԱԶԳԵՆ Մ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Մեր հարազատ լեզուն	86
Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյա գերեկությո՞րը Սուրբոցի մեջ	88
Դոկտոր Ասատուր Ալթունյանի մահը	88
Խաղաղության պաշտպանությունը և Հայ եկեղեցին	88
Ա. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Բարկեն Առաքելյան, Հայկական պատկերաբանականներ	90
4—7-րդ դարերում	90
Սփյուռքից ստացված նոր հրատարակություններ	94
Գիտական և գեղարվեստական հրատարակություններ	95

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱՆԱՆ ՍՍՈՒ, ԷՋՄԻԱՄԻՆ

«ԷՋՄԻԱՄԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала „Эчмиадзин“

Redaction of the magazine „Etchmiadzin“, Armenia, USSR

Պատվեր № 345

Հայպոլիգրաֆհրատի № 2 տպարան, Երևան, Կոմունիստի փող. № 8, 1950 թ.:

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ւ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ Զ.

**ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**

ՆՈՐԻՆ Ա. ՕՇՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ.
ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՎ ԽԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Անցյալում անհամար վիշտ ու դառնություն տեսած ըագմաչար-
չար հայ ժողովրդի համար չի եղել նվիրական ավելի ըարժր երա-
զանք, քան տեվական խաղաղությունը: Հայաստանյայց Առաքելական
Սուրբ Եկեղեցին, որ հնագույն եկեղեցիներից մեկն է աշխարհում,
մշտապես աղոթել է աշխարհի խաղաղության եւ մարդկանց ըարժ-
րության համար:

Քաղաքական ներկա խառնակ իրադրության մեջ, երբ մարդ-
կությունը կանգնած է միլիոնավոր նոր զոհեր կլանող համաշխար-
հային նոր պատերազմի սպառնալիքի մղձավանջի առաջ, Հայոց Եկե-
ղեցին՝ հավատարիմ իր ավանդական սկզբունքին, իր ծայնն է ըար-
ժրացնում խաղաղության օգտին եւ անվերապահ միանում է Խաղա-
ղության Կողմնակիցների Համաշխարհային Վեհաժողովի Մշտական
Կոմիտեի Ստոկհոլմի նստաշրջանի ըննաձեւերին:

Գ. . . 27

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԻ—ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԻ

12-ին ապրիլի 1950 թ.
Ս. Էջմիածին

**ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԻԱՆՈՒՄ Է ԽԱՂԱՂՈՒՅՑԱՆ
ԿՈՂՄՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԿՈՆԳՐԵՍԻ ՄՇՏԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՍՏՈԿՀՈԼՄԻ ՍԵՍԻԱՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻՆ**

**ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՀՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏԵՐԻ ԿՈՄՈՒՆԻԿԵՆ**

„Մեր մեծ Հայրենիքի սահմաններում եղած Ռուսական Ուղղափառ Եկեղեցու ըլլոր թեմերի եպիսկոպոսության, հոգեվորականության եվ հավատացյալների կողմից մենք հայտնում ենք մեր միահամուտ համաձայնությունը Խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսի Մշտական կոմիտեի Ստոկհոլմի սեսիայի քանաձեւերի հետ:

Համոզմունք հայտնելով, որ այդ որոշումների կենսագործումը կնպաստի ամբողջ աշխարհում խաղաղության հետագա ամրապնդմանը, մենք դիմում ենք ըլլոր եղբայրական ինքնագլուխ Ուղղափառ Եկեղեցիներին՝ կոչ անելով միանալ վերոհիշյալ որոշումներին եվ առավելագույն ջանքեր գործադրել հավատացյալների մեջ խաղաղությունը պաշտպանելու գործը ուժեղացնելու նպատակով:

ԱԼԵՔՍԻ, Մոսկվայի և համայն Ռուսիայի Պատրիարք

Ս Ե Ր Ա Ղ Ա Ն Ս Ի Ն Ո Ղ Ի ա ն դ ա մ ե ե Ր՝

ՆԻԿՈԼԱՅ, Կրետիցկիի և Կոլոմեայի միտրոպոլիտ:

ԻՈՍԵՖ, համայն Ուկրաինայի էկզարխ, Կիևի և

Գալիցիայի միտրոպոլիտ:

ԳՐԻԳՈՐԻ, Լեհիգրադի և Նովգորոդի միտրոպոլիտ:

ԻՈՍԻՖ, Վոռոնեժի և Օստրոգոժի արքեպիսկոպոս:

ԱՐՍԵՆԻ, Ուֆայի և Բաշկիրիայի եպիսկոպոս:

ՖԻԼԱՐԵՏ, Ռյազանի և Կասիմի եպիսկոպոս:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄՆԱԿԻՑ Է

առ ժամանակ չի հանգել երկրորդ համաշխարհային պատերազմից: Նրա զարհուրելի հետևանքները այժմ կգացվում են ամենուրեք. դեռ միտում են պատերազմի ընթացքում հրդեհված ֆաղափներն ու գյուղերը, դեռ չեն ամոփվել միլիոնավոր որդեկորույս մայրերի սրտի խոր խոցերը, դեռ քառմ են տասնյակ միլիոն անմեղ զոհերի գերեզմանները... Սակայն արյունարբու հրձիգ ուժերը դեռ ծախվում են նոր պատերազմի ընդդեմ խաղաղասեր Սովետական Միության և դեմոկրատական երկրների: Մարդկային սեռի այս դաժնիքները հրահրում են համաշխարհային նոր պատերազմ, ցանկանում են նոր սպանող պատրաստել և մարդկությունը նորից արյան ծովի մեջ փայել:

Նոր պատերազմի դավադիր այս ուժերը, իրենց հանցապարտ ծրագիրն իրագործելու համար, գեղեցիկ են սրում և հասարակական կարծիք պատրաստում: Նրանք աշխատում են իրենց ռազմականֆին լծել իրենց համակիր բոլոր տեսակի ֆաղափական, հասարակական և կրոնական կազմակերպություններ:

Սակայն ֆեաժ չեն նաև խաղաղության կողմնակիցները: Նրանք, իրենց հերքին, պայքարում են խաղաղության համար, աշխատում են հասարակական լայն շրջանների առջև մերկացնել հրձիգների բոլոր տեսակի դավերն ու խարդավանքները:

Ողջ մարդկությունը այժմ, փաստորեն, բաժանվել է երկու ընդդիմադիր ճակատների. խաղաղության կողմնակիցների և պատերազմի կողմնակիցների: Սահմանազատումը կատարվում է շատ սուր և անուշ. միջին օղակներ այլևս գոյություն չունեն: Բոլոր տեսակի կազմակերպությունների առջև այժմ խնդիր է ծառացած՝ որի

կողմը պիտի կանգնել, խաղաղությանն թե պատերազմի կողմնակիցների:

Այսպիսի խնդիր ծառացել է նաև Հայոց եկեղեցու առաջ: Այդ հարցին, բնական է, պիտի պատասխանի նաև Հայոց եկեղեցին: Ամենայն Հայոց Հայրապետի հաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսի Մշտական կոմիտեին ուղղած ներկա համարում տպագրվող որոշումը պատասխանն է ահա այդ հարցումի:

Հայաստանյայց Ս. եկեղեցու ծերունագար Հայրապետը, իր այդ որոշման մեջ, պարզ հայտարարում է ի յուր ողջ աշխարհին, որ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄՆԱԿԻՑ Է ԵՎ ԱՂՈՒՄ Է ԱՌԱՍՎԱԾ՝ ԽԱՓԱՆՆԼՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՐԶԻԳՆԵՐԻ ՆՆՆԳ ԾՐԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ:

Հայոց եկեղեցին, որ փրստոնյա հնագույն եկեղեցիներից մեկն է, իր գոյության ողջ ընթացքում, միշտ էլ խաղաղության կողմնակից է եղել: Նա երբե՛ք կռիվ և սպանություն չի փարոզել:

Փրստոնեությունն ինքն խաղաղություն փարոզող վարդապետություն է: Փրկչի ծնունդը, նրա մարմնանալը ավետվել է խաղաղությամբ. «Փա՛ռք ի բարձունս աստուծոյ, եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հանութիւն»: Ինքն՝ Փրկչը, իր հիմնած եկեղեցուն խաղաղություն է ավանդել. «խաղաղութիւն բողոմ ձեզ, զխաղաղութիւն զիմ տամ ձեզ»:

Հայոց եկեղեցին, հավատարիմ փրկչական այս ավանդին, իր բեմից դարեւ շարունակ խաղաղություն է փարոզել: Հայոց եկեղեցիներում, Ս. Պատարագի արարողության ժամանակ, պատարագիչը ամեն անգամ դառնում է դեպի հավատացյալ աղորոքողներ և խաղաղություն մաղթում աշխարհին. «խաղաղութի՛ւն ամենեցուն»:

Խաղաղությունն է եղել դարեւ շարունակ նաև հայ ժողովրդի իդձն ու երազանքը: Նա ամենից շատ է սիրել և փափայել խաղաղությունը, որովհետեւ ամենից շատ է

պատերազմների հետևանքի հաշակել: Փոփոխ, անպաշտպան մի ժողովուրդ, գտնվելով Արևելքի ռազմա-ստրատեգիական կարևոր մի հանգույցում, հաճախ է ենթարկվել նվաճողների հարձակումներին և կամայականություններին: Նա անցյալում ծանր տառապանքներ է տեսել և բազմաշարժար մականունը ստացել: Ո՞ւմ հայտնի չէ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում մեկ միլիոնից ավելի անմեղ հայ բնակչության մասսայաբար սրախողխող լինելը Թյուրքիայում: Քանի՜ քանի՜ նվաճողներ են ռաբ դրել հայոց հողի վրա, և քանի՜ քանի՜ տեսակ վիրտ պատճառել ստեղծագործ հայ ժողովրդին: Հայաստանի անցյալ ծանր դրության պատկերավոր բնորոշումը տվել է արաբական պատմիչներից մեկը՝ Իբն-Ալ-Ֆակիհ Ալ-Համադանին. «Մահկուլ սիրիացին ասաց. Հայաստանը մշտապես ավերակներով է ծածկված: Հարցրին. ո՞վ է նրան փառաբանում: Պատասխանեց. Հեծյալների ձիերի սքրակները»:

Հայ ժողովուրդը սիրելի և փափայելի է խաղաղությունը: Նա այդ խաղաղ ժամանակաշրջաններում է որ իր ստեղծագործական համեստ մոծումներն է արել մարդկային մշակույթի գանձարանում:

1920 թվականին հայ ժողովրդի պատմությանը մեջ տեղի ունեցավ խոշոր բեկում: Սովետական կենսատու արևի տակ, ստեղծվեց հայրենի պետականությունը, որը օրը օրին, հսկայի փայլերով, զարգանում և բարգավաճում է: Ռուս մեծ և ազնիվ ժողովրդի և դրացի մյուս ժողովուրդների գործուն օգնության շնորհիվ, անցյալում փառաբանող երկիրը նա այժմ արդյունաբերական, գարգացած երկիր է դարձրել: Սովետական Հայաստանը այժմ իրավահավասար

սար անդամն է Սովետական Միության փառավոր բնույթի: Հայ ժողովուրդը այլևս անպաշտպան չէ և ո՛չ մի շարժանք չի կարող այլևս հեշտությամբ խախտել նրա հանգիստը և իր կամայականությունը բեկադրել: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ծանր փորձը լիովին ապացուցեց այդ:

Ցավալի է միայն, որ արտասահմանում, օտար ղոներում դեռևս քրե են գալիս Հայաստանից փախած և հայ ժողովրդի և Մայր Արթուր Ս. Էջմիածնի դեմ անվերջ դավեր նյութող հայանուն մարդիկ, որոնք ինչպես միշտ, այնպես և այժմ, լծվել են ռազմավորների կառին և ջանք չեն խնայում հայ համայնքներում մտքեր պղտորելու համար: Սակայն այդ մարդիկ վաղուց են մերկացված. նրանք հայ ժողովրդի հաշվի մեջ չեն, և ո՛չ մի հայրենասեր մարդ չի կարող համակիր լինել նրանց:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի Խաղաղության կողմնակիցներին ուղղված ներկա ուրոշումը մի նոր ապացույց է Հայոց եկեղեցու պարզ կողմնորոշման: Քաղաքական ներկա պղտոր իրադրության մեջ, երբ մարդկությունը կանգնած է պատերազմի մղձավանջի սարսափների առաջ, ծերունազարդ Հայրապետը լուսավորչանքում Ս. Էջմիածնից հայտարարում է ի լուր աշխարհի, որ նա խաղաղության կողմնակից է:

Կասկած չի կարող որ հավատացյալ բոլոր համայնքները, որոնք համոզված են որ իրենց սիրելի և նվիրական Ս. Էջմիածինը երբեք սխալ կողմնորոշում չի տվել և չի տա, առանց տատանվելու, միասնաբար կկանգնեն Խաղաղության կողմնակիցների շարքում և կպայքարեն խաղաղության և արդարության համար:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ.Ի
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳՐԵՐԸ ՓՐԿԶԻ ՀՐԱՇԱՓԱՌ
Ս. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԹԻՎ**

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ՇՆՈՐՀԱԶԱՐԴ ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

ԱՆԹԻՎԻԱՍ, ԲԵՅՐՈՒԹ

Սիրո ողջունիվ շնորհավորում եմք Փրկչի Ս. Հարության տոներ. խղորենք,
որ հարուցյալ Փրկիչը իր խաղաղությունը պարգևե աշխարհին, որը գիտության,
գեղարվեստի, կուլտուրայի հիմքն է և մարդկային կյանքի երջանկության
աղբյուրը:

Եղբայրական սիրով՝

ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

**ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ ՌՈՒՍԻՈ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԱԼԵՔՍԻՆ**

ՄՈՍԿՎԱ

Սիրո ողջունիվ շնորհավորում եմք Փրկչի Ս. Հարության տոներ. աղորենք,
որ հարուցյալ Փրկիչը իր խաղաղությունը պարգևե աշխարհին:

Եղբայր ի Քրիստոս՝

ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Նույն բովանդակությամբ հեռագրեր են առավւած նաև Համայն Վրաս-
տանի Պատրիարք-Կաթողիկոս Կալիստոսաթին և Միտրոպոլիտ Նիկոլային:

ՇՐՋԱՔԵՐԱԿԱՆ ՇԵՌԱԳՐԵՐ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԵՎ Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀՆԵՐԻՆ ԵՎ ԲՈԼՈՐ ԹԵՄԵՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻՆ

Սիրո ողջունիվ շնորհավորում եմք Փրկչի Ս. Հարության տոնը. աղոթեմք,
որ հարուցյալ Փրկիչը իր խաղաղությունը պարզեւ աշխարհին, որը գիտության,
կուլտուրայի հիմքն է և մարդկային կյանքի երջանկության աղբյուրը:

Սիրով և օրհնությամբ՝

ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ.Ի
ԱՆՈՒՆՈՎ ՍՏԱՅՎԱԾ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳՐԵՐԸ
ՓՐԿՉԻ ՀՐԱՇԱՓԱՌ Ս. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԹԻՎ**

Բեյրութից

Մենք ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ՎԵՀԱՓԱՌ ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՑ

ԷԶՄԻԱՍԻՆ, ԳԵՈՐԳ Զ. ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Մեծ տոնի առթիվ շնորհավորություններ, ցանկանալով Ձեզ երկար կյանք:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Պոլսից

**ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ ԳԵՐԱՊԱՏԻՎ Տ. ԳԵՈՐԳ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՍԼԱՆՅԱՆԻ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԵՌԱԳՐԸ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ**

ԷԶՄԻԱՍԻՆ, ՎԵՀԱՓԱՌ ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, շերմ մաղթանքներ Զատիկի տոնի առթիվ:

ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՍԼԱՆՅԱՆ

Երուսաղեմից

**ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ ԳԵՐԱՇՆՈՐՀ Տ. ԵՂԻՇԵ
Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԵՌԱԳՐԸ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ**

ԷԶՄԻԱՍԻՆ, ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՈՐԳ Զ.ԻՆ

Հոգեվորական դասի և համայնքի կողմից ընդունեցեմք մեր շնորհավորու-
թյունները Զատիկի տոնի առթիվ: Ցանկանում եմք Ձերդ վեհափառության եր-
ջանիկ և երկար կյանք, բարգավաճում Հայրենիքին և սիրելի ժողովրդին:

ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ ԵՂԻՇԵ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Փրկչի հրաշափառ Ս. Հարություն տանի առթիվ, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ Նորին Սրբազնություն Ս. Տ. Գեորգ Զ.ի անունով ստացված են բազմաթիվ շնորհավորական հեռագրեր և նամակներ, ինչպես Սովետական Միության հայ համայնքներից և Սովետական Հայաստանի ժողովրդից, նույնպես և Սփյուռքի հայությունից, բեմերից, կրոնական-բարեգործական հաստատություններից և մասնավոր անհատներից:

Ստորև տալիս ենք միայն պաշտոնական բնույթ կրող հեռագրերի ցանկը, հայտնելով միաժամանակ Վեհափառ Հայրապետի գոհունակությունը ստացված բոլոր ողջույնների առթիվ:

Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Սրբազնագույն Պատրիարք Ալեքսիից,

Համայն Վրաստանի Սրբազնագույն Կաթողիկոս Կալիստոսաթից,

Կոստիցկիի Միտրոպոլիտ Նիկոլայից,

Փարիզից.— Եվրոպայի Հայոց Կաթողիկոսական Պատմիրակ՝

Գեոր. Ս. Արտավազդ Արքեպիսկոպոս Սյունիքյանից,

Ռուսենոս-Այրեսից.— Հարավային Ամերիկայի Հայրապետական պատմիրակ՝

Գեոր. Ս. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Խաչատրյանից,

Աթենքից.— Հունաստանի Հայոց բեմի Առաջնորդ՝

Գեոր. Ս. Կարապետ Արքեպիսկոպոս Մազլըմյանից,

Գաֆիրեից.— Եգիպտոսի Հայոց բեմի Առաջնորդ՝

Գեոր. Ս. Մամբրե Արքեպիսկոպոս Սիրունյանից,

Ֆրեզնոյից.— Կալիֆորնիայի Հայոց բեմի Առաջնորդ՝

Գեոր. Ս. Վարդան Արքեպիսկոպոս Գասպարյանից,

Ռոսիսթոնից.— Ռումինիայի Հայոց բեմի Առաջնորդ՝

Հոգեշնորհ Ս. Վազգեն Մ. Վարդապետ Պալեյանից,

Թբիլիսիից.— Թեմական և եկեղեցական խորհուրդներից,

Րաֆվից.— Ադրբեջանի Հայոց բեմի Առաջնորդ՝

Գեոր. Ս. Սուրեն Եպիսկոպոս Թորոսյանից,

Ռոստովից.— Նոր-Նախիջևանի և Հյուսիսային Կովկասի Հայոց բեմի

Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Հոգեշնորհ Ս. Կարապետ Վարդապետ Ասլամազյանից և Թեմական և եկեղեցական խորհուրդներից:

Երևանից.— Թեմական և եկեղեցական խորհուրդներից և բազմաթիվ անհատներից,

Լենինականից.— Շիրակի բեմի Առաջնորդական Փոխանորդ՝

Հոգեշնորհ Ս. Գարեգին Մ. Վարդապետ Հոկոբյանից,

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունից,

Թեհրանից.— Քահանայական Դասից և եկեղեցական խորհրդից,

Թավրիզից.— Ս. Կարապետ Ավագ Քահանա Մանուկյանից և

Թեմական խորհրդից,

Բաղդադից.— Բաղդադի Հայոց բեմի Առաջնորդական Տեղապահ՝

Արժ. Ս. Գրիգոր Քահանա Հակոբյանից և համայնքից,

Ռամբեյից.— Հայ համայնքից և եկեղեցական վարչությունից:

ԱՆԴԱՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ ԹՈՒՐԵՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՌՈՒԲԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ.Ի ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁾

մենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հետ օծման ժամանակաշրջանը՝ 1945-ից մինչև 1950 թիվը, Հայ Եկեղեցու պատմության մեջ նշանավորվում է և ուրույն, աղքատու արժեք է ստանում Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու, Մայր Աթոռի զարթոնքի և վերակառուցողական աշխատանքներով:

Վեհափառ Հայրապետը, հավատարիմ իր դավանած և քարոզած սկզբունքներին, նոր հռանդով ու թափով ձեռնամուխ խղամ Հայոց Եկեղեցու և Մայր Աթոռի առջև ծառացած անհետաձգելի և կարևոր հարցերի լուծմանը:

Նորին Ս. Օծության առաջին աշխարհաբար կոնդակը, ուղղված համայն հայության և հոգևոր դասին, բովանդակում է հիմնական այն խնդիրները, որոնք ծառացած են Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու առաջ: Այստեղ շոշափված հարցերը, հիմնականում, Հայոց Եկեղեցու պայծառության, զարթոնքի և կազմակերպության հարցեր են — Մայր Տաճարի վերանորոգությունը, տեսական բարձր ունակություններ ունեցող հոգևորականների պատրաստելը, թեմերի կազմակերպականորեն ամրացումը, թեմերի և Մայր Աթոռի փոխհարաբերությունների սերտացումը և այլն:

Վեհափառ Հայրապետի անդրանիկ աշխարհաբար կոնդակը, փաստորեն նախագիծ-ծրագիր է այն գործունեության, որ պիտի կենսագործվեր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության և Հայ Եկեղեցու կողմից:

Վեհափառ Հայրապետը իր այս կոնդակում, պարտքի լրիվ գիտակցությամբ, նշում

է այն ծանր պատասխանատվությունը, որ իրեն վիճակվեց 1945 թվի հունիսի 22-ի կաթողիկոսական ընտրությամբ: Պատասխանատվության այդ ծանր գիտակցությամբ են պայմանավորված այն բոլոր խնդիրները, որոնք առաջ են բերված կոնդակում և հանձնված հավատացյալների ուշադրությանը: Վեհափառ Կաթողիկոսը, դնելով այդ խնդիրները իրենց սպառելի պարզությամբ, ցանկություն ունի իրեն բաժին ընկած պատասխանատվության մասնակից դարձնել բովանդակ հայության համախորհուրդ կերպով լուծելու և վերացնելու Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու առաջ կանգնած դժվարությունները: Նվ քանի որ նա չի տարակուսում իր ժողովրդի համախորհուրդը և միապիստ պատասխանատվության և գործակցության մասին, ուստի և խնդիրները դնում է կանխատես վճարահատությամբ և իմաստուն հեռատեսությամբ:

Վեհափառ Հայրապետը իր ուխտն ու երդումը, հետևապես իր ծանր պատասխանատվությունը, սրբատառ առաջին կոնդակում ձևակերպում է այսպես. «Հայ Եկեղեցու հնավանդ սովորության և կանոնների թելադրությամբ, նախ քան օծումս, ծուր դրի Իջման Սեղանի առաջ և ուխտեցի ցմահ հավատարիմ մնալ Հայ Եկեղեցուն, անխախտ պահպանել նրա կանոնները, դավանանքն ու ավանդությունները և անձնվիրությամբ ծառայել հայ ժողովրդին և Հայքեմիքս»: Այս իսկ հավերժ նախադասությամբ ասված է ամեն ինչ: Այս սքանչելի բացատրականի մեջ խոսում է մեծապարծ Կաթողիկոսի հայրենասեր ոգին. նրա բերանով խոսում է ինքը՝ հավատացյալ ժողովուրդը:

Այսպիսի մեծ պատասխանատվության առջև լիովին հասկանալի է դառնում Վեհափառ Հայրապետի հուզմունքն ու ապրումները:

1) Սկիզբը նախորդ համարում:

որն իր արտահայտությունն է գտել նշված կոնդակում: Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոչումն, Ազգային-եկեղեցական ժողովի կատարյալ վստահությունը և հավատացյալ հոտին ոսկեկալ ինքնակալությունները խորապես հուզում են սիրտս և ենշում հոգիս՝ զգացնելով ինձ պարտականության և պատասխանատվության ծանուցությունը (ընդգծումները մերն են): Ինքնին հասկանալի է, թե ի՞նչպիսի պայծառատեսություններ և ի՞նչպիսի խոր ու գիտակցական ապրումներով է մտնում նա իր պատասխանատվության հարցին, հետևյալն է իր հետագա անելիքներին, քանի որ նա ունի արդեն «Ազգային-եկեղեցական ժողովի կատարյալ վստահությունը և իր հավատացյալ հոտի ոսկեկալ անկեղծությունները», որոնք պետք է կենսագործվեն և արդարացնեն՝ կյանքի կոչելով Հայաստանյայց եկեղեցու լիակատար զարթոնքը:

Ամենայն Հայոց Հայրապետության առաջին և անհետաձգելի հարցերից մեկը Մայր Տաճարի վերանորոգման խնդիրն է: Այդ խնդիրը մեր ժողովրդի արժանապատվությունն ու նրա ինքնասիրությունը շրջափող հարց է: Վերանորոգել պատմական այդ խոշոր հուշարձանը, այն փրկել կորստից, այդ նշանակում է փրկել մեր հնադարյան անցյալի պայծառ կոթողը, կանգուն պահել հայ ժողովրդի Սրբություն Սրբոցը:

Կատարելապես ըմբռնելով խնդրի ծանրությունը, անհետաձգելիությունը և բարդությունը, Վեհափառ Հայրապետը դարձնում է այն իր մտահոգության գլխավոր խնդիրներից մեկը: Իզուր չէ, որ Վեհափառ Հայրապետն իր անդրանիկ կոնդակում խորհրդածում է. «Պիտի կարողանա՞մ արդյոք, ծերությանս հասնելով, խղճի մտքը կատարել պարտքս, պիտի հաջողվի՞ արդյոք ինձ, ներքնապես ու արտաքինապես հիմնովին վերանորոգել այս նշարարյան թանկարժեք կոթողը՝ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարը»:

Եվ, ճիշտով, տեղին ու արդարացի են Վեհափառ Հայրապետի հուզումն ու մտահոգությունները: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն իր պատմական գոյության ընթացքում, եղել է հայ ժողովրդի հոգևոր և մտավոր ապրումների աղբյուրը: Ինչ հոյակապ հիշատակներ է նա թողել մեր ժողովրդին՝ գրականության, արվեստի, ճարտարապետության և այլ բնագավառներում: Ինչպիսի հզոր խթան է հանդիսացել նա մեր մշակութային վերելքի, զարգացման և պահպանման գործում: Մխիթարության, հույսի, դիմադրականության ի՞նչպիսի հոյակապ էջեր է թողել նա մեր պատմության լուսաշող գրքում: Միշտ ժողովրդի հետ և նրա կողքին, հանուն նրա երջանիկ ապագայի, հանուն նրա իրավունքների և գո-

յությունների, հանուն նրա ազատագրության և անկախության— այս է կազմել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պատմական ուղին: Այսպես է անցել Ամենայն Հայոց Հայրապետությունը իր բազմադարյան ուղին, սկսած Տրդատ Թագավորի և Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օրերից: Մայր Աթոռը չի ընկճվել դարերի փոփոխությունների առաջ, գլուխ չի ծռել, այլ հավատարիմ իր ուխտին ու կոչումին, քայլել է անսպաթ իր ժողովրդի հետ, իր ժողովրդի և իր Հայրենիքի համար, չնայած աննկարագրելի դժվարություններին ու տառապանքներին, որ պատմությունը և ժամանակները անցյալում բաժին են հանել իրեն և իր ժողովրդին:

Վերոհիշյալ հանգամանքներից իսկ բխում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության, Մայր Աթոռի պատշաճ պահպանումը, ընդ որում և Մայր Տաճարի վերանորոգումը:

Հայ հավատացյալ ժողովուրդը դարերի ընթացքում մարմնավորել է Ս. Էջմիածին-Մայր Տաճարի հավատամքը, որպես իր կրոնական, հոգևոր ապրումների աղբյուր, որպես պատմա-ազգային խոշորագույն ավանդ, որպես իր տեղերի և ձգտումների խորհրդանիշ: Նա անբախտելի կերպով կապված է Մայր Տաճարի և Մայր Աթոռի հետ իր հույզերով, զգացմունքներով, իր հավատքով և անկալություններով: Պատմական ծանր դեպքերի և վրանքի խռովահույզ օրերին, այնտեղ է գտել նա իր հոգեկան անդորրը, իր սրտի մխիթարությունը: Ուստի և բնականաբար հատկանալի է, որ ամեն մի հավատացյալ հայ մարդ իր սրտի խորքերում փայփայում է այն, որպես իր էություն գերագույն սրբությունը, իր ազգային խորհրդանիշը և իր պատմության հաղթանիստ կոթողը:

Այստեղից էլ, բնականաբար, բխում է արև, որ Մայր Տաճարի վերանորոգումը կամ վերակառուցումն ըստ պատշաճի, համազգային գործ է, այն հավատացյալ հայության խղճի ու պատվի գործ է:

Ու միանգամայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ գտնվեցին հայ մարդիկ որոնք արձագանքեցին Տաճարի նորոգման գործին, տրամադրելով խոշոր գումարներ:

Վեհափառ Հայրապետը Տաճարի նորոգման խնդիրը դարձրել է իր մտահոգությունների և տեղերի կենտրոնական առարկա: Այդ իսկ հանգամանքով, նա իր տեղակալության ժամանակ և դեռ նրանից առաջ ևս զբաղվել է այս խնդրով և որոնել գործնական միջոցառումներ: Նա Մայր Աթոռում հրավիրել է բազմաթիվ խորհրդակցություններ, ուր մասնակցել են մեր անվանի ճարտարապետները, պատմագետները, հնագետ-

ները, նկարիչներն ու գեղարվեստագետները, հաջողվել է բնորոշել տալ նորոգման ձևը, Տաճարի ինքնությունը և յուրօրինակությունը, նրա բնույթը և կառուցողական նույնությունն ու ինքնատույնությունը ապահովել, պահպանել, ընդ որում ոչ մի-շեղում, ոչ մի փոփոխություն, որը այս կամ այն կերպ կարող է ստվերել նրա հնամյա ճարտարապետական ձևը, նրա կառուցվածքը, գեղարվեստական դրվածքը ու կերտվածքը, Կազմվել են հանձնախմբեր, որոնք տվել են արդեն իրենց ուսումնասիրությունները, նշելով ամեն մի մանրույթ, որոշելով ամեն մի ծեփն ու քարը, օրով և շատ լուրջ աշխատանք է կատարվել կառուցումը նախապատրաստելու համար:

Նախապատրաստական այս աշխատանքները, ուրվագծումներն ու նախագծերը քանիցս քննարկվել են մասնագետների կողմից, սրբազանվել են և հաստատվել նորոգման վերահսկողությունը ստանձնող կենտրոնական հանձնաժողովի կողմից, ստացել նաև հավանությունը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի, որով և նորոգման նախապատրաստությունը ավարտված է արդեն, հետևապես և հնարավոր է նորոգումն սկսել:

Անշուշտ նախ քան նորոգումն սկսելը, անհրաժեշտ պիտի նկատվի ստուգատեսի ենթարկել նախագծած պրոեկտներն ու ծրագրերը, նրանց կատարման նյութական-դրամական հարցերը, ինչպես նաև բոլոր այն գործնական միջոցառումները, որոնք պիտի հնարավորություն ընձեռեն շինարարությունն սկսելու և այն ըստ պատշաճի՝ ավարտելու:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի այժմեական կարևորագույն խնդիրներից է հոգևորական պատրաստված կադրեր ստեղծելու հարցը: Այդ խնդիրը Վեհափառն առաջ քաշեց Ազգային-Եկեղեցական ժողովում, ներկայացրեց իր ծրագիրը Հոգևոր ճեմարանի վերաբացելու խնդրում և արժանացավ հավանություն:

Ճեմարանի վերաբացումով, բնականաբար, Վեհափառ Հայրապետը նպատակ ուներ կրթված, լուսավոր եկեղեցականներ պատրաստել, տալ հայ ժողովրդին ժամանակակից գիտությամբ զինված, հոգևոր բարձր առաքինություններով օժտված հոգևորականներ, որպեսզի Հայ Եկեղեցին կարողանա սպասարկել ժողովրդի հոգևոր գործին, որպեսզի քրիստոնեական առաքինություններով և լուսավոր գաղափարներով զինված լինի հայ հավատացյալ ժողովուրդը, որպեսզի օտար միջավայրում մեղվ չգնա, չլուծվի և չփոշիանա:

Այս իսկ առնչությամբ, մտահոգիչ հանգամանք է ստանում Մայր Հայրենիքի և արտա-

սահմանյան թեմերը բանիմաց ու կարող առաջնորդներով ապահովելու խնդիրը, որպիսին զուգակցվում է երկու հիմնական գործոնների հետ — Հոգևոր ճեմարանի բացումն ու ապահովումը և «Էջմիածին» ամսաթերթի հրատարակությունը:

Հոգևոր ճեմարանն արդեն թևակոխում իր գոյության 6-րդ տարին: Դասարանական բաժնին կից բացված է լսարանական բաժինը: Ներկայումս ունենք Ա. և Բ. լսարանները, հառաջիկա ուսումնական տարում կունենանք նաև Գ. լսարանը, որով ճեմարանի դասընթացը, որպես կրթական բարձրագույն հաստատություն, ավարտած կլինենք, ճեմարանը տվել է արդեն Հայ Եկեղեցուն հինգ երիտասարդ և աշակույր ու պատրաստված սարկավազներ: Կան նաև հոգևոր կոչում ստանալու մի շարք դիմումներ: Այս եռանդուն և կորուսի երիտասարդները տոգորված են Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու վերելքով ու կենսունակությամբ, ծաղալի են է՛լ ավելի բարձրագույն և մասնագիտական կրթության, որի համար խորհել ու ծրագրել է մեր ժեքունագարդ Հայրապետը: Ճեմարանի ծրագիրն ըստ ամենայնի ընդգրկում է կրոնական-եկեղեցական, հայապիտոության և աստվածաբանության բնագավառները: Դասախոսները առանց բացառության բարձրագույն կրթության տեր են և փորձառու ու հմուտ մանկավարժության բնագավառում: մի բան, որ ապահովում է արդյունավետ դասավորությունը: Ցավոք սրտի, մեր թեմերը ըստ մեծի մասին չկարողացան իրագործել իրենց խոստումներն ու հանձնառությունները, ճեմարանի նյութականը ապահովելու տեսակետից: Խոշոր գումարներ կլանող այս մեծ և արժեքավոր հաստատությունը Մայր Աթոռը հարկադրված է տանել իր ուսերին ողջ ժանրությամբ:

Անկախած մեր թեմերի այսպիսի անփութությունը չի զուգակցվում և երբեք չի զուգակցվի մեր ժողովրդի և Կաթողիկոսության իղձերի ու պահանջների հետ:

Մեր եկեղեցիները կարիք ունեն ժամանակակից փառությամբ զինված կադրերի, և մենք պարտավոր ենք այդ կարիքը հոգալ: Ճեմարանի գոյությամբ և աշխատանքներով միայն կարող է լուծվել այս անհետաձգելի հարցը, Ողջ հավատացյալ հայությունը պարտավոր է իր ուշադրության կենտրոնում պահել ճեմարանի պահպանման և նրա օր-ավուր զարգացման ու բարգավաճման հարցը:

Ինչպես հայտնի է, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը, դեռևս իր տեղակալության ժամանակ, 1944 թվին, ձեռնարկեց «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակմանը: «Էջմիածին»ը հանդիսացավ նախկինում հրա-

տարակիզող «Արարատ» ամսագրի շարունակությունը: Երկու ամսագրերի նպատակն էլ նույնն է—հոգևոր սնունդ մատակարարել հայ հավատացյալներին, կապ պահպանել թեմերի հետ, համայն հայությունը իրազեկ պահել Մայր Աթոռում տեղի ունեցող անցողաբանությունների և հանդիսանալ Ամենայն Հայոց Հայրապետության պաշտոնական օրգանը: Ամսագրի հրատարակման յոթնամյա փաստը լիակատար կերպով արդարացրեց Հայոց Հայրապետության ակնկալությունները: Այն, իր բովանդակության ճոխությամբ ու բազմազանությամբ, գերազանցեց իր նախորդին՝ «Արարատ» ամսագրին: «Էջմիածին» ամսագիրը հնարավորություն ընձեռեց պաշտոնական հրահանգների ու կոնդակների կողքին որոշ տեղ հատկացնել նաև հայագիտական-կրոնական ուսումնասիրություններին, և լուսաբանել հայրենադարձի հետ կապված խնդիրները: Այնտեղ տպագրվեցին և տպագրվում են Ճեմարանի հոգևոր սաների և նորընտիր սարկավազների հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները, որոնք վկայում են նրանց խոստմնալից լինելու հանգամանքը և ևս առավել Հոգևոր Ճեմարանի արդյունքների մասին: Խիստ հուսադրիչ է նաև «Էջմիածին» դերը որպես հոգևոր կապ Սովետական Հայաստանի և մեր Սփյուռքի տարագիր եղբայրների ու քույրերի միջև: Այս հանգամանքը ինքնին նշանավորում է «Էջմիածին» ամսագրի պատմական դերն ու նշանակությունը:

Նորին Ս. օծություն Գեորգ Զ. Կաթողիկոսի գահակալության շրջանում հուզող համազգային նշանակություն ունեցող կարևոր խնդիրներից մեկը հայկական հարցն է, նրա արժարժումը միջազգային արդարադատության առջև և պահանջը նրա արդարացի լուծման, մեր Հայրենիքն ամբողջացնելու, մեր բռնագրավված հողերը մեր պայծառ Հայրենիքին միացնելու և մեր պատմական իրավունքները լիակատար կերպով վերականգնելու վճռական ցանկությունը: Ամբողջ աշխարհի հառաջագիծ մարդկությանը, պատմական կաճառներին և գիտական մտքին հայտնի են հայ ժողովրդի անցյալի տառապանքներն ու ողբերգությունները, նրա հերոսական ընդվզումներն ու պայքարները հանուն իր երկրի անկախության, հանուն հայ ժողովրդի ազատության և իրավունքների, հանուն իր հողերի ամբողջականության ու պետականության: Ամենայն Հայոց Հայրապետը, ելնելով հայ ժողովրդի շահերից, միջազգային արդարադատության առջև դրեց հայկական հարցը և պահանջեց նրա լուծումը: Նա դիմեց հաղթող երեք մեծ պետություններին, այլ և հատուկ

կոնքակ ուղղեց Նյու-Յորքում դրամաված համազգային կոնգրեսին:

Կոնգրեսին ուղղած կոնդակում, ծերունազարդ Հայրապետը նշում է. «Հայ ժողովրդի առաջ աչքս հրամայաբար կանգնած են երկու ճակատագրական խնդիրներ— ա. Հայության ազդահավաքումն իր նվիրական հայրենի հողի վրա և բ. վերատիրացումը մեր Հայրենիքի բռնագրավված հողերի»:

Նույն հոդվածում հայ դատի արդարացումը պատճառաբանված է հետևյալ ձևով. «Սեփրի դաշնագրով սրբազորված միացյալ Հայաստանը, դա արդար հատուցումն է ո՛չ միայն միլիոնավոր հայ նահատակների անմեղ արյան, այլ և օրինական վարձահատուցումը այն անօրինակ հերոսական պայքարի, որ հայ ժողովուրդը ազգովին մղել է 1914—1918 թվերին ընդդեմ թրքական դահապետության»:

«Այս դատը հին է,—ավելացնում է մեր իմաստուն Հայրապետը,— բայց նա կա և կմնա միշտ նոր, քանի չի ստացել իր վերջնական օրինական և արդար լուծումը»:

Պետք է իմանալ, որ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը խորպապս ըմբռնել է հայ դատի վերաբերմամբ հայ ժողովրդի ունեցած դիրքավորումը: Այո՛, թեման այն չի լուծվել, կմնա միշտ նոր» հայ ժողովրդի համար և նա ո՛չ մի նահանջ չի կատարի իր արդար իրավունքի պահանջից: Հերոս ժողովուրդը դարերով պայքարել է իր դատի համար, զոհվել և զոհաբերել, ու նույնը պիտի շարունակի, մինչև նրա վերջնական լուծումը: Այս արդեն մեր ժողովրդի հոգեբանությունն է, իր իրավունքների պատմական ըմբռնումը: Ճիշտ է ճանաչել Վեհափառ Հայրապետը իր ժողովրդին և լավ է ուսումնասիրել նրան:

Բայց Վեհափառ Հայրապետին քաջածանոթ են նաև հայ դատի լուծմանը խանդավորող միջազգային դավերը, օտար պետությունների ոտնձգությունները, ուստի իրավացիորեն նա այդ դատի լուծումը սպասում է Սովետական Միությունից և նրա հանձարեղ Առաջնորդից. «Հայ ազգը և նորա ծերունազարդ Պատրիարք-Կաթողիկոսը— եզրափակում է — իրենց հույսն առաջին հերթին կապել են Սովետական Մեծ Միության հզոր ու արդարամիտ կառավարության հետ, որի հանձարեղ Առաջնորդը միշտ պաշտպան ու ապավեն է եղել հայ ազգի, հայ Հայրենիքի»:

Վեհափառ Հայրապետի այս ակնկալությունն ու հույսը բխում են այն գործնական աջակցությունից, որով Սովետական Միության Մեծ Առաջնորդը, ճնշված ժողովուրդների ազնիվ ու անկեղծ բարեկամը, արդեն

իրագործել է հայ ժողովրդի մի հատվածի ազատությունն ու պետականությունը և բաց է արել նրա առջև վերելքի ու զարգացման անթիվ և անհամար ուղիներ, տվել է ամենալայն հնարավորությունները ինքնուրույն կյանքի և մշակութի համար:

Հայ ժողովուրդը Սովետական Հայրենիքում վերածնվել, զարգացել է ապշեցուցիչ հառաչադիմությամբ և արդեն իսկ ստեղծել է հայ ժողովրդի ազգապահպանման, հայրենադարձի և հայ պետականության հաստատուն և անխորտակելի պատվանդաններ: Եվ քանի որ նրա հոյակապ վերելքը շարունակվում է, հետևապես և լավատեսության բոլոր տվյալները կան Սովետական Հայրենիքի լուսապայծառ ապագայի վերաբերմամբ և մեր հայրենական դատի լավագույն լուծման համար:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի հայ դատի պաշտպանությունը բխում է մեր պատմական անցյալի տրադիցիաներից: Հայ Եկեղեցին և Կաթողիկոսությունը, ինչպես անցյալում, նույնպես և ներկայում, կանգնած են ժողովրդի, Մայր Հայրենիքի կողքին: Սա մեր Եկեղեցու հոգեբանական առանձնահատուկ կողմն է: Բնականաբար, հայ դատը Հայ Եկեղեցուց չի կարելի անջատել, ինչպես որ չի կարելի անջատել հայ ժողովրդին իր Հայրենիքից: Սրա փայլուն ապացույցն հանդիսացավ հայ ժողովրդի մարտիրոսացումը Մեծ Ճղենի օրերին: Նա մերժեց ուրացումը և իր պատմությունը յուսազարդեց իր ազգային հայրենասիրական առաքինությամբ: Այս ըմբռնելի է բոլոր ազնիվ հայերի համար:

Ինքնին հասկանալի է՝ թե ինչո՞ւ հայ դատի համար իրենց ձայնը բարձրացրին մեր բոլոր եկեղեցիները, մեր կրոնական համայնքները: Նույնպես հասկանալի է, թե ինչպես իր ժամանակին նույն ձայնը բարձրացրել են մեր բոլոր կաթողիկոսները, և բնականաբար այդ ձայնը է՛լ ավելի հուժկու պիտի բարձրացնե՞ր Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ՝ Նորին Սրբություն Տ. Տ. Գեորգ Զ-ը, որը կաթողիկոսներից ամենաերջանկազունն է, քանի որ տեսավ իր ժողովրդի մի մասի ազատագրումը, նրա պայծառ պետականությունը, ազգահավաքի առաջին կարավանները:

Սակայն այդ երեք չի նշանակում, որ Հայոց Հայրապետությունից պիտի ակնկալե՞ր հայ դատի լուծումը: Նա ապրում է և եթե միջազգային բարդ իրադրության մեջ չի լուծվում այդ արդարացի դատը, դրա հա-

մար մեղավոր է Ամենայն Հայոց Հայրապետը:

Մի՞թե դեռ Իսրայել Օրու ժամանակաշրջանից և այնուհետև հայերը իրենց ազատագրությունը չէին ակնկալում ուսման մեծ և ազնիվ ժողովրդից: Այդ ուղղությամբ չէին տարվում Հնդկահայերի աշխատանքները, Ղարաբաղի մելիքների պայքարները, Ներսես Առաքարակեցու ջանքերը և այլն և այլն. մի՞թե նույն ակնկալությունը չէր իշխում Սան Ստեփանոյի և Բեյլինի վեհաժողովներից առաջ, և մի՞թե ուսման ժողովուրդը չէ՞ր, որ իր հերոսական զավակների արյունով, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի փրկարար ակիքներով լվաց Մասիսի խորշումած այտերն ու լանջերը, բերելով մեզ փրկարար Նոյեմբերը: Ի՞նչ զարմանք և ի՞նչ ալյալում, երբ այսօր հայ մարդը այդ նույն դատի լուծումը ակնկալում է կրկին նույն ժողովրդից, ուսման ժողովրդից: Այս բոլորը չեն ըմբռնի և չպիտի կարողանան ըմբռնել հայրենադավները, որոնք ամեն տեսակ ստոր միջոցներով փորձում են անվանարկել Ամենայն Հայոց Հայրապետի բռնած դիրքը հայկական հարցում: Այդ մարդկանց մոտ ազգային խիղճը չէ խոսողը, այլ իրենց վարձած տների թեկադրանքը, որոնք հազար անգամ խաբել են խոստումներով հայ ժողովրդին և կուզենա՞ն նորից խաբել:

Որ հայրենադավները պայքարել են և պայքարում են Հայոց Հայրապետության, Սովետական Հայաստանի, ներգաղթի, հայ պետականության դեմ, այսօր ոչ ոք չի տարակուսում այդ մասին: Բայց դրա համար տրոբեյ մեր միլիտանավոր նահատակների ձեռքները, արհամարհել նրանց սուրբ և անմահ հիշատակը, խաբարվանել հայ դատին և նետվել թրջամոլության և թրջասիրության գիրկը, այս արդեն ո՛չ միայն ներքին չէ, ո՛չ միայն հանդուրժելի չէ, այլև սա այն նողկանքն է, որով խանգարվել է մեր դատը, որով մեր ժողովուրդը մատնվել է կոտորածի:

Այս է, որ չպիտի վրիպի և ո՛չ մեկ հայի ուշադրությունից: Միջոցների մեջ խտրություն չընող հայրենադավների համար ո՛չ Հայրենիք գոյություն ունի, ո՛չ ժողովուրդ և ո՛չ էլ որևէ համոզմունք ու դավանանք, նրանց համար կա ստրկական կամակատարություն օտարներին և անհատական շահ: Փրկչի Վճա՛ռ ձեզ դպրաց եւ փարիսեցւոց կեղծաւորաց» ասացվածքը ճիշտ և ճիշտ այսպիսիների համար է:

(Շարունակելի)

ՔԱՆԱՍԵՐ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Հայտնի է, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Նորին Ս. Օծուկուն Ս. Տ. Գեորգ Զ. սուրբերէ է էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանում, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս Ս. Տ. Գարեգին Վեհափառի հետ: Նրանք միասին են աշխատել Հոգևոր Ճեմարանը և միասին էլ սարկավազ ձեռնադրվել Կարապետ Ս.-Մկրտչյանի հետ (հետագայում եպիսկոպոս): Նրանց հետ է եղել նաև իրենց տեսուչը:

Նրանց ձեռնադրության կապակցությամբ իրենց ուսուցիչներին մեկը՝ Մ. Արքեպիսկոպոս Օրմանյանը, որ Հայաստանյայց Եկեղեցու հեղինակավոր դեմքերից մեկն է, երկուսը՝ շնորհավորական է ուղարկել Գարեգին Կաթողիկոսին (այն ժամանակ սարկավազ)՝ մեծ նշանակություն տալով այս եղյակի, իրենց տեսչի հետ, եկեղեցական ասպարեզ մտնելուն: Օրմանյանը, իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ, գուշակել է այն մեծ հեռանկարը, որ ունի նորընծա սարկավազները եկեղեցական ասպարեզում: Ստորև բերում ենք Օրմանյանի շնորհավորական երկուսողը:

Քերիա

29 յունիս 1889

ՍԻՐԵԼԻԻ ԻՄ ԳԱՐԵԳԻՆ

ՔԱՐԵՇՆՈՐԶ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՄԱՅՐ ԱՌՈՒՈՅ

Ապրիս Գարեգին.

Դու ես եկար լրացնելու խորհրդատու քիւր և խորհրդատու խումբը: Իմ աշխատութեան ժամանակին երեք խումբեր կամ դասեր ունեցայ ինձ աշակերտ, և որոց վրայ ջանացի գործել ինչ որ կարող էի, ինչ որ պարագաները կը ներէին: Առաջին խումբը — երրորդ լսարանացուն էր և առեցմէ չորսը ընդունեցան ուստի պահպանէի: Այլ պարագայի փոխանցան, միայն փոփոխութեան և գործեր աշխատութեան: Վերջին ժամանակ երեք էիք, որ Ձեր արժանապատի տեսչին շուրջ բոլորեալ, ոչ «պահպանիչ»-ը, այլ «Աստուածային և երկնային շնորհք կ'ընդունիք» և երեք խորհրդատու քիւր կը կազմէ երեք խումբերէ մի մի նախընտան, Կարապետն ու Գեորգը և դու: Նրեք խումբերն ալ կը մտնեն ուրեմն գործոյն, և ես

Մյուս վավերագիրը, որ նմանապես հրատարակում ենք ներկա հոդվածում, այդ Գեորգ Կաթողիկոսի (այն ժամանակ վարդապետ) մի բացիկն է ուղղված Գարեգին Կաթողիկոսին (այն ժամանակ վարդապետ): Գեորգ վարդապետն իր այդ բացիկում խորհուրդ է տալիս իր մտերիմ ընկերոջը՝ Գարեգին վարդապետին, չհրաժարվել ընդունելու Հոգևոր Ճեմարանի տեսչությունը: Նա միաժամանակ հայտնում է իր հայեցակետը՝ Ճեմարանի վերակառուցման խնդրում:

Հրատարակվող երկու փաստաթղթերն էլ գալիս են նորից հաստատելու այն իրողությունը, որ Հայ Եկեղեցու ներկա երկու հովվապետները, իրենց բացառիկ ընդունակությամբ և անբասիր վարքագծով, մեծ հեղինակություն են ունեցել իրենց երիտասարդ շրջանից: Այդ փաստաթղթերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Հայ Եկեղեցու այդ աչքի ընկնող դեմքերը, ակա՛ծ իրենց ուսանողական շրջանից, բացառիկ մտերմական կապերով են կապված եղել իրար հետ:

վստահ եմ թե իւրաքանչիւր խմբի նախընտաներն ալ հետևողներ պիտի ունենան:

Գալով քա խմբիդ, ո՛հ, կը յիշեմ նախ և առաջ Տէօվէթեանի և Թառումեանի վաղահաս վախճանը: Աստուած լուսավորէ նոցա հոգին: Սակայն մնացելոց մէջ ալ հոգով կը տեսնեմ դիմողներ և առաջին կը ներկայանայ իմ մտաց աչիքն Տէր Յովնանիսեանը և ոչ հեռու՝ Համբարձումյանը, և այլն ըստ կարգի: Սակայն եթէ երրորդ լսարանցիքն ալ աւարտելով ընդունին ուրախ լծանձանութիւնը, ոչինչ չունիմ քսելիք:

Առաջին առթիվ ձեզ երիցունցդ մի մի լուսանկար կը յղեմ, շուտով և ձեր ունենալու փափագանօք:

Ողջոյն ամենայն սիրելեաց և առաջին լսարանցոյդ, որոց դու պետ, աստիճանալ ալ գլուխ ես նշանակուած:

Համբուրի նակատուդ մնամ
Մ. Արեւիսկոպոս Օրմանեան

(Հայկ. ՍՍՌ Մատ. Արխիվային բաժին, քր. № 95, վավ. № 2):

ՀԱՄԱՐԱՆՑԻ

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց, մահուամբ
զմահ կոխեաց և յարութեամբն իւրով մեզ
զկեանս պարզեաց: Նմա փառք յաիտեանս,
ամէն:

(ԺԱՄԱԳԻՐՔ)

«Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց...» այսպէս է ավետում Հայաստանայաց Ս. Եկեղեցին Քրիստոսի հրաշափառ հարությունը Ավագ շաբաթի ճրագայուցյի Ս. Պատարագին, Մեծի Պահոց ապաշխարութեան օրերից հետո հավատացյալ հայ ժողովրդին, որի անդամները ճշմարիտ հոգեկան բերկրանքով լցված, հրեթացս քառասուն օրվա, մինչև Հիսուսի համբարձումը, միմյանց հանդիպելիս նույն ավետիքն անդադար կրկնում են ու իրար հաղորդում: Հարության գաղափարն աչքան է զողված հավատացյալ հայ ժողովրդի սրտի, խղճի, խորը զգացմունքի ու մտքի հետ, որ քրիստոնեական վարդապետութեան այս վսեմ ու բազմախորհուրդ տոնը միշտ լցրել է նրա հոգին և համակել հոգեկան ամենաբարձր ապրումներով: Քրիստոսի հարության պայծառ գաղափարը հանապազ լուսով փարոս, առաջնորդող ստող է եղել նրա համար իր բազմադարյան արձավրալից պատմութեան ընթացքում: Եվ նշպես շփարփի նա այս վեհ գաղափարին, որն անմիջապէս կապված է մեր Տիրոջ ստաբիլութեան, ամբողջ գործունեութեան և ողոր քարոզութեաննրի հետ:

Ինչ էր Հիսուսի անցրած եռամյա երկրա-
նոր գործունեության բովանդակությունը
կսած Բեթղեհեմի համեստ մսուրից, մինչև
ողորթնաշի կառավարանք:

Մեկն Բեթղեհեմի այրի անշուք մսու-
րում՝ հովիվների անգարդ բնակարանում,
նմեղ ուշխարների կացարանում, սրանով
երազույն խոնարհութեան օրինակ տալով
յն ժամանակվա ամբարտաւան ու մեղկ
շխողներին, որոնք բացի նշովական,
արմատական վախճաններից, հոգեկան բարձր
է մի ապրում չունեին:

Մեծացավ մարմնավոր ծնողների անմի-
սկան հսկողութեան տակ, միշտ մնալով

նրանց հնազանդ ու կամակատար և հոգով
ու մարմնով զարգանալով Աստծու և մարդ-
կանց կողմից՝ անձամբ օրինակ տալով
Աստծու շնորհած երկրավոր կյանքը բովան-
դակալից ու բեղմնավոր անցկացնելու,
օգտվելով այն ժամանակվա հրա ժողովրդի
ձեռք բերած մտավոր ու հոգևոր պաշարից, ի
հակադրություն հասարակության ծուրաբա-
րո և քարացած կետի վրա կանգ առած խա-
վերի՝ փարիսեցիներին ու դպիրներին:

Ուռճացած երեմեամյա կյանքում՝ ձեռք
բերած հոգևոր ու մարմնավոր գիտելիքնե-
րով, ամբարած կյանքի փորձը և աշխարհի
ծանոթությունը, հավատարիմ մնալով այն
ժամանակվա ընդունված սովորությանը,
գնաց Հովհաննես Մկրտչի մոտ Հորդանան
գետում մկրտվելու և այս ծեսից հետո իր
քարոզությունն սկսելու, ինչպէս շարականն
է ասում. «Եւ, Աստուած, ի յերկրի երեւե-
ցար եւ ընդ մարդկան շրջեցար»:

Եվ սկսեց շրջել մարդկանց մեջ ու Աստծու
ավետարանը քարոզել. «Հոգի տեսաւ ի վե-
րայ իմ, վասն որոյ և օծ իսկ զիս, աւետա-
րանի աղքատաց առաքեաց զիս, բժշկել
զբեկեալս սրտիւ...» (Ղուկ., Դ, 18): Եվ ամ-
բողջ երեք տարի իր կոյման բովանդակու-
թեանն այս սրտով բեկայաներն էին կազ-
մում, բառիս ամենալայն իմաստով վեր-
ցրած, հոգով ու մարմնով աղքատները,
կյանքից ծեծվածները, զրկվածները, մխի-
թարութեան, սփոփանքի կարիք ունեցողնե-
րը, նոր մտքի, նոր խոսքի, սրտի՝ խոսքի
տեմն ունեցողները:

Իր գործունեութեան ավելի մեծ ծավալով
առաջ տանելու համար, Հիսուսն իր համար
երկոտասան աշակերտներ-առաքյալներ
ընտրեց, պատրաստեց, որոնք նրան ամենու-
րեք ուղեկցում էին և իրենց Տիրոջ գործ-
նականապէս սովորում ժողովրդին քարո-
զելու արվեստը:

Իր քարոզի ամենապլանավոր նյութը սիրողարդապետությունը դարձրեց. մարդիկ ապրում էին շափած ու ձևած օրենքներով, սահմանված կանոններով, արտաքին անբովանդակ ծեսերով և... իրենց արդար համարում, Աստծուն հաճելի, բայց զուրկ աշխարհի ամենամիտակալ գագաթունքից՝ սիրուց։ Ահա այդ համապարփակ սերն էր կազմում մեր Տիրոջ քարոզության ուղին ու ծուծը։ Մարդը մարդ է սիրով. մարդը գաղան է առանց սիրո. մերկացրո՛ւ մարդուց սերն ու գուժը, և նա կդառնա մի պղնձե ծնծղա, որ դողանքում է։ Ըստ նմանության ու ըստ պատկերի Աստծու ստեղծված մարդը պետք է սիրող լինի, «զի Աստուած սէր է», այսպե՛ս է քարոզել մեր Տերը։

Նրա ամբողջ գործունեությունը սիրով է ոգեշնչված. լինի այդ գործունեությունը Գալիլիայում, թե Հրեաստանում, լեռան վրա, թե Տիբերական ծովի ափին, Բեթանիայում, թե Նրուսաղեմում, ժողովրդի մեջ, թե իր աշակերտների նեղ շրջանում, մաքսավորների, թե փարիսեցիների մեջ, հեթանոսների, թե ընտրյալ բուն հրա ժողովրդի մեջ, Զիթենյաց լեռան վրա, թե Գեթսեմանի պարտեզում և վերջապես Պոնտացի Պիղատոսի առաջ, թե Գողգոթայի ճանապարհին, միևնույն է, ամենուրեք մարդն է նրա քարոզի բուն առարկան, մարդն է նրան հետաքրքրում, իր բարոյական ու հոգևոր կողմերով, և նրան հղկելու, բարձրացնելու, աստվածային շնորհներին արժանի անելու բուն տենչը։ Այս գթասիրտ, աստվածային վարդապետությունը հասկացնելու համար, բացի իր անձնուրաց կենդանի օրինակից, նա հաճախ առականերով է խոսում ժողովրդի հետ, բնությունից, անմիջական առօրյա կյանքից վերցրած օրինակներով է բացատրում իր վեհ մտքերը, որոնք իրենց նորությունով հանդերձ շատերի համար, որոնք տհաս էին ու անգետ, գալթակցության աղբյուր էին ծառայում։ Այսպես, օրինակ, դատապարտելով շահույթի, նյութական հարստության հետևից ընկնելի, նա ասում է. «Մի՛ գանձե՛ք ձեզ գանձս յերկրի, ուր ցեց և ուտի՛ճ ապականեն, և ուր գողք ական հատանեն և գողանան։ Այլ գանձե՛ք՝ ձեզ գանձս յերկինս, ուր ոչ ցեց և ոչ ուտի՛ճ ապականեն, և ոչ գողք ական հատանեն և գողանան։ Զի ուր գանձք ձեր են, անդ և սիրտք ձեր եղիցին» (Մատթ., Զ, 19—20)։ Մի այլ օրինակ. երբ երիտասարդ հարուստ մի մարդ մոտենում է նրան ու հարցնում, թե ինքն ի՛նչ պիտի անի, որ հավիտենական կյանքին արժանանա, Հիսուսը նրան հիշեցնում է թե բարին մի հատ է՝ պետք է պահես տասնաքանյա բոլոր պատվիրաննե-

րը և սիրես ընկերոջդ անձիդ պես. հարցնողը պատասխանում է, թե մանկությունից յեր բոլորն արել է, էլ ի՛նչն է պակաս։ Հիսուսը նրան ասում է. «Եթե կամիս կատարեալ լինել, ե՛րբ, վաճառեա՛ զինչս քո և տո՛ւր աղքատաց, և ունիցիս գանձս յերկինս և ե՛կ զկնի իմ։ Իրեւ վուա պատանին զբանն, գնաց տրտմեալ, զի ունէր ստացուածս. բազումս» (Մատթ., ԺԺ, 21—22)։ Ահա այս դեպքն առիթ ծառայեց Քրիստոսի համար այն նշանավոր դարձվածքն ասելու, որը հետո համաշխարհային հռչակ ստացավ, թե՛ ուղտն ավելի հեշտ կանցնի ասելի ծակով, քան մեծատունն արքայություն կմտնի։

Աշխարհը լի է հոգսերով. մարդիկ այդ հոգսերն իրենց համար նպատակ են դարձրել։ Լեռան քարոզում Հիսուսը գեղեցիկ օրինակներով հասկացնում է, որ մարդա շալտի ամբողջությունը կլանվի այդ հոգսերով, դրանք մարդուն չափազանց նյութապաշտ են սասեր են դարձնում, այլևս տեղ և ժամանակ չի մնում հոգևոր, բարոյական կյանքով ապրելու, երկնքի թռչուններին օրինակ բերելով, նա ասում է չափավորել տենչիդ հետևից ընկնելու հոգար. վայրի շուշանին օրինակ բերելով, նույնն է ասում հագուստից հոգսի հոգսի մասին։ Վերջը պատվիրում է. «Խնդրե՛ք նախ զարքայութիւն Աստուծոյ և զարդարութիւն նորա, և այդ ամեն ինչս յաւելցի ձեզ» (Մատթ., Զ, 33)։ Մի այլ տեղ ասում է. «Զի՛նչ օգտիցի մարդու, եթէ զաշխարհս ամենայն շահեսցի և զանձնձի իւր տուժեսցի» (Մատթ., ԺԶ, 26)։ Նույնը իսկ իր բարեկամ բնատանիքում, Ղազարուսի և նրա երկու քույրերի՝ Մարիամի և Մարթա-այի նեղ շրջանում հաճախ լինելով, Հիսուսը նկատում է, որ Մարթան շատ է զբաղվածս լինում բնականական մանրիկ հոգսերով և ժամանակ չի գտնում ներկա լինել իր քարոզություններին և Աստծու խոսքը լսել, ինչպես անում է իր քույր Մարիամը։ Հիսուսը նրան էլ է հորդորում տնտեսական հոգսերից չափավորել և որոշ ժամանակ աստվածային խոհերով զբաղվել։

Իր եռամյա գործունեության ընթացքում ժողովրդի, հասարակ ժողովրդի՝ բոլոր տասնապայանների, հիվանդների, ախտաժեւոնների, ճնշվածների ու հարստահարվածների համակրանքն իր կողմն ունենալով, Հիսուսը իր համարձակ քարոզություններից ժամանակ ընականաբար ընդհարվում է այնչափ ժամանակավա տիրող դասերի մարդկանց բազմահալապետների, փարիսեցիների, ծերերի, վրդպիւրների հետ, որոնց աղաղակող պակասությունները Հիսուսը միշտ նրանց երեսողություն է տալիս եղել՝ նրանց կեղծավորությունը դե-

ընթացողությունը, գոտեգամությունը և այլն. բայց հակառակորդները դեմ հանդիման ունին չէին կարողանում անել, վախենալով ժողովրդից, որը Հիսուսին մեծ մարգարեի տեղ էր ընդունում:

Երբ Զատիկի տոնին Հիսուսն իր աշակերտների հետ Երուսաղեմ եկավ, առավել ևս սուր ընդհարումներ տեղի ունեցան նրա և իր հակառակորդների միջև: Այն սարսափելի հանդիմանություններ, որոնք «վա՛յ ձեզ դպրաց եւ փարիսեցւոց կեղծաւորաց» ձևով կարողաց Հիսուսը նրանց, թշնամիներին առիթ տվին որոգայթ լարել նրան դեմ և ջանալ մեջտեղից բառնալ նրան: Կաշառելով Հիսուսի աշակերտներից մեկին՝ Հուդա Իսկարիոթացուն, նրանք պատրաստություն տեսան Հիսուսին ձերբակալելու:

Իր երկրավոր կյանքի վերջին երեկոն Հիսուսն անցկացրեց իր աշակերտների հետ վերնատանը՝ Զատիկի տոնն արձանդ կատարելու: Նախ քան ընթրիքը, դարձյալ ծալբագույն խոնարհության մի օրինակ ևս տվեց Հիսուսն իր աշակերտներին, նրանց ոտները լվանալով, որից հետո բազմելով սեղանի շուրջն իր աշակերտների հետ միասին, առաջինը կատարեց ու սահմանեց հաղորդության ահեղ խորհուրդը, ուտելով անխմոր բաղարջ հաց և ըմպելով անապական գինի, նույնը և հորդորելով անել աշակերտներին: Ճաշակելուց և ըմպելուց հետո, պատվիրեց իր հիշատակի համար այդ խորհուրդը պահել, որը և մեր Եկեղեցին մինչև այժմ անաղարտությամբ ու երկյուղածությամբ պահում է:

Այս խորհրդավոր ընթրիքին Հիսուսն իր վերջին խրատներն էր կարդում իր աշակերտներին, խրատներ, որոնք գլխավորապես դարձյալ սիրո շուրջն են պտտում. «Պատուիրան նոր տամ ձեզ, զի սիրիցէք զմիմեանս, որպէս սիրեցի ես զձեզ, զի եւ դուք սիրեսցիք զմիմեանս: Յայսմ գիտասցեն ամենեքեան, եթէ իմ աշակերտք էք, եթէ՛ սիրիցէք զմիմեանս» (Հովհ., ԺԳ, 34—35): Կամ «Մեծ ես քան զայս սէր ոչ ունի, եթէ զանձն իւր դիցէ ի վերայ բարեկամաց իւրոց» (Հովհ., ԺԵ, 13):

Խորհրդավոր ընթրիքը վերջացավ. Հիսուսն իր աշակերտների հետ մտավ Գեթսեմանի պարտեզը, որտեղ և ձերբակալվեց: Այսքանը միայն Հիսուսը կարողացավ ասել. «Երեւ ի վերայ աւազակի՝ ելէք սուսերօք եւ բրօք: Հանապազ ընդ ձեզ էի ի տաճարին եւ ոչ ձգեցիք ձեռս յիս. այլ այս է ձեր ժամ եւ իշխանություն խաւարի» (Հովհ., ԻԲ, 52—53): Հիսուսին տարան դատելու, դատողներն իշխանավորներ էին, որոնց համար շատ հեշտ էր մի արդարի մեղապարտ

դուրս բերել: Լուռ էր Հիսուսը հրեից քահանայապետի, ծերերի ու դպիրների, ինչպես և Հրեաստանի կառավարի Պոնտացի Պիղատոսի առաջ. հանգիստ էր հոգով, անդորր՝ խղճով, քարոզեց աշխարհին, իր առաքելությունը կատարեց և, ինչպես ինքն է ասում, «Ելի ի Հօրէ եւ եկի յաշխարհ, դարձեալ թողում զաշխարհ եւ երթամ առ Հայր» (Հովհ., ԺԶ, 28):

Մյուս օրը տարան նրան կառափնարան, Գողգոթայի բարձունքը. հետեից ահագին բազմություն էր գնում, որի մեջ և լաց ու կոծ անող կանաչք: Վերջին անգամ դիմելով սրանց, Հիսուսն իր մարգարեական անգին խոսքերն ասաց. «Դստե՛րք Երուսաղեմի, մի՛ յայր ի վերայ իմ, այլ լացէ՛ք ի վերայ անձանց եւ ի վերայ որդւոց ձերոց... զի եթէ ընդ փայտ դալար դայս առնեն, ընդ չորն զի՛նչ վինիցի» (Հովհ., ԻԳ, 28—31): Մեղկացրին, խաչ հանեցին և նրա երկրավոր կյանքին վերջ դրին:

Բայց... անգոր եղան հակառակորդների ճիգերը. նա, մեր Փրկիչը, չմեռավ, այլ երրորդ օրը հարություն առավ, ի մեծ նախատինս իր թշնամիների, և ի՛նչպես կարող էր նա մեռնել, մարդկության այդ մեծ բաերարը, սիրո մեծ վարդապետը, գթասրաս ուսուցիչը, վեհ ճշմարտությունների քարոզիչը: Նրա աշակերտները, հետ հարության, նրա Հոգեգալստից հետո, ժողովրդին քարոզելով նրա հարության մասին, ասում էին. «Զի Աստուած յարուց, լուծեալ զերկունս մահու, քանզի ոչ էր հնար ըմբռնել նմա ի նմանէ» (Գործք Առ., Բ, 24), կամ՝ «... Զայս Հիսուս յարուց Աստուած, որում անհնեքին մեք վկայ եմք» (Գործք Առ., Բ, 33):

Հարության այդ մեծ գաղափարը ոգեշնչեց Հիսուսի աշակերտներին՝ առաքյալներին, որոնք աշխարհն աշխարհ ընկնելով, քարոզեցին իրենց մեծ Վարդապետի մարդասեր ուսմունքը և առանց զենքի, չոկ խոսքի զորությամբ ու խորին համոզմունքով այն տարածեցին աշխարհի մեծ մասում, իրենք էլ իրենց Տիրոջ նման զոհվելով նրա ուսմունքին:

Հավատացյալ հայ ժողովուրդը աշխարհի ամենաառաջին ժողովուրդներից մեկն է, որ ազգովին շատ կանուխ ընդունեց քրիստոնեական վեհ կրոնը, անաղարտ պահեց այն իր նախնական պարզությամբ և նրա հուժկու զորությամբ լցված, հասավ մինչև մեր յուսավոր օրերը: Եվ պաշտելով Հիսուս Քրիստոսին, հրձվելով նրա հրաշափառ հարությունից, ջերմեռանդ սրտով և ուղիղ հավատով, նրա յուրաքանչյուր անդամը, ողջագուրելով մյուսին, ասում է. «Զեզ և մեզ մեծ աւետիս, Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»:

ՀԻԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՐԱՆՏ ՀՐԱՀԱՆ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի

3. ԿՈՄԻՏԱՍՆ ԻՐ ԾՆԵԴԱՎԱՅՐՈՒՄ

Ամիտասը էշմիածին ճամբորդելուց հետո, երեք անգամ այցելել է իր հայրենի քաղաքը: Նա, իր ծննդավայրում եղած ժամանակ, հայրենակիցներին միշտ խորհուրդ է տվել՝ ջանալ ուժ տալու հայրենի լեզվին դպրոցներում և ընտանիքներում:

Շատ հաճելի ու սրտագրավ հիշատակներ ունի Կոմիտասի առաջին աշակերտուհիներին մեկը և ազգականը՝ տիկին Զարուհի Սիմիթյանը, որ այժմ իր գեղարվեստասեր զավակների հետ Ֆրանսիայի Մարսիլիա քաղաքում է ապրում: Նրանք քսան տարի է ինչ ղեկավարում են «Արմենիա» երգչախումբը, օտարներին ծանոթացնելով Կոմիտասի ու հայ ժողովրդական երգերի հետ: Տիկին Սիմիթյանը ազգայինների նկատմամբ սրտացավություն ցուցաբերող հազվագյուտ այն հայուհիներից է, որը համաշխարհային առաջին պատերազմի ծանր տարիներին օգնեց ու պատսպարեց Քյոթահիա քաղաքում ապաստան դառած տարագիրներից շատերին:

Ահավասիկ բարեգործ այս տիկինը, մեզ ուշարկած 1949 թվի ապրիլի 20-ի նամակով, պատմում է իր մեծանուն ուսուցչի և ազգականի կյանքի հետաքրքիր մի քանի դրվագները, որոնք անհրաժեշտ ենք համարում բեռել ստորև:

«...Սողոմոնը ինձմե տասներհինգ տարով մեծ էր, երբ առաջին անգամ այցելեց մեր քաղաքը 1893 հոկտեմբերին և սկսավ ինձ և քույրերուս երգի դաս տալ: Մենք ազգական էինք անոր հետ իմ հոր՝ Տեր-Արթիսյաններու կողմից: Ես շատ ուրախ էի այն ատեն, որ նոր Կոմիտասի վերածված (1893 սեպտ. 11-ին Երիմյան կաթողիկոսը նրան արեղա ձեռնադրելով Կոմիտաս կոչեց) և այնքան գեղեցիկ ձայն ու շնորհք ունեցող ազգականի մեր աշակերտուհին եմ: Ան այնքան ուշադիր և հոգածու էր մեզ հանդեպ՝ որ կարելի չէ պատկերացնել, մանավանդ այնքան բարի էր, անկեղծ և հայրենասեր: Ես երբեք չէի երևակայած, որ օր մը մեր փոքրիկ քաղաքի եր-

բմանի այս որբ պատանին, ոչ թե միայն իր ծննդավայրին, այլ ամբողջ հայ ժողովրդի պարծանքը պիտի ըլլար և պիտի հիացներ աշխարհն իր տաղանդովը:

Ես այսօր՝ իմ ծերության տարիներուն, չափազանց հպարտ եմ, որ անոր հայրենակից ազգականն եմ: Ես սիրով և շնորհակալությամբ կհիշեմ անոր կյանքի մի քանի դրվագները, որոնք մեր անմահ վարդապետի բնավորության ու նկարագրի հատկանշական գծերը կկազմեն:

Անգամ մը, Քյոթահիա գալուն, մեր Զակոյան Մարիենց տունը ճաշի հրավիրվեցավ: Այնտեղ կատակեց ան, երգեց, խոսեցավ և շատ մեծ ախորժակով ճաշեց, բայց ոչ ծխեց և ոչ ալ ըմպելի խմեց: Ու երբ պնդեցին, ան նեղված պատասխանեց.

— Մի՛ կարծեք, սիրելիներս, որ ես չեմ ծխեր ու չեմ խմեր եկեղեցական ըլլալուս համար. ո՛չ. պարզապես խմիչքն ու ծխախոտը իմ ձայնիս թշնամին են: Իսկ իմ ձայնս ինձ հարկավոր է ավելի կարևոր նպատակներու համար:

Երբ կես գիշերին ննջասնյակ առաջնորդելով ներկայացուցին իր պառկելիք փափուկ և բարձր անկողինը, ան սկսավ ծիծաղել.

— Շո՛ւտ վերցուցեք այս փափուկ բաները, ասոնք ինձ համար չեն. միայն երկու սավան փոսեցեք, բավական է:

Ու քնացավ սետիրին վրա:

Իր կատակասիրությունը երբեմն չափազանց աստիճանի կհասներ Կոմիտաս Ջամլըջայի մայրիներու անտառը շատ կսիրեր, ու նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի հետ այնտեղ միշտ վրան կսարքեր, իր սիրած մեկ ծառին տակ...

Ինձ համար իրական սուրբ էր Կոմիտասը. աշխատասեր, համբերատար, մարդասեր, անձնվեր և միայն ժողովրդի շահերը մտածողը:

Տիկին Սիմիթյանի հիշատակած Ջամլըջայի եղևնիների անտառը ուխտատեղի էր ո՛չ միայն Քյոթահիացիների, այլ նաև 1915-ի ջարդերին այնտեղ ապաստան գտած հազարավոր տարագիր հայերի համար:

Ես 1917 թվի ամռանը պատահականաբար եմ

1) Սկիզբը նախորդ համարում:

սունեցել իմ տարագիր ընկերների հետ այցելել Քյոթահիայի Զամլըջայի բարձունքները և տեսնելու նվիրական եղևին, որի վրա Վարպետի ձեռքով քանդակված «ԿՈՄԻՏԱՍ» տարիների ընթացքին մեծացել էր և ամեն

և ջերմեռանդ զգացումով հպում էր քանդակին, ուզելով կարծես հաղորդակից լինել անմահ Վարպետի հիշատակելի գործին և սրբազան անունին։

Բայց Կոմիտասի բովանդակ կյանքումը

ԿՈՄԻՏԱՍԸ 1913 թ.

մի գրի տակ եղևնի յուշոտ հյուսիս կանթեղի նման երկարել էր դեպի վար՝ ծառի բունը։ Արդեն այդ թվականին լսել էինք Կոմիտասի ենթարկված դժբախտությունը, և ավելի քան նվիրական էր թվում մեզ այս տխուր քանդակը, որ կարծես անդարձ մեկնող սիրելու հիշատակարանի վրա փորագրված մահերգի էր նմանում։ Ու ամեն այցելու անխոս և հուզված խոնարհվում էր այս անվան առաջ

պատահած դեպքերի մեջ չէ հիշատակված սրտաշարժ և հուզիչ մի դեպք՝ նրա առաջին վերադարձը Էջմիածնից դեպի ծննդավայրը և երկար տարիների պանդխտությունից հետո իր մուտքը հայրենի կիսավեր տնակը և ազգային դպրոցի սրահը։

Տարիների բացակայությունից հետո, Կոմիտասը երբ փառքով և հաղթանակով վերադառնում է Քյոթահիա, պատիվներով ու

հարգանքով շրջապատված իր հայրենակիցներին, որոնք տեսել էին իր անբախտ մանկությունը և որի տառապանքը փողոցներում թափառական միճակի մեջ, հուզված փափագ է հայտնել այցելել նախ իր հայրենի տունը: Ականատեսները պատմում են՝ թե այդ հանդիպումը այնքան սրտաճմլիկ ու ցնցող է եղել, որ ներկաները չեն կարողացել զսպել իրենց արցունքները:

Կոմիտասը ողջագուրվում է իր հարազատների հետ՝ ազգական, հորեղբորորդի և ապա մտնում իր հորենական սենյակը ու սկսում նախ լուռ և գլխիկոր շոշափել ու փայփայել պատերն ու լուսամուտները, և հետո մատերի մեջ գտրգտրանքով սեղմել այն լիքերիկ գամը, որից իր սիրաասուն մոր կենդանագիրն է կախված եղել տասնհինգ տարի առաջ: Ու անկարող այլևս զսպել իր պոռթկացող հուզումը, բարձրաձայն հեկեկում է:

Կոմիտասը այդ փայտաշեն ու կիսափուլ սենյակի մեջ է ծնվել. այնտեղ են հաջորդաբար մահացել իր նորատի բանաստեղծ մայրն ու երգիչ դժբախտ հայրը:

Դուրս գալով հայրենի տնից, Կոմիտասը հուզված գնում է դեպի վարի թաղի Ազգային Ս. էջմիածնի անվան դպրոցը, ուր ինքը չորս տարի աշակերտել էր: Սրահ մտնելիս, նա բնագրական մղումով, վազում է դեպի ձախ անկյունը և ծալապատիկ նստում փողոտ ու

կեղտոտ տախտակամածի վրա, վճռականապես մերժելով խոճապահար թաղականների խնդրանքը՝ թիկնաթոռի վրա նստելու...

Տխուր, բայց անողոք շեշտով նա պատասխանում է.

— Տարիներ առաջ ոչ ոք չգուրգուրաց իմ վրա՝ երբ ես նստում էի ճիշտ այստեղ առանց բազմոցի, մինչ ուրիշներ զույգ բազմոցների վրա էին նստում: Ես երկու անգամ ծանր հիվանդացել եմ այստեղ: Այժմ թույլ տվեք ինձ, իմ հոժադ կամքով, նստել ու հիշել իմ անցյալ դժբախտ օրերը և այս չոր տախտակները...¹⁾

Արդարև, նա երբեք փափուկ անկողնի վրա չէ պառկել, իր հայրենի բնակարանից սկսած մինչև էջմիածին, Բեռլին, Փարիզ ու Պոլիս՝ ուր իր Բանկալթիի տան մահճակալը ծանոթ էր ամենին: Բայց այդ շարքաշ ու կարծրացած մարմնի մեջ բնակվող սիրտը չափազանց զգայուն էր ու փափուկ:

Կոմիտասի ծննդավայրում, ուր չորս տարի իրր տարագիր ապրեցի, հիշատակելի վայրեր մնացին ինձ Կոմիտասի խարխուլ տնակը, ուր քանիցս այցելեցի, Զամբրայի անտառը, «Կոմիտաս» քանդակը, և Ագ-Սու վոչված ստուն ու զուլալ ակնաղբյուրը, որի բխած լիռան ստորոտում մի վիթխարի քարաժայռի վրա Կոմիտասը երգել էր «Հո՛վ արեթ, սարե՛ր ջանք»:

4. ԿՈՄԻՏԱՍԸ ՏԱՌԱՊԱՆԵՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Հայ ժողովրդի ահավոր ողբերգության չարաշուք թվականն էր 1915-ի ապրիլի 11—24-ը: Պատմությունը այդպիսի զարհուրելի թվական չէր արձանագրած դեռ հայ ժողովրդի համար:

Վեց հարյուր տարվա ընթացքում, ծանր պայմանների մեջ, իր ազգային դիմագիծը պահպանող ստեղծագործ հայ ժողովրդի մի զգալի հատվածը բռնի քշվեց իր հայրենի տնից դեպի Միջագետքի անապատները, անհնարին տանջանքների մեջ, ջարդի, համաճարակի ու քաղցի հետևանքով զոհ տալով իր հարյուր հազարավոր զավակներին:

Տաճիկ կառավարությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում (1914) որոշեց բնաջնջել Արևմտյան Հայաստանի մոտ երկու միլիոն աշխատասեր ու կենսունակ հայ ժողովուրդը: Այդ դիվային ծրագրի գործադրության նախերգանքն սկսում էր ապրիլի 11—24-ին՝ Պոլսի հայ մտավորականության անակնկալ ձերբակալումով:

1915 ապրիլ 24-ի շաբաթ կես գիշերից մինչև կիրակի առավոտ, ամենավայրագ կերպով ձերբակալվեցին երկու հարյուր հիսուն մտավորականներ և ուղարկվեցին դեպի Այաշ ու Ջանգրը, անծանոթ ուղղու-

թյամբ: Ներքին գործոց նախարարի՝ ոճրագործ Թալիադ փաշայի և իր համախոհների հրեշային մտահղացումն էր այդ. անջատել նախ հայ ժողովրդի մտավորական ընտրանին և ապա ջարդով ու բռնազաղթով ոչնչացնել հայությունը:

Հայ մտավորականների այդ դժբախտ կարավանի մեջ գտնվող առաջին ձերբակալվալը հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Կոմիտասն էր:

Աքսորական հայ մտավորականները, առաջին իսկ օրից, նախազգացել էին իրենց եղերական վախճանը: Նրանց պարագլուխները՝ Վարուժանը և մյուսները դեռ Պոլսի բանտից, իրենց գուրգուրանքի՝ և հոգածության առարկա էին դարձրել Կոմիտասին, ամեն կերպ աշխատելով ապահովել նրա հանգստությունը:

Ամիսներ տևող այդ տառապանքի ընթացքում Կոմիտասը ֆիզիկական և հոգեկան

1) Այս տեղեկությունը հաղորդել է մեզ Կոմիտասի հասակակից քրթհահագի Սահակ Երեմյանը, որ այժմ ապրում է Երևանի Նոր Բյուքարեհ թաղամասի 6-րդ փողոցում: Նա անցյալ տարի ներգաղթել է Հունաստանից:

երեք անգամ ընդունելու է ունեցել: Եվ այդ ցնցումները բավական էին խանգարելու Կոմիտասի նման զգայուն մի մարդու իմացական հավասարակշռությունը, որը երաժշտությունից և արվեստից դուրս ուրիշ աշխարհ չէր ճանաչել:

Կոմիտասի առաջին ցնցումը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ նա երգեցողության միջոցով, իրենց սպառնացող վտանգը իր ընկերներին հասկացնել փորձելիս, մի հրեշ ոստիկան, անակնկալ կերպով, ճրագ հետևից խոյացել և ծոծրակին բռնցքի մի սոսկալի հարված է իջեցրել, որի հանկարծական թափից և ուժգնությունից Կոմիտասը շարժել, մնացել է:

Այդ վայրագ հարվածը նա չի մոռացել նույն իսկ իր մեկազնոտության քառն երկար տարիների ընթացքին՝ Փարիզի «Վիլ ժյուլի» հիվանդանոցում և հիշել է այն:

Մյուս ցնցումները ֆիզիկական ցավ չէին պատճառել նրան, բայց հոգեկան աշխատի խորունկ ալեկոծության էին ենթարկել, որ նա կարելի է ասել, այդ ցնցումների ծանրությունը տակ կբեկ ու ջախջախվել էր վերջնականապես:

Այսպես, հազարավոր դիակների և մահամերձների միջից կարավանն անցնելիս, նա ակնատես է լինում Գոնիայի մոտ մի սըրտաճմիկ տեսարանի, որին պիտի չկարողանար դիմանալ գուցե նույնիսկ ամենից պաղարյուն և անտարբեր սիրտն իսկ: Կոմիտասը սարսափով տեսնում է, թե ինչպիսի՝ վայրագություն մի ոստիկան, սվինի մի հարվածով ճեղքում է փորը երկուձիքի ցավերի մեջ տառապող մի դեռատի հայուհու, որի նորածին երեխայի առաջին ճիշդ խնդրվում է հրեշի հարվածի տակ: Կոմիտասը մոր՝ ու երեխայի այդ զհհենային տանջանքն ու սըրտակեղծ մահը տեսնելով, մի րոպե արձանացած մնում է գոճատ և ալլալված...

Երրորդը՝ պատահում է Ջանգըրջի ճանապարհին, Թավլիի հանգրվանում, ուր հասնում են հայ մտավորականները հետիոտն ճամբորդությունից հետո, հոգնած, ուժասպառ ու ծարավի: Ամենքը փոշիների մեջ թաթալված, քաղցած ու ոտից-գլուխ կեղտոտած, մի խանի մեջ հանգստանում են: Մի քանի ընկերներ գնում են դուլլով ջուր ձարելու, որ իրենց ծարավը հագեցնեն: Կոմիտասը այդ պահին խանից դուրս ելնելով, տեսնում է ջուրը և սկսում ձեռները շփել, ինչ որ նրա սովորությունն էր բոլոր ուրախառիթ պարագաներին: Բաժակի չզոյությունը ստիպում է նրանց ուղղակի դուլլով խմել: Վարուժանն ու Սիամանթոն առաջին անգամ դուլլը բերում են Վարպետին, ու երկու

հոգի խնամքով աշխատեցնում ղուլլը նրա շրթունքների առաջ, որ նա կարողանա հանգստությամբ խմել և ծարավն հագեցնել: Բայց հազիվ նա շրթունքները դուլլին մոտեցրած, մի հրեշ ոստիկան զինվոր գալիս է շտապ, և դուլլը ուժով քաշելով դեն է շարժում և ջուրը գետին թափում: Կոմիտասը ալլալված, անմիջապես, թև գլխին ջուրը տանելով, ծածկում է դեմքը և անշարժ մնում աշխատ, մինչ թրջված դեմքից և միտքից ջուրը կաթիլ կաթիլ թափվում է նրա փեշերի վրա:

Վարուժանն ու Սիամանթոն ծայր աստիճան հուզվում են: Անկարող լինելով ոստիկանին պատժելու, նրանք իսկույն հանում են իրենց թաշկինակները ու սրբում սարսափից անշարժ գտնված Վարպետի դեմքն ու միտքը: Վերջապես, թև գլխիցը վար առնելով, դանդաղորեն և մարած նայվածքով, նորից խան է մտնում Կոմիտասը, մեղրամոմի նման դեղնած: Այդ պահին բոլոր թորգոմյանն է գալիս, իմանալով թե ի՞նչ է պատահել, որ Կոմիտասը չի խոսում, ինչու՞ նրա աչքան վառ ու կենդանի աչքերը այժմ մարած են ալապես: Նրա դեմքի հանկարծական փոփոխությունը և մեռելական կերպարանքը մեծ հուզում և խուճապ է առաջացնում մտավորականների ամբողջ կարավանի մեջ: Ամենքը սիրում և հարգում են նրան: Նրանք հավաքաբար քանիցս դիմում են կատարում ու խնդրում՝ որ ազատ արձակեն այս անմեղ մարդուն, որը միայն երաժշտությունը, երգը ու դաշնամուրն է ճանաչել: Բայց՝ իզուր...

Մի ժամից հետո Կոմիտասը կրկին դուրս է գալիս խանից և միանում իր ընկերներին, որոնք այս անգամ նոր ջուր են գտած լինում և իսկույն մի բաժակ ձարելով բերում Կոմիտասին: Բայց նա մի դառն ժպիտ դեմքին, շարժում է դուլլը դանդաղորեն և մերժում խմել: Ու սկսում է շրթունքների արանքից ինչ որ բառեր ասել, բորբոքվին անհասկանալի: Գիշերը շատ անհանգիստ է անցկացնում:

Հետևյալ առավոտ, ըստ հրամանի, կարավանը ճանապարհ է ընկնում դեպի Ջանգըրջ՝ հայ մտավորականների անավոր գերեզմանը:

Կարավանն անցնում է ձորերի միջից, արևի տակ, քաղցած ու հոգնած: Ընկերների գուրգուրանքի միշտ առարկա դարձած Կոմիտասը, ինքնիրեն խոսում է, բայց ոչ ոք բան չի հասկանում նրա անկապ խոսքերից:

Մի բլրի զառիթափին, կարավանի կողքից, այդ պահին անցնում է մի քոսոտ էջ: Կոմիտասն անմիջապես հանգրվում է վերարկուի ծալքերը փորի վրա, աչք ձեռքով

բարև է բռնում և ձախ՝ ձեռքով խոնարհության նման մի նշանով թեքվում է իշու առաջ և բարձր ձայնով գոչում:

— Մի՛ շտապեցեք, ընկերներ՝, թողե՛ք որ ուստիկանն անցնի:

Բնականաբար, շատերը հասնաք են կարծում, ինչպես հաճախ նա այդպիսի հանաքներ էր անում:

Բայց բժիշկ Թորգոմյանը, Վարուժանն ու Սիամանթոն, որոնք իբրև սերտ մտերիմներ լավ ծանոթ էին նրա հոգեկան աշխարհին, արդեն լրիվ հասկանում են, որ Կոմիտասի իմացական տաղանապը սկսած է ծայր տալ: Ու այդ տաղանապի երկրորդ հայտարար փաստը որոշակի հայտնվում է Զանգերըջի մեջ:

Հայ մտավորականները, զգալով իրենց մոտալուտ եղերական վախճանը, խնդրում են Կոմիտասից երգել իրենց համար վերջին անգամ: Կոմիտասը չի մերժում և սկսում է երգել իր հայտնի ստեղծագործությունը՝ «Տէ՛ր, ողորմեա՛ն: Ոստիկանները նախ ուզում են արգելել՝ նրան, բայց նրա ձայնի մոգական ազդեցությունից խորապես տպավորված, ունկնդրում են հետաքրքիր ու հիացած:

Հրաշքով վերապրող մի քանի մտավորականներ, ինչպես և Թորգոմյանը, վկայում են որ Կոմիտասն այդ վերջին երգը երգել է բացառիկ զգալականությամբ, արվեստի և զգացումի գերազանց ներդաշնակությամբ, բոլորովին վերացած կարծես նյութական աշխարհից:

Այդ տղերքի կերկերուն վանկերից ուժգնորեն թրթռում է Կոմիտասի խորունկ վշտի ճիւղ որը գիտցել է թե բոլորն էլ դատապարտված են քիչ վերջը գառնուկի նման մորթվելու: Իրենց մոտալուտ մահվան հոտն զգացող թըշվառ աքսորյալները այնպիսի հուզման մեջ են ապրում, որ բոլորն էլ, առանց բացառության, հեկեկադին արտասվում են:

Ու երբ ընդհանուր հուսաբեկության և հառաչների մեջ վերջացնում է Կոմիտասն իր երգը, տեսներով իր գլխահակ ընկերների արցունքն ու հոգեկան տառապանքը, անօրինակ բոցով վառվում է, աչքերը մեծանում են, և անսպասելիորեն հանկարծ խուլական քրքրիշով քահ քահ ծիծաղում է: Մտահոգության և սարսափի մատնված իր ընկերները անմիջապես շրջապատում են նրան, վշտալից ու գորտիազին, և ուզում են հանգստացնել նրան: Բայց Կոմիտասը շարունակում է իր խելազար ծիծաղը՝ շղթայազերծված այնպիսի մի վայրենի ծիծաղ, որ նրա դեմքի վրա դրոշմում է հետզհետե հոգեկան տանջանքի և ներքին ալեկոծության մռայլ կնիքը:

Կոմիտասն արդեն կորցնում է իր բնական վիճակը:

Իսկ վերջին բաժանումը իր ընկերներից, ամբողջովին խախտում է նրա իմացականության հիմքերը:

Այլևս հայտնի է հայ աքսորական մտավորականների տխուր ճակատագիրը՝ շարշարագին մահ...

Բարեբախտություն պետք է համարել լիեղծբախտություն, մետասաներորդ ժամին հասած այն հրամանը, որով մայրաքաղաքից տրված հեռագրի վրա, Կոմիտասը պետք է ողջ առողջ Պոլիս վերադարձվեր, այնպիսի մի պահի, երբ արդեն կացիներն ու դաշույնները փայլատակում են թշվառ դատապարտյալների գլուխների վրա:

Կարելի չէ նկարագրել մահվան սեմից մազապուրծ Կոմիտասի և մահվան ահավոր մղձավանջից տառապող հեք մտավորականների բաժանումի սրտակեղեք պատկերը:

Ամենքը ընկճված և հեկեկադին համբուրում են վարդապետի ձեռքերը և վերջին անգամ խնդրում երգել ու աղոթել: Առանձնապես հուզիչ ու սրտաճմիկ է լինում Վարուժանի և Սիամանթոյի հրաժեշտը Վարդապետին: Բիրտ ուստիկանների մտրակն իսկ ի գորտն չէ եղած բաժանելու մտքով, սրտով ու արվեստով իրարու շողկապված երեք անկեղծ հոգիներին:

— Մի՛ մոռանա խոստումդ, Կոմիտաս՝ ջան, եղանակավորելու «Առկայծ ճրագը», իմ սգավոր մոր վիշտը եղբերեզող, — խնդրում է վերջին անգամ Վարուժանը, որ իր բանաստեղծի խորունկ հոգու մեջ զգացել էր ահավոր սարսուռը մոտեցող մահվան:

«Առկայծ ճրագը» մեծատաղանդ բանաստեղծի եղբրական մահվան նախազգացումն էր հաղթանակի նախօրյակին, ուժգին մի ներշնչում՝ իր անգութ նահատակության առիթով: Այս երգն էր, որ Կոմիտասը խոստացել էր եղանակավորել, մի սրտառուչ երգ՝ որ այժմ այնքան եղբրականորեն պատշաճում էր Վարուժանի մոր բերանին:

... Ու ծանոթ է ամենքին, թե ինչպե՛ս երկու հարյուր հիսուն մտավորականները Զանգերըջի մոտակա արյունոտ ձորի մեջ մորթում էին կացիներով:

Գոնիայի ճանապարհով Պոլիս վերադարձրին ո՛չ թե Կոմիտասին, այլ նրա կենդանի մարմինը: Երեք ամսվա ֆիզիկական և հոգեկան տանջանքները խախտել էին մեծ երգահանի պայծառ իմացականության հիմքերը և նրա տարտամ ու անորոշ նայվածքի մեջ երևում էր արդեն ահավոր եղունի թողած շարագույն հետքերը:

Պոլիս վերադառնալուց մի քանի ամիս հե-

տող, առաջին ուժեղ տագնապը նա ունեցել է մի գիշեր հանկարծ, թափահարելով մինչև լույս դաշնամուրի ստեղնաշարի վրա, պոռալով անվերջ:

— Ինչու՞ եք ինձ ձերբակալում: Ի՞նչ եք ուզում ինձանից:

Հրաշքով ազատվող աքսորակից բժիշկ Թորգոմյանը հաստատում է նրա մեջ երևան եկած խելագարական առաջին նշանները: Կոմիտասը նրա երեսին գոռում է սրտաճմլիկ սարսափով.

— Ինչու՞ եք շարժարում ինձ:

Տխուր պարտականություն է անշուշտ կանգ առնել Կոմիտասի ողբերգական կյանքի վախճանի վրա և փոխադրվել Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի «Լիլ» ժյուրիվ՝ կոչված հոգեբուժարանի այն առանձնասենյակը, ուր քսան երկար տարիներ Կոմիտասը միաձուլ հառաչեց իր պաշտելի դաշնամուրի մոտ: Նրա ալեկոծ հոգին թափառեց մերթ հայրենի արգավանդ դաշտերում ու էջմիածնի վանքի լուռ խցիկը, մերթ աշխարհի մայրաքաղաքների բնները և մերթ իր որբ ու թշվառ մանկություն օրրան հանդիսացող ծննդավայր քյոթահիան:

Այս բոլորը խաչածևում էին իրար նրա խանգարված երևակայության և խավարած իմացականության աղջամուղջի մեջ: Նա ո՛չ մեռած էր, ո՛չ էլ կենդանի: Երբեմն պայծառանում էր նրա մտքի հորիզոնը և փարատվում նրա հոգին ճնշող թանձր մշուշը: Խաղաղության այդ բացառիկ պահերին, Կոմիտասը իր երբեմնի հանճարեղ գլուխը հակած դաշնամուրի վրա, հնչեցնում էր հայ ժողովրդի սիրո և աշխատանքի երգը Հայրենիքի հանդեպ, երբեմն երգում էր, ինչպես հավաստում են փարիզաբնակ հայրենակիցները, իր հռչակավոր «Անտոնիոն», որով նա իր հավերժական տառապանքի ողբն էր երգում.

«Սիրտըս նման է էն փրլած տըներ,—

Կոտրեր գերաններ, խախտեր են սրներ.

Բո՛ւն պիտի դընեն մեջ վայրի հավերժ...
Անտոնի սիրտն է պըղտոր ու մոլոր:

Ախ՛, իսկի մի՛ ընիք սըրտիկ սևավոր:

Ա՛յ, տո լաճ տընավեր...»

Արդարև, ո՛չ միայն նրա սիրտը, այլև միտքն էլ «պղտոր էր ու մոլոր» ու «կոտրվել էին գերանները և խախտվել սյուները» իր երբեմնի պայծառ իմացականությունը:

Այժմ նա իրեն համար էր երգում, իր թափառական ու դժբախտ «Անտոնի» պղտոր ու մոլոր սրտով և խախտված մտքով:

Որքա՞ն կորույի ու համառ քանքեր թափ-

վեցին վերադարձնելու համար նրա իմացական լույսը, փարատելու նրա մտքի խավարը և վերստին տեսնելու նրան հայ երաժշտական արվեստի նվիրական ասպարեզի մեջ: Քանի՞ անգամ նրա աշակերտները առանձին կամ խմբովին երգեցին իր սիրած երգերը՝ հանկարծական սթափում առաջ բերելու, և հայ ժողովրդական երգերի թովչանքով շրջադարձ կատարելու նրա խանգարված ուղեղի վրա: Ու, վերջապես, ինչքա՞ն ալազան միջոցներ կիրառվեցին վերադարձնելու համար նախկին Կոմիտասի, գիտուն, բանաստեղծ և արվեստագետ Կոմիտասի հանճարեղ շունչը: Ափսո՛ս, բոլոր քանքերն իզուր անցան:

Ու մի աշնան երեկո, 1935 թվի հոկտեմբերի 22-ին, նա մարմնով էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Մարդասպաններն ուղեցին Կոմիտասով սպանել ու խեղդել հայ երաժշտական արվեստի վերածնունդն ու զարթոնքը իր սաղմի մեջ: Հաջողվե՞ց նրանց արդյոք իրագործել այդ հրեշային մտահղացումը:

Այս հարցումի միակ և պարզ պատասխանը՝ մեր Սովետական ազատ և հզոր Հայրենիքի պայծառ իրականությունն է, ստեղծագործ և արդյունաշատ աշխատանքը սովետահայ մեր շնորհալի կոմպոզիտորների, որոնք աննախընթաց չափով զարգացրել են հայ երաժշտական ինքնատիպ արվեստի դարավոր կուտուրան:

Սովետական Հայրենիքը, որ արժանավորապես գնահատում է Կոմիտասի կատարած պատմական օգտաշատ գործը, թույլ չտվեց, որ իր հարազատ զավակի աճյունը օտարության մեջ մնա, և 1936 թվականին, մեծ պատիվներով ու հարգանքով, բերեց ու հանձնեց նրան հողին:

Այժմ նա հավիտենական քնով հանգչում է Երևանի հին գերեզմանատան Պանթեոնի, իր սիրած, երազած ու երգած Հայրենիքի հարազատ հողի մեջ:

Այսօր, ողջ Սովետական Հայաստանում և Սփյուռքում, նվիրական է դառել Կոմիտասի անունը: Ամեն օր նրա երգերն են շրթունքների վրա: Երևանի ձայնասփյուռք ամեն առիթով հաղորդում է նրա ստեղծագործությունները և պանծացնում նրա կատարած գործի մեծ նշանակությունն ու արժեքը:

Կոմիտասն անմահ է իր թողած բազմաբեղուն և թանկագին ժառանգությամբ:

Հարգանք՝ բազմավաստակ ու անմահ Կոմիտասի անմոռաց հիշատակին:

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բյուզանդացու իսկական ա-
նունը և ազգանունն եղել է
Ստեփան Գաղեղյան-Ճիզմեճ-
յան-Թերզյան, Նա ծնված է ե-
ղել Կ. Պոլսում, հայ կաթողիկ ընտանիքում,
1845 թվին: Երբ նա մեծացել, հասել է իր
ուսանելու տարիքին, ծնողները նրան ու-
ղարկել են Վենետիկի Մխիթարյանց Ս. Ղա-
զարու վանքի վանական դպրոցը:

Ստեփանը ընդունակ, աչքաբաց տղա է
եղել: Նա անսայթաք սովորել է և ավարտել
իր ուսման ընթացքը, և, ընտելացած լինե-
լով վանական կարգերին և հոգևոր ուղղու-
թյան, ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա:
Նա հենց սկզբից աչքի է ընկել իր հայ լեզվի
և հայագիտական առարկաների գիտու-
թյամբ:

Ինչ փոխհարաբերության մեջ է եղել նա
վանքի միաբանության հետ, մենք չգիտենք,
բայց գիտենք, որ մի փոթորիկ է պատահել
նրա կյանքում, և նա ստիպված է եղել
վանքից դուրս գալ և աշխարհական դառնալ:
Առաջ կարծվել է, որ նա սիրահարված է
եղել և դուրս է եկել վանքից որ ամուսնանա,
բայց հետո պարզվել է, որ նա թանադրված
է եղել ժամանակի Պիոս պապից, այդ պատ-
ճառով թողել է Ս. Ղազարի վանքը և դարձել
է նոր մարդ—Նորայր Բյուզանդացի: Բայց թե
ինչո՞ւ համար է թանադրված եղել, մեզ ան-
հայտ է: Նա մերադարձել է Կ. Պոլիս և ըզ-
բաղվել բանասիրության: Կարծում ենք, որ
նա մի ժամանակ էլ ուսուցչություն է արել:

Անցել է ժամանակ. Պոլիս է եկել Սելմա
Յակոբսոնը, Շվեդիայի արքայական գլխա-
վոր շուանկարչուհին: Նա եկած է եղել այն
նպատակով, որ ամուսնանա իր հավանած
մի արևելացու հետ: Նա իրեն անծանոթ քա-
ղաքում դիմել է Շվեդիայի դեսպանի օգնու-
թյան, Իսկ դեսպանը, որ արեւելագետ մեկն
է եղել և լավ ծանոթ Նորայր Բյուզանդացու
հետ, մատնացույց է արել Բյուզանդացուն,
որ բոլոր պահանջված պայմաններն էլ ունե-
ցել դուր գալու Ֆրյու Սելմային: Բյուզան-
դացին և՛ կրթված, լեզուներ իմացող էր և՛
արտաքին գեղեցկության տեր: Նա երկարա-
հասակ էր և սովորականից ավելի մեծ, սևո-
րակ աչքեր և թանձր մազերով ընչացք և հոն-
քեր ուներ: Տեսնվում են, և Սելման հայա-
նում է: Բյուզանդացին իր կողմից մի պայ-
ման է միայն առաջարկում՝ հարգել իր հա-
յագիտական մասնագիտությունը: Ամուսնա-
նում են, և Բյուզանդացին իր պատահական
կնոջ հետ փոխադրվում է Ստոկհոլմ. մի
անսեր, պատահական ամուսնություն, որ
հետագայում փոխվում է ջերմ, սիրային հա-
րաբերության, իրար սիրող և հարգող ա-
մուսնիների միջև: Այդպիսի հարաբերու-
թյունը առաջին հերթին հենց հայտնում է
Սելման. նա մի քանի տասնյակ հազար
ֆրանկ է ծախսում նրա ֆրանս-հայերեն
բառգրքի տպագրության վրա:

Բյուզանդացու կենսագրության նյութի
պակասության հետևանքով, մենք ստիպ-
ված ենք այստեղ մի քանի քաղվածք անել

Ալկ. Արեւյանի «Հիշողութիւններ»ից նրա մասին՝ Ստոկհոլմում և Վենետիկում:

«Իր պարթև հասակով՝ Նորայր Բյուզանդացին հենց առաջին պատահածովս թողեց իմ վրա մի շատ խոհեմ, զգաստ ու վերին աստիճանի բարեկիրթ մարդու տպավորութիւնը:

«Յոյու Սելմա Յակոբսոնը դեպի մեր մեծ քերթողը տանում էր մի քնքուշ, հոգատար և խնամող սիր: Մի ամուսնական առաքինութիւն, որը հատուկ է ընդհանրապես բոլոր շվեդուհիներին և որը նրանք արտահայտում են ամեն անգամ, երբ պետք է լինում, առանց քաշվելու օտարների ներկայութիւնից: Իր հերթին Նորայր Բյուզանդը փոխադարձաբար արտահայտում էր դեպի ազնիւ տիկինը մի խորին հարգանք: Այդ հարաբերութիւնները, բխած անմիջական, իրար բարոյական արժանավորութիւն հասկացողութիւններից, զարգանում էր երկուստեք մի զարմանալի բարեկիրթութիւն արտահայտութեամբ:

«Անդույ, համբերատար, և միևնույն ժամանակ համեստ մի քերթող, որ հոգով ու սրտով, ամբողջ էութեամբ տասնյակ տարիներ նվիրված էր իր սիրած նախնայաց մասունքաբանութեանց ուսումնասիրութեան և գլխավորապես նրանց բնագիտական արտագրողների պատճառով գործած սխալների ուղղումին:

«Խոսքերով նրա հետ, դուք ստանում էք այն տպավորութիւնը, որ գործ ունեք ոչ թե մեր ժամանակում և մեզ հետաքրքրող հասարակական և ազգային հրատապ խնդիրներով տարված մի մտածողի հետ, այլ մի խորնացու, մի Սելմիկի, մի Փալստոսի, վերջապես, մի մագաղաթյա պատմական նյութերով լի գրվածքի հետ:

«Կարոտ եմ Հայրենիքի արևին», ասաց ինձ մի օր Ն. Բյուզանդը:

1. Ալ. Արեւյանը շամախցի էր, հայտնի դերասան Հովհաննես Արեւյանի մոտ ազգականը: Նա առաջին տարիները Բազում պարապելով նավթի գործերով, շահել էր բավարար կարողութիւն, հետո վերջացնելով գործերը, փոխադրվել էր Նոր-Նախիջևան, որտեղ ամուսնացել էր և պարապում էր իր սիրած գրականութեամբ: Նա սիրում էր հայ թատրոնը, հաջող գրում էր թեթև ժանրի թատերական երկեր գավառական լեզվով և գավառական կյանքից, ինչպես, օրինակ, «Պղը Պուղին» և մյուսները: Սիրում էր նա հասարակական կյանքը, հասարակական գործերը և օգտավետ անգամ էր հասարակութեան:

(Տե՛ս նրա «Հիշողութիւններ Նորայր Բյուզանդացու մասին, Ստոկհոլմում և Վենետիկում», տպագրված Նոր-Նախիջևանի «Հայ Համայնք» շաբաթաթերթում, Երկրորդ տարի, 1919 թ., № 17):

«Արդարեւ, ի՞նչ նրա տեղն էր, թեև մաքուր, գեղեցիկ, բայց տարվա տասը ամիսը արևի երես շտեմնող Ստոկհոլմը, որտեղ ամառվա ամիսներին անգամ նա հագնում էր տաք վերարկու:

«Կամենալով մի բանով օգտավետ լինել Ստոկհոլմում վերջին մեր տեսութեան, խոսք վերցրի, որ անպատճառ դա էջմիածին: Նա խոստացավ: Վերադառնալով Կովկաս, այդ մասին մի գրութեամբ դիմեցի արև ժամանակվա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին: Վեհափառը բարեհաճեց պատասխանել դրականապես, բայց նա չեկավա:

Սելմա Յակոբսոնը 1899 թվին վախճանվում է և Նորայր Բյուզանդացին նրա մահից հետո երեք տարի ևս մնում է Ստոկհոլմում և հետո փոխադրվում է Վենետիկ: Թե նա ի՞նչ է արել այդ երեք տարվա ընթացքում մեն-մենադ, Ստոկհոլմի պես ցուրտ քաղաքում, չենք կարող սասել. բայց մեզ թվում է, որ նա դժվարացել է իսկույն թողնել իր սիրած կնոջ գերեզմանը, որի վրա, ինչպես երևում է, հենց այդ ժամանակներն էլ նա շինել է տվել այն ճաշակավոր դամբարանը, որի մեջ տեղ է պատրաստել տվել և իր համար:

1905 թվին իր կնոջ հետ կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ, հիշյալ Արեւյանը վերստին տեսնվել է Նորայր Բյուզանդացու հետ Վենետիկում, որտեղ նա ապրելիս է եղել 1903 թվից ի վեր: Նրա հարցին, թե ի՞նչ հանգամանքների շնորհիվ է, որ նա փոխադրվել է և ապրում է Վենետիկում, նա պատասխանում է. «Շվեդիայում եկամտի հարկ վճարելով, ինձ այնքան չէր մնում, որ բավական լիներ իմ ապրուստի համար, իսկ այստեղ, Իտալիայում, այդպիսի հարկ չկա»:

«Երեկոյան նա մեզ սուրճի հրավիրեց Ս. Մարկոսի հրապարակի վրա գտնվող իր սիրած սրճարանը: Երբ սրճարանից ելնում էինք, նա ուզում էր վճարել, զարմացած նայեց աչքերիս. սպասավորը հայտնել էր, որ արդեն ես վճարել եմ: «Եթե այդպես է, ես կիսնդրեմ վաղը շնորհ բերել ինձ մոտ» — ասաց նա: Մյուս օրը մենք քանի՞ կամուրջներով անցնելով, քանի՞ նեղիկ փողոցներ կտրելով, հասանք նրա բնակարանը: Խոսում էր նա վիրավորված սրտով. նրա արդար գանգատի մեջ հնչում էր իր ժամանակակիցներից հալածված քերթողահայր Մովսես Խորենացու ձայնը: Եթե նրա 45 տարվա անխնայ աշխատանքի պատուը զնահատվեր ամենափոքր մասշտաբով, նա պիտի ունենար ապրուստի լավ միջոց: Նա մեռավ լքված, մոռացված և ատելությամբ հանդիպած նույն իսկ իր ամենամոտիկներից...»:

Ի՞նչ եղան բազմավաստակ քերթողի 50 տարվա աշխատությունները: Այս հարցմունքին ձիշտ պատասխան տալու համար, մենք պետք է որոշ շափով երկարացնենք մեր ասելիքները:

Մահից առաջ նա ֆրանսերեն լեզվով մի կտակ է գրել իր թողած ժառանգության մասին, թե նա ի՞նչ է թողնում և ո՞ւմ է թողնում: Նա ժառանգ չէր թողել, այլ կարգադրել էր, որ իր բոլոր ունիւմ-շուքիւմ հանձնվի շվեդական «Ֆրեդրիկա-բրեմեր Ֆորբունդեդ» կանանց բարեգործական ընկերության, որի կենտրոնը գտնվում էր Ստոկհոլմում: Նա ի՞նչ է ունեցել և ի՞նչ է թողել:

1.— Իր անձնական գրական-գիտական գրադարանը, բաղկացած հազարից ավելի հայագիտության վերաբերյալ ընտիր հատորներից— հայերեն, շվեդերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, անգլերեն, տաճկերեն, հունարեն, ասորերեն և այլ լեզուներով:

2.— Դրամագլուխ մեկ հարյուր քսանհինգ հազար շվեդական կրոն, որը այսօր վերահիշյալ կանանց ընկերության բերում է հինգ հազար կրոնից ավելի տոկոս-եկամուտ:

3.— Իր հեղինակած հայտնի ֆրանսերեն-հայերեն բառագրքից մեկ հազար օրինակ:

4.— Իր բոլոր ձեռագրերը, գրեթե, բացառապես հայերեն և հայ գրականության վերաբերյալ:

Արդ, ի՞նչպես է վերաբերվել շվեդական կանանց բարեգործական ընկերության կենտրոնը Ստոկհոլմում: Նա, հայտնի բան է, շատ ուրախ է եղել այդ կտակի համար, որ երկնքից կաթած բարիք լինելով հանդերձ, նույն ժամանակ և մի խոշոր բարեգործություն է հանդիսացել ընկերության համար իր դրամագլուխով: Կենտրոնը, հարգած լինելով համար բարեգործի հիշատակը, նրա մահից 7—8 տարի անցնելուց հետո, նրա աճյունները փոխադրել է Ստոկհոլմ և մոռացել է ամենագլխավորը խնամքով պահպանելու նրա ամենաթանկարժեք ձեռագրերը, որոնց վրա բարեգործը 50 տարի անդուլ աշխատանք, մինչև աչքի կուրություն ուժգին հոգանք է գործադրել: Հեշտ է ասել. նա հայ բոլոր մատենագրությունը, թե՛ ինքնուրույն, թե՛ թարգմանական, թե՛ տարագրված, թե՛ անտիպ, սկսած հինգերորդ դարից մինչև տասնյոթերորդ դարը, քրքրել է, համեմատել, ուսումնասիրել և հայտնաբերել տառն հազար սխալ, որ մոռվել են բնագրերի մեջ տգետ և անշնորհք արտագրողների ձեռքով, սխալներ, որոնք աղավաղել են բնագրերի բուն իմաստը, տեղ տեղ դժվար հասկանալի դարձ-

րել, տեղ տեղ էլ բոլորովին անհասկանալի կամ սխալ հասկանալի:

Այժմ մենք հրավիրում ենք մեր ներողամիտ ընթերցողների ուշադրությունը այն հանգամանքի վրա, թե մեր Նորայր Բյուզանդացին ի՞նչ համբերության տեր է եղել, ի՞նչ աշխատանքի ընդունակ և ի՞նչ հսկայական գիտության տեր, որքա՞ն սիրող մեր նախնյաց մատենագրությունը և որքա՞ն ժամանակ է նա գործադրել, մինչև որ կարողացել է հասնել իր նպատակին, մաքրել, պարզել, պատրաստել ու դրել մեր առաջ և հրավիրել է մեզ վայելելու:

Ահա այսպիսի թանկարժեք ձեռագրերից են բաղկացած եղել այն հսկայական թիվը ձեռագրերը, որ մեր հանճարեղ հայրենակիցը կտակել է շվեդական կանանց բարեգործական ընկերության: Բայց ի՞նչ է արել ընդկերության Ստոկհոլմի կենտրոնը, նա օգտը վել է բարեգործի դրամի տոկոս-եկամուտից, իսկ ձեռագրերի կույտը անարգաբար նետել է նկուղ ի կերակուր ցեցերի, իբրև «ֆրատորա դե պապիեն»: Ի՞նչպես պետք է որակել ընկերության կենտրոնի արարմունքը. ի՞նչ մտնակետից էլ նայելու լինենք, չենք կարողորարարացնել, ա՛յնքան կոպիտ, ա՛յնքանազեհկական վարմունք է եղել այդ:

Այժմ գանք մեր հանճարեղ հայրենակցի արած կտակին: Ի՞նչ է մտածել նա, որ այդպիսի կտակ է արել, այդպիսի անխորհուրդ արանմիտ կտակ: Դեռ հասկանալի կլիներ, եթե նա ի սեր իր Սելմայի, իր բոլոր դրամականության կարողությունը բաշխած լիներ նրա հայրենիքին, բայց մի պարզ բարեգործական ընդկերության, որ ո՛չ մի անշնորհություն չի ունեցել գիտության հետ, տալ իր գուտ հայտգիտական, թանկարժեք գրադարանը և չափազանց մեղահատելի բացառապես հայերեն ձեռագրեր... Նվ հետո, մենք չենք հասկանում, թե՛մ նա ինչո՞ւ մեռած պիտի լինել արտելության հանդիպած նույն իսկ իր ամենամոտիկիններից, ինչպես ասում է Ալ. Աբելյանը, մենք մեղավարանում ենք հաշտեցնել և նրա ունեցած դրամական կարողության հանգամանքը նրա ապրուստազուրկ կացության հանգամանքից հետ...

Սխալ է, սխալ է, որ նրան չեն սիրել, չեն մոլեցնել ձանաչել նրա արժանավորությունը: Մենք նրա ժամանակակիցն ենք եղել. ճառաչել ենք մեր գործիչներին, մեր գրականաշխարհը: Նրա անունը տարածված է եղել մեր շրջաններում: Հին դարի վերջին քառորդը էր, նոր դարի առաջին քառորդը, մեղմ կյանքի փոթորկալից տարիները, և մեր ամենքիս շունչը, հոգին և սիրտը ուղղված է եղել դեպի մեր Հայրենիքի արևմտյան թըշ-շուշ վառ մասը և այնտեղ գտնվող աչքի ընկնողո՞ւմ

մտավորականները, որոնց թվում և Նորայրը, ճանաչվել և մեծարվել են:

Զգիտեմ, ո՛ր թվին էր, որ նա հայտնել էր, թե ուզում է ունենալ մեր միջնադարյան տաղարկանների լավ օրինակներ. մենք ունեինք մի այդպիսի ձեռագիր, և ամսիջապես ուղարկեցինք նրան, և նա, որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, հետ ուղարկեց այն մեզ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի ձեռքով: 1900 թվին տպագրվեց Նորայր Բյուզանդացու աշխատասիրած գիրքը՝ «Կուրյուն վարդապետ և եօրին քաղաքապետը» խորագրով, Առաքել Ասլանի «Ապեր» Մատուրյանի ծախսով և հակոբյանցի Տեր Գյուտ քահանա Աղանյանի, որի համար նրան ուղարկված է եղել հազար ֆրանկ վարձատրություն, որ նվիրած է եղել նույն Մատուրյանը, Կարապետ Նզյանի ձեռքով: Գիրքը նվիրված է Սելմա Յակոբսոնի հիշատակին:

«Օրհնեալ եղիցի յիշատակ
Տիկին Սելմա Յակոբսոնի: Նորայր»:

Այս գիրքը մի անգամ էլ համոզեց, որ նա գործ չունի անելու օտար, հեռու Շվեդիայում, որ նա այնտեղ միշտ պետք է կարոտի հայրենիքի արևին, որ նրա ապրելու և աշխատելու տեղը էջմիածինն է:

Նվ մեր ամենքիս այսպիսի ցանկության արձագանք հանդիսացավ հայ ժողովրդի սիրած Ամենայն Հայոց Վեհապետ Տեր Մկրտիչ «Հայրիկ» անվանված կաթողիկոսը: Նա երկու անգամ հրավիրեց նրան գալու՝ առաջին անգամ, 1899 թվին, երբ նա դեռ Ստոկհոլմում է եղել, երկրորդ անգամ 1903 թվին, երբ նա արդեն փոխադրված է եղել Վենետիկ, և ոչ մի բան արգելք չէր նրա գալուն, բայց նա երկու հրավերքին ևս բացասական վերաբերմունք ցույց տվեց: Վեհապետը հրավիրել էր նրան գալու էջմիածին և ձեռնամուկ լինելու հայ մատենագիրների հրատարակության գործին, սկսելով Աստվածաշնչի գիտական հրատարակությունից՝ էջմիածնի մատենադարանում գտնված Աստվածաշնչի քառասուն հին ձեռագիր օրինակների համեմատություն հիմնադրել:

Նորայրի այդպիսի բացասական վերաբերմունքը մեզ ամենքիս միանգամայն զարմացրեց: Հայ Եկեղեցու գլուխ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, ի սեր գիտության և հանուր ցանկության՝ մեր մեջ տեսնելու նրան, հրավիրում է նրան գալ էջմիածին և գլուխ կանգնել Աստվածաշնչի գիտական հրատարակության և մյուս մատենագրության նոր և սխալներից մաքրուած հրատարակության, խոստանալով նրա տրամադրության տակ դնել վաճառի բազմաթիվ ձեռագրերը, որոնց մեջ քառասուն Աստվա-

ծաշունչ—ձեռագիր, և՛ վաճառի տպարանը, և նա հրաժարվում է... Չէ՛, որ այդ նրա բոլոր վատ հույսերի և ջերմ ցանկությունների լիակատար լրացումը և կատարումն էր:

Մենք նրա հրաժարվելու բուն պատճառները չգիտենք, բայց կարծում ենք, որ նրա կնոջ մահից հետո, այլ ևս մի ուրիշ արգելափակիչ հանգամանք չէր մնացել, որ կարողանար կապած լինել նրա ոտքը՝ վերադառնալու իր Հայրենիքը, որի արևին կարոտած է եղել նա: Մեզ թվում է, որ Նորայր Բյուզանդացին պատկանել է մեր վաղ գաղութահայության այն սերնդին, որի արտի մեջ պահպանված է եղել միայն պատմական Հայրենիքը, այն է փոշիացած հիշատակը, վերացականացած Հայրենիքը, իսկ իրական, այսօր էլ գոյություն ունեցող իրական Հայրենիքից նա արդեն խորթացած է եղել: Այդպես են եղել և Մկրտիչ էմինը, Քերովբե Պատկանյանը, Գաբրիել Այվազովսկին, Վեյնզ Ալիշանը և ուրիշ շատերը:

Մեզ թվում է դարձյալ, որ եթե Նորայրը բարի ցանկություն ունենար գալու, կգար, իսկ ծագած խնդիրները հեշտովյալ կլուծվեին տեղն ու տեղը փոխադարձ համաձայնությամբ: Նվ, վերջապես, ո՛վ և ի՛նչը կարող էր արգելք հանդիսանալ, եթե նա ուզեց, նա կարող էր վերադառնալ արտասահման, իր սիրած Վենետիկը կամ Ստոկհոլմը: Իսկ նրա գալը այն մեծ օգուտը կունենար, որ, դուցե, նա այն կտակը չաներ, որ արել է ի մեծ վնաս իր թանկարժեք ձեռագրերի:

Մի հանգամանք էլ մենք կուզեինք պարզած լինել այստեղ: Այ. Աբելյանը իր երկրորդ տեսության ժամանակ Վենետիկում 1905 թվին, ասում է նրա մասին. «Ստույգ էր նա վիրավորված սրտով: Նրա արդար գանգատի մեջ հնչում էր ժամանակակիցներից հալածված քերթողահայր խորհնացու ձայնը»: Արդ, խորհնացուն հալածել են իր ժամանակակից տգետ արեղաները: Իսկ Բյուզանդացուն ո՛չ ոք չէր հալածում:

Նորայր Բյուզանդացին վախճանվել է 1915 թվին Վենետիկում: Դրա վրա անցել է ինը տարի և նրա մարմինը 1924 թվի սեպտեմբերին փոխադրվել է Ստոկհոլմ և ամփոփվել է նրա կնոջ՝ Սելմայի մոտ, իր կառուցած ճաշակավոր դամբարանում:

Անցել է երեսուներկու տարի, և անհայտ է եղել թե ո՛րտեղ է մնացել նրա հայրենի գրած անտիպ թանկարժեք գրական ժառանգությունը: 1945 թվին նոյեմբերին Շվեդական Ոսպնավաքաղաքն է եկել Ս. Լորենցի ազգանունով հայ մարդ, տեղի հայտնի համալսարանի գրադարանում իր գրական զբաղմունքը շարունակելու համար: Նա իր մանկությունից ծանոթ լինելով Նորայրի գրական գործունեու-

թյանը, հետաքրքրվել է, ցանկացել է իմանալ, թե նա ի՞նչ հայերեն ձեռագրեր է թողել և ո՞րտեղ են նրանք գտնվում, ի՞նչ է արել և ի՞նչ են մտադիր անելու նրանց նկատմամբ: Շնորհիվ համալսարանական գրադարանի տեսուչ, փիլիսոփայության դոկտոր Անդրեաս Գրապիի, հաջողվել է նրան պարզել Նորայրի գրականագիտական ամբողջ ժառանգության մեծությունը և դրա պահպանման անմխիթար վիճակը:

Այդ թանկարժեք ժառանգությունը 1915-ից մինչև 1922 թվի վերջը պահվել է կանանց բարեգործական ընկերության նկուղներում, իսկ 1923 թվից մինչև 1945 թվը Գեոտեբորգ քաղաքի նկուղներում, առանց որևէ ցուցակագրության և դասավորման, որպես թղթերի մի կույտ, արկղները լցված: Թե քանի՞ արկղ ձեռագրեր է թողել Նորայրը, հայտնի չէ. մի բան միայն պարզ է, որ բոլոր ձեռագրերը չեն գտնված և զգալի կորուստներ կան: Նույն իսկ այն ձեռագրերի ու արկղների մասին, որոնք նրա բուն բողոքներից հետո, գտնվել են Գեոտեբորգում, տեղեկություն չի ունեցել գրադարանի վարչությունը: Գեոտեբորգ քաղաքի գրադարանի վարչությունը ո՛չ միայն գաղափար չի ունեցել այն ձեռագրերի արժեքի մասին, այլև մոռացած է եղել նրանց գոյության մասին:

Նորայրի ձեռագրերի ողբալի վիճակը միանգամայն անաղառ կերպով ներկայացնելու համար, նա 1946 թվի հոկտեմբերին իրեն հասցեագրված պաշտոնական նամակից մի փոքրիկ հատված է մեջ բերում.

«Սեպտեմբերի 1-ին թե 2-ին, ստացել եմ ձեր ապահովագրային նամակը, որին ես չեմ պատասխանել մինչև այժմ: Իհարկե, ես չպետք է սպասեի յաբան երկար, և ես խնդրում եմ ինձ ներել: Զիշտ սաած, ես գտնում էի ձեր նամակի մեջ որոշ մանրամասնություններ, որոնք ինձ զարմացնում էին սկզբում և որոնք մի փոքր վրդենել տվին իմ սառնասրտությունը, հակառակ իմ ցանկության. այժմ ես ուզում եմ խնդրել ձեր ներողամտությունը: Դժբախտաբար, թղթերի մեծագույն մասն այն ժամանակ գտնվում էր վերնահարկի անկյունում, գրքերից մեծ տարածություն հեռու Դարակներում գտնվում էին շատ քիչ ձեռագրեր: Ձեռագրերի մեծագույն մասը գտնվում էր արկղի մեջ, որի գոյության մասին ես գաղափար չունեի:

Այս բոլորը չի արդարացնում այն, որ ես գործել եմ մի խոշոր սխալ, ենթադրելով, թե շատ քիչ ձեռագրեր կան, Եվ հավատացնում եմ, որ ես ուրախությամբ իմացա ձեռագրերի մեծ քանակության գոյության մասին, ինչ-

պես նաև այն արժեքի մասին, որ դուք տալիս էք այդ ձեռագրերին:

Ինձ անհրաժեշտ է հաղորդել ձեզ դարձյալ մի զարմանալի բան: Ձեռագրերի այն հավաքածուն, որ այժմ գտնվում է Ուպսալայում, բնավ լրիվ չէ, քանի որ վերջերս գտնվել է մի մեծ արկղ, ամբողջապես լի Նորայրի թղթերով: Ես այն ուղարկել եմ տվել Ուպսալա, որտեղ նրանք կդրվեն ձեր տրամադրության տակ»:

Ֆրանսերեն լեզվով գրված այս նամակի հեղինակը Պ. Սեթ Հալլբերգն է, հաղորդում է Լորելին, Գեոտեբորգ քաղաքի գրադարանի քսան տարվա (1927—1947) վարիչը, որը տեղյակ չէ, թե իր հաստատության մեջ ի՞նչ է կատարվում:

Դեռևս 1883 թվին, ասում է Լորելին, Նորայր Բյուզանդացին իր մտերիմ բարեկամ Չվեդ հայտնի գիտնական Մաք Վիստին, որ Ուպսալայի համալսարանի համեմատական լեզվագիտության պրոֆեսոր է եղել, Ստոկհոլմից գրելիս է եղել, թե հասունացել է ժամանակը Ուպսալայի համալսարանում ստեղծելու հայագիտության ու հայ լեզվի ամբիոն: Պետք է ցավել միայն, որ Նորայրն իր խոշոր նյութական միջոցները չի նվիրել Ուպսալայի համալսարանին փր տենչացած նպատակին:

Այստեղ, մենք մեր այս գրվածքը վերջացրած լինելով Նորայր Բյուզանդացու մասին, կնքում ենք այդ մի քանի խոսքը տխուր խորհրդածությամբ:

Նորայր Բյուզանդացին, անկասկած, մեծ տաղանդ է եղել, ուստի և նրա անունը արժանավորապես էլ տարածված է եղել, բայց վերոհիշյալ Ս. Լորելու շնորհիվ նոր հայտնաբերված նրա ձեռագրերը, իրենց քանակով և որակով, մեզ իրավունք են տալիս ավելի հուշակելու նրա անունը ի սփյուռս, որ նա ո՛չ միայն սովորական տաղանդավոր անհատ է եղել, այլ և հանճարեղ գիտության տեր հայագիտության ասպարեզում, զարմանալի ջանասիրության օրինակ, բարավամիտ, երկարամիտ և կորույի համբերատար: Այս այսպես լինելով հանգերձ, նա բախտավոր չեղավ իր կյանքում. «Նա մեռավ,— ասում է Ալ. Աբելյանը,— լքված, մոռացված և անտեղծության հանդիպած նույն իսկ իր ամենամոտիկներից»: Ի՞նչն էր այդ բոլորի պատճառը, մենք չգիտենք, բայց կարծում ենք, որ նա ինքն է եղել մեղավորը, նա խորթացած լինելով իր Հայրենիքից, երբեք էլ իրեն հարազատ դե չի որոնել իր Հայրենիքում, այլ խռոված է եղել և՛ ազգի, և՛ Հայրենիքից, և՛ հայ գործիչներից, և՛ հայ հաստատություններից: Եվ այդ բոլորն էլ նրա անհիմն երևակայության հետևանքն է

եղել, և կարծել է տվել նրան, թե հայ գործիչները և հաստատությունները չեն սիրում իրեն, չեն հարգում և չեն ուզում ճանաչած լինել իր արժանավորությունը:

Նորայր Բյուզանդացու այդ լքված կացություն հետևանքն է եղել և նրա այդպիսի անհարիր կտակ անելու պատճառը:

Ս. Լորելլին, իբրև մի սրտացավ մտավորական հայ մարդ, ստանալով շվեդական կանանց ընկերության կենտրոնից կտակի պատճենը, կարդացել և հասկացել է, որ Նորայրի կարողությունից հայերին կարող է պատկանել միայն նրա անտիպ գրական ժառանգությունը, ուստի և աշխատել է, հավաքել, բերել տալ Գեոտեբորգից Ուսսալայի համալսարանի գրադարանը մնացած բոլոր ձեռագրերը, որտեղ նրանք կարող էին ավելի ապահով պահպանված լինել ապագայի համար, քան մի ուրիշ տեղ:

Նորայրի անտիպ գրական ժառանգությունը, Լորելլու ասելով, այսօր մի ձեռագրակույտ է, առանց դասավորման. մատիտով գրված դիտողություններն արդեն անընթեռնելի են դառնում, թերթերը չորանում ու փշրվում, ձեռագրերից ավազի անձրև է տեղում, երբ ձեռքդ ես առնում թերթելու, կարդալու համար: 1923 թվին հրավիրվել է տեղական համալսարանից մի շվեդ ուսանող, որ հայերեն չիմանալով, փոխանակ կարգի բերելու, մի այնպիսի ապուր է պատրաստել Նորայրյան ձեռագրերից, որ այսօր այդ ձեռագրերը կարգի բերելու ու դասավորելու համար, պահանջվում է գրեթե մի ամբողջ տարվա աշխատանք:

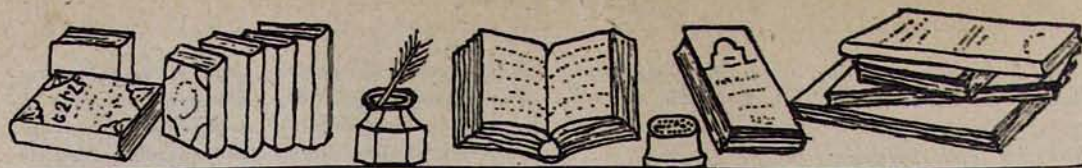
Ս. Լորելլին այդ մասին ասում է. «Ուսսալայի համալսարանական գրադարանում, ուր իմ պահանջով Գեոտեբորգից փոխադրվել էին Նորայրի ձեռագրերը, ես ամիսներ շարունակ զբաղվել եմ դրանց ուսումնասիրությամբ, թերթի եմ մոտ քսան հատոր, յուրաքանչյուրը 325—1400 էջից բաղկացած, մաքուր արտագրված Նորայրի ձեռքով և կազմված: Այդ ձեռագրերը նվիրված են հայ հին մեծ ու փոքր մատենագիրների գործերին և պատրաստված են ուղղակի տպարան ուղարկելու համար: Ամիսներ շարունակ մի առանձին սիրով ես դառմանսիրել եմ Նո-

րայրի ձեռքով արտագրված և հայ նշանավոր բանաստեղծների—Քուլալի ու մյուսների գրչին պատկանող տաղերի տասնյակ վարիանտները, որոնց հավաքման ու խմբագրման վրա ես աշխատել է 20—25 տարի, ամենուրեք ժողովելով միջնադարյան հայ տաղերի անտիպ, տպագիր բոլոր վարիանտները: Ես թերթի եմ Նորայրի 130 անուն զանազան խորագիր կրող մեծ ու փոքր ձեռագրերը և չեմ կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե նրան մինչև կուրության հասցնող այս ձեռագրերը պետք է կորչեն նրա մյուս ձեռագրերի նման, եթե պատահաբար միայն չպահվեն, որպես «Ֆրատորա տե պապիե»:

Ս. Լորելլու գլխավոր նպատակն եղել է ապահովել այդ կարևոր ձեռագրերի գոյությունը ապագայի համար, որի համար ես ստիպողաբար հավաքել, բերել է տվել բոլոր ձեռագրերը, որքան պահպանվել ու գտնվել է Ուսսալայի համալսարանական գրադարանը, որտեղ նրանք կարող էին ավելի ապահով պահվել, քան մի ուրիշ տեղ: Ուզում է, որ ստացված լինեն այդ ձեռագրերը շվեդական կանանց բարեգոգծական ընկերության Ստոկհոլմի կենտրոնից, որին կտակած է եղել իր բոլոր կարողության հետ միասին և իր այդ հայերեն գրված ձեռագրերը Նորայր Բյուզանդացին, և որ ինքն չկարողանալով պահել, հանձնել է անօրինաբար Գեոտեբորգ քաղաքի գրադարանին, իսկ այնտեղ, գրադարանի վարչությունը, չհասկանալով ձեռագրերի արժեքը, ձգել է վերնատան մի անկյունը և մոռացել նրա գոյությունը: Անցել է երեսունեկու տարի. հասկանալի պիտի լինեն դրա հետևանքը:

Արդ, ի նկատի առնելով, որ սեփականատերը չի կարողացել ինքը պահել ձեռագրերը և հանձնել է մի ուրիշին պահելու, և այդ մի ուրիշը չհասկանալով ձեռագրերի արժեքը, վարվել է դրանց հետ իբրև անպետք թղթերի հետ, ուստի և, կարծում ենք, որ արդարացի կլինի, եթե ձեռագրերը հանձնվեն Սովետական Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիային, իբրև իրենց հարազատ տիրոջը, որ լավ կհասկանա դրանց արժեքը և գործադրության տեղը:

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱԿԸ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՄԱՌԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

ալական առակն առաջին անգամ գիտական լուրջ և մանրազնին ուսումնասիրության առարկա է դարձրել ակադեմիկոս Մառը:

Ակադեմիկոս Մառի ուսումնասիրությունն ընդգրկում է մի խոշոր և պատկառելի աշխատանք, որ նվիրված է հայ առակախոս Վարդան Այգեկցուն և կրում է «Сборник притч Вардана» վերնագիրը: Մեծանուն գիտնականն այդ երկու հատորանոց ստվար աշխատության մեջ ո՛չ միայն շարադրում է իր հետաքրքրական ու լուրջ գիտական դիտողությունները հայ առակախոս Վարդան Այգեկցու կյանքի և գրական գործունեության մասին, այլև առաջին անգամ ուսումնասիրության ու գիտական հետաքրքրության առաջ է դնում հայ գրականության պատմության մեջ մինչ այդ չհարուցված գիտական այն հարցը, թե ի՞նչ աղբյուրակցություն կա հայ առակախոսի և հունական առակագրի ստեղծագործության միջև և թե ի՞նչ չափով կամ ո՞ր ժամանակից է դրսևորվել հայկական և հունական առակների աղբյուրակցությունը հայ գրականության մեջ:

Ակադեմիկոս Մառի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ առակն առաջին անգամ հայ գրականության մեջ երևում է 4-րդ դարում (մ. թ.), իսկ թե մինչ այդ ժամանակ հունական առակը դրսևորվե՞լ է հայ գրականության մեջ կամ բանավոր կերպով հայ կյանքում, թե ոչ, պատմությունը լուրջ է դրա մասին: Միակ պատասխանը, որ կարող է տրվել այդ հարցին, միայն ենթադրությունը կարող է լինել, որովհետև կատարելապես բացակայում է ամեն տեսակ վկայություն կամ գրական ու պատմական որևէ կոթող դրա մասին:

Հունական առակագիրը Նզդպոսն (Այսոպոս) է: Ինչպես հայտնի է, Նզդպոսը կիսալեգենդար դեմք է: Նրա կենսագրությունը գրվել է շատ ուշ, մեր թվականության 14-րդ դարում, բայց նրա մասին առաջին անգամ հիշում է Հերոդոտոս պատմաբանը, որ ապրել է մեր թվականությունից առաջ 5-րդ դարում: Կենսագրական տեղեկություններից երևում է, որ Նզդպոսը Փոքր Ասիայից է, Փոլուպիայի Ամորիոն քաղաքից: Ապրելով Փոքր Ասիայում, նա ճանապարհորդել է Պարսկաստան, Բաբելոն, Նեպոտոս և այլն: Այդ նշանակում է, որ նա քաջ ծանոթ է եղել այդ երկրների ժողովուրդների կյանքին, ըմբռնումներին ու նրանց կենցաղին: Նզդպոսի ստեղծագործության ակունքը հանդիսանում է ո՛չ միայն Փոքր Ասիայի հունական ժողովուրդը, այլև առաջավոր Ասիայի, Բաբելոնի, Ասորեստանի, Պարսկաստանի և այլն ժողովուրդները, որոնց ծանոթ է եղել առակագիրը: Առակն, ընդհանրապես, որպես կենդանական վեպի մնացորդ, ժողովրդական ստեղծագործություն է, բայց ոչ առանձին անհատների: Առակագիրները գրի են առել ժողովրդական ստեղծագործությունը, մշակել այն և իրենց կողմից էլ կատարել որոշ ավելացումներ: Դատելով հունական առակի մեջ դրսևորված կենցաղային երևույթներից, որոնք էապես արևելյան են և երկար դարեր պահպանվել են արևելյան ժողովուրդների, սրանց թվում և հայ ժողովրդի մեջ, հիմք կա ենթադրելու, որ Նզդպոսի առակների ստեղծագործության մեջ մեծ չափով մուտք է գործել արևելյան, ինչպես և հայկական տարրը: Դրան պետք է ավելացնել նաև այն, որ Նզդպոսին վերագրված առակները ի հայտ են եկել նրա մահից հետո, շատ ուշ ժամանակաշրջանում: Նրկորդը վերամշակումը եղել է մեր թվականության 3-րդ դարում, իսկ երրորդը՝

մեր թվականության 4-րդ դարում, այսինքն՝ այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ հայերը սերտ տնտեսական ու քաղաքական հարաբերության մեջ են եղել հունական ժողովրդի հետ, և փոխադարձ կուլտուրական հաղորդակցության ավելի նպաստավոր պայմաններ կային նրանց համար:

Հայ գրականության մեջ առակը, ինչպես ցույց է տալիս Մառը, առաջին անգամ արձանագրում է Փավստոս Բյուզանդը: Իր պատմության 3-րդ դարության Գլ. 3, էջ 28—29-ում, Փավստոսը գրում է.

«Նմանեալք լինէին այնմ հօտի խաշանց, որք զպահպանութիւն շանցն պահողաց պահապանացն ի բաց մերժեցին և կառօք իւրեանց կերակուր գէշ թշնամութեան գալլոցն մատնեցան, ըստ նմանութեան մեծին աթենացւոց քաղաքին»:

5-րդ դարում առակն օգտագործում է Դավիթ փիլիսոփան, որը իր «Գիրք Սահմանաց» փիլիսոփայական աշխատության մեջ գրում է հետևյալը.

«Գտանեմք երբեմն և զսուտն և բարի, որպէս զոր ասելոցս եմք: Նո ոմն ցումն յաւանդ սուսեր և ի ժամանակի բարկութեանն չոգաւ խնդրել, որպէսզի զսպանտան աւրասցէ. իսկ նա ուրացաւ, թէ ոչինչ ետուրցիս և ստեացաւ. Նւ ահա սուտ, որ բարի գոյ» (Գիրք Սահմանաց Դավթի փիլիսոփայի, պրակք ԺԵ):

Այնուհետև առակը տեսնում ենք հաջորդ դարերի գրականության մեջ: Այսպես, 9-րդ դարի պատմաբան Թումա Արծրունին գրում է.

«Առ սա ինձ ի ճախ ելանէ քերթողական արուեստն, որ ասէ. «Բազում անգամ աղուէսք թագաւորել խորհեցան, բայց շունք ոչ առին յանձն». կամ՝ «Ի դէպ երանէ և հին առասպելն Ոլոմպիանու փիլիսոփայի, որ վասն առիժոն և քուարակացն են բարառութիւնք. տեղեակ են այսմ ուսումնաւէր անձինք» (Պատմ. Թովմայի վարդ. Արծրունւոյ, երրորդ դար, Գլ. Ա., Թիֆլիս, 1917 թ., էջ 206):

Մառի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ոլոմպիանոսի անունով գոյություն ունի առակների ժողովածու հայ հին գրականության մեջ և Ոլոմպիանոսի անունը հիշվում է հայ մատենագրության մեջ և այդ Ոլոմպիանոսը ո՛չ այլ ոք է, եթե ոչ Նզդպոսը: Մառը գրում է, որ Ոլոմպիանոսի մասին առաջին անգամ հիշում է Թումա Արծրունին իր պատմության մեջ:

Առակի մասին ակնարկում է Մովսես Խորենացին Սահակ Բագրատունուն ուղղած իր խոսքի մեջ.

«Բայց զի՛նչ արդեօք տարփանք քեզ և

Բիւրասպեայ Ածդահակայ փծոն և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՛ր տակս զմեզ պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան առնեա աշխատ... զի՛նչ քեզ այսոքիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՛նչ պէտք անմիտ, և անհանճար բանից յարմարանք: Մի՛ արդեօք յունական պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճշմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թարգմեալ» (Մովս. Խորեն., Պատմ. Հայոց, Տիֆլիս, 1913 թ., էջ 89—90):

Առակը 11-րդ դարում, Գրիգոր Մագիստրոսի ժամանակ, որպես դպրոցական գիտելիք նույնիսկ ավանդվել է դպրոցներում, «առասպելավարժութիւն» անվան տակ: Գրիգոր Մագիստրոսն իր աշակերտներին՝ Բարսեղին և Նղիսին գրած նամակում («Յաղագս խնդրոյ գրոց Արիստոտէլի» թղթում) նշում է այդ հանդամանքը: Մառը գրում է, որ հունական ճարտասանական դասագրքերի մեջ հատուկ գուլիս է հատկացված եղել առակներին, որը կոչվել է *περί μύθου*. սակայն այդ գուլիսը, ինչպես գրում է Մառը, հայերեն թարգմանված միակ հունական ճարտասանության գրքի մեջ բացակայում է (Март, Сборник прѣг Вардана, էջ 435):

Ո՛վ է Ոլոմպիանոսը, որին հիշել է Թումա Արծրունին և որո՞նք են նրան վերագրված առակները:

Այս հարցով զբաղվել է Մառը: Նրա ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հույները չեն ունեցել Ոլոմպիանոս անունով առակագիր: Այդ անունով հայտնի է հույն հեռուոր, որի մասին հիշել է Սվիդասը. բայց հայերենում կան Ոլոմպիանոսի առակներ: Այս առակների լիակատար ժողովածուն հրատարակել են Մխիթարյանները 1842 թվին իրենց մատենադարանի ձեռագրից: Ժողովածուն վերահրատարակել են 1854 թվին նույն Վենետիկի Մխիթարյանները: Ոլոմպիանոսի առակները հրատարակվել են նաև Բաքում, 1878 թվին (Գոշ Մխիթարյան) «Ոլոմպիանու և Նզդպոսի ընտիր առակները» վերնագրի տակ:

Ոլոմպիանոսի առակների քանակի մասին ակադեմիկոս Մառը գրում է, որ դրանք քանակով անպայման ավելի քիչ են, քան Նզդպոսի առակները: Նզդպոսի առակների թիվը հաշվվում է 500-ից ավելի, մինչդեռ Ոլոմպիանոսի անվան հետ կապված է ընդամենը 15 առակ, որից մեծ մասը մեզ հասել է Վարդան Այգեկցու առակների հետ, որպես Այգեկցու առակ: Ոլոմպիանոսի առակները հետևյալներն են՝ «Մծմալլը և գալլը»,

«Կրիան և ձին», «Առյուծը և գեղեցկուհին», «Աթիսը և պատանին», «Մերացած արյուծը և աղվեսը», «Նոյնը և ձագուկները», «Ճայն ուրիշի փետուրներով», «Նապաստակները և գորտերը», «Ագռավը և կարապը», «Էշն առյուծի մորթով», «Գորտը և աղվեսը», «Ուխարները և գալլերը», «Արջանները և առյուծը», «Ագռավը պանրով և աղվեսը», «Կապիկը քաղաք կառուցող» (Մառ, նույն, էջ 456): Վենետիկի հրատարակության մեջ Ուոմպիանոսին վերագրված է 23 առակ:

Ուոմպիանոսի առակների մասին, ինչպես գրում է Մառը, «ավելի պարզ ու ավելի արդարացի» կարծիք է հայտնում Նորայր Բյուզանդացին, որը գրում է.

«Եստքիս կարգն կբերե, որ այսպիսի դիտողություն մընեմ նաև Ուոմպիանոս առակաց թարգմանության վրա, որ հրատարակյալ են Մխիթար Գոշի առակաց հետ: Այս թարգմանության ժամանակն հայտնի չէ, բայց կրնանք կարծել, որ Թ. դարեն առաջ է, փասն զի Թովմա Արծրունի յուր պատմության մեջ (Գ. ա. էջ 137) կհիշե ԺԳ առակը. վայելչություն դարձվածոց, ընտրություն բառից, համառոտ և կոշտի ոճ մը, մասնավոր համեղություն մը կընծայեն հնգետաժան առակաց. հնգետաժան կըսեմ, վասն զի սկսյալ վեշտասաներորդեն հայերեն լեզուն բողոքովին կփոխվի, կանգարգառա, կանշքի, պարզ կըսեմ՝ կռամկանա: Այդ ԺԶ-ԻԳ առակը մասն են Աղվկյազաց կամ Վարդանա առակաց» (Նորայր Բյուզանդացի, «Հայկական Բառաքնություն», Կ. Պոլիս, 1880, էջ 51):

Եզոպոսի առակները հայ գրականության մեջ մուտք են գործել Վարդան Աղեկցու առակների միջոցով: Աղեկցին եզոպոսի առակներին տվել է կրոնական գունավորում և քրիստոնեական-քարոյական իմաստավորում, մինչդեռ եզոպոսի առակներն աշխարհիկ են, շոշափում են սոցիալական կյանքի բազմազան կողմերը և զերծ են կրոնական բնույթից: Այս դիտողությունից բացառությամբ են կազմում հետևյալ առակները՝ ԽԲ, ԽԳ, ԽԾ, Ծ, ԾԹ, ԿԶ, ԿԹ, Հ, ՀԵ, ՂԱ, ՂԲ, ՂԵ, ՃԲ, ՃԶ, ՃԺ, ՃԺԱ, ՃԺԲ, ՃԺԳ, ՃԺԴ, ՃԺԵ, ՃԺԶ, ՃԺԹ, ՃԻԳ, ՃԻԷ, ՃԻ, ՃԼԱ, ՃԼԳ, ՃԼԴ, ՃԼԵ, ՃԼԶ, ՃԾ, ՃԿ, ՃԿԱ, ՃԿԴ. որոնք կրոնա-քարոյական, եկեղեցական բնույթ չունեն:

Մառը հայտնում է այն կարծիքը, որ եզոպոսի առակները մուտք են գործել հայկական գրականության մեջ ոչ միայն անմիջականորեն հունականից թարգմանվելով, այլև սիրիական ու արաբական աղբյուրներից: «Կան, սակայն, լեզուններ,—գրում է Մառը,—

բացի հունարենից, որոնցից հայերը թարգմանել են գրական կոթողներ: Դա արաբական և մանավանդ ասորական լեզուն է: Ուրովհետև այդ լեզուներով գոյություն ունեն եզոպոսի առակները, բնականորեն հարց է ծագում՝ հայերը փոխ չեն առել հունական առակները, թեև ուղ և մասամբ, ասորիների և արաբների միջոցով» (Մառ, նույն, էջ 466—467):

Ինչն է հիմք ծառայում Մառի համար այդ ենթադրությունը կառուցելու Մառն իր ենթադրությունը հիմնում է լոխմանի վրա, որին վերագրված առակները, ըստ Մառի, մուտք են գործել հայ ժողովրդի մեջ: Լոխմանն արաբական իմաստուն է, որի հուշակը տարածված է եղել ամբողջ Արևելքում. նրա անունը և իմաստության հուշակը մինչև վերջին ժամանակներս հիշվել է անդրկովկասյան հայ և աղբյուրական ժողովուրդների մեջ: Մառը գրում է, որ եզոպոսի առակներն արաբական ժողովրդի մեջ տարածվել են լոխմանի անունով, որ արաբական տառադարձությամբ արտաբերվել է կոխման: «Լոխմանին վերագրված առակների մինչև այսօր մեզ հայտնի խմբագրումները,—գրում է Մառը,— շարադրված են ուշ շրջանի, համենայն դեպս, վոլգաբար խոսքին ալեյի մոտ լեզվով և հեղինակի նկատմամբ հիմք են ընձեռում ենթադրելու, որ քրիստոնյա է, որ ապրել է Սիրիայում կամ Եգիպտոսում: Արաբների մեջ ժողովրդական իմաստուն լոխմանի անունը ծանոթ է նաև հայերին 13-րդ դարից. Խաչատուր Կեչառեցին իր «Բարաոնությունք»-ի մեջ նրան անվանում է լոխման: Սակայն հայերեն լեզվով պահպանված եզոպոսի առակների մեջ չկա մի առակ, որ անմիջական կախում ունենա արաբական տեքստից: Եթե առանձին առակների մեջ մենք մատնացույց չենք անում արաբական զուգահեռները, ապա այդ կախված է նրանից, որ արաբական խմբագրությունն առանձին մերձակցություն չունի հայկականի հետ» (Մառ, նույն, էջ 467):

Ասորական աղբյուրությամբ հունական առակները մուտքը հայ գրականության մեջ Մառը հիմնավորում է մի շարք եզրահանգումներով:

Մինչև 10-րդ դարը, ըստ Մառի, հայկական գրականությունն ունեցել է զարգացման երեք էտապ: Այդ էտապներից առաջինը Մառի տեսության մեջ կոչվում է ասորական-քրիստոնեական, երբ հայոց գրականության մեջ իշխել է ասորական կուլտուրական ժառանգությունը, երկրորդը՝ հունական-բյուզանդական, որը «մի ժամանակ ամբողջովին ընդգրկել է հայերին», երրորդը՝ ինքնուրույն

գարգազման ուղին, որով ընթանալու փորձերն արվել են վաղուց (Մառ, նույն, էջ 505, 511):

Առաջին երկու էտապում, ըստ Մառի, սկիզբ է առել և գարգազման առանձին թափ ընդունել թարգմանական գրականությունը Հայաստանում: Եզոպոսի առակների հայերեն թարգմանությունը համընկնում է առաջին էտապին, ասորական-քրիստոնեականին: «Մեր եզոպոսյան առակները,— գրում է Մառը,— մոտենում են հունական բնագրերին: Իհարկե, դրանով դեռ չէր բացառվի նրանց թարգմանության հնարավորությունն ասորականից: Ինչպես հայտնի է, այդպիսի կողմնակի ճանապարհով հայերեն են թարգմանվել շատ կոթողներ, ինչպես, օրինակ, Եմսեբիոսի «Եկեղեցական պատմությունը» (Մառ, նույն, էջ 505—506): Ընդունելով հանդերձ, որ չի բացառվում Եզոպոսի առակների հայերեն թարգմանությունն ասորականից, Մառն անմիջապես այդ տողերից հետո ավելացնում է. «Մակայն ոչ մի բանի մեջ չի արտահայտվում ասորական լեզվի ազդեցությունը մեր հայկական թարգմանական տեքստի վրա: Երբեք առիթ չհանդիսացավ հաստատելու առակների հայկական խմբագրումների առանձին մոտիկությունն ասորականին: Եզոպոսյան առակների հայերեն տեքստն անմիջականորեն մոտենում է հունական տեքստին: Այդ է վկայում հայկական առակների տեքստերի, երբեմն նույնանման, առկայությունը հենց հունական գրականության մեջ: Այդ են վկայում հայկական տեքստի մի քանի լեզվաբանական առանձնահատկություններն առակների մեջ: Վերջապես, այդ է վկայում Եզոպոսյան առակների խմբի խմբագրի հունական Ոլոմպիանոս անունը, եթե նույնիսկ հավանական չընդունենք, որ այդ խումբն ամբողջովին վերցված է հեռտորություն հունական դասագրքի հայերեն թարգմանությունից: Բացի դրանից, հենց առակների կիրառումը դպրոցում, հույներից փոխառնված մանկավարժական ձև է: Անկասկածելի է Եզոպոսյան առակների նըշված նպատակադրումը հույների մեջ: Մակայն Եզոպոսի առակը հայերեն թարգմանությամբ կարող է պահպանվել անձեռնմխելի անաղարտության մեջ և, այնուամենայնիվ, բոլորովին չհամապատասխանել հունական ոչ մի խմբագրման, բայց այդ նշանակում է, որ հայերեն թարգմանության հունական իսկական բնագիրը կորել է կամ մեզ հայտնի չէ» (Մառ, նույն, էջ 506—507, § 512):

Եզոպոսի առակների հայոց գրականության մեջ մուտք գործելու մասին Մառի վերը բե-

րած վկայությունները միաբերան հաստատում են, որ արաբացիներից առաջ հայկական գրականությանը ծանոթ են եղել Եզոպոսի առակները դարեր առաջ, այն է, մեր թվականության 4-րդ և 5-րդ դարերում: Մառը գրում է. «Մի խոսքով, մենք հակամետենք Եզոպոսյան առակների թարգմանությունը վերագրել հունական ազդեցության հայոց գրականության մեջ գերիշխելու ժամանակին, այսինքն մոտավորապես 6-րդ և 7-րդ դարերին» (Մառ, նույն, էջ 506—507):

Մառի այս դրույթը հաստատվում է պատմական այն իրողությամբ, որ արաբները 6-րդ դարում չեն ունեցել այն կուլտուրան, որը ի վիճակի լիներ հայերի վրա ազդելու այն աստիճան, որ կուլտուրայի բարձր աստիճանին վաղուց հասած հայ ժողովուրդը նրանցից փոխ առներ Եզոպոսի առակները, և այն էլ արաբականից թարգմանելով այն ժամանակ, երբ արաբական գիրն ու գրականությունը դեռ սաղմնավորման մեջ էին հենց իրենց՝ արաբների մեջ: Մյուս կողմից, արաբները 7-րդ դարի երկրորդ կեսին, տիրելով Անդրկովկասին մինչև 8-րդ դարը, մեր երկրից միայն ստացել են հարկ և չեն խանգարել ներքին գործերին, կուլտուրական հաղորդակցության և շփման մեջ չեն եղել Անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ այնպես, ինչպես ասորիները և հույները՝ հայերի հետ: Հայաստանը և Վրաստանը իրենց ներքին կյանքով, իրենց կուլտուրայով, կենցաղով ու կառավարման եղանակով եղել են ինքնուրույն, միանգամայն անկախ արաբացիներից: Սրանք այնպիսի պայմաններ են, որոնք մերժում են արաբական 6—7-րդ դարաշրջանում ազդեցության ենթադրությունը հայ գրականության վրա:

Հարց է ծագում, թե քանի՞ առակ է թարգմանվել հունարենից և ե՞րբ են թարգմանվել դրանք հայերեն: Այս հարցերի պատասխանը նույնպես տալիս է Մառը:

Վարդան Արզեկցու առակների ընդհանուր թիվը 380 է, որից 73-ը, ինչպես գրում է Մառը, Եզոպոսի առակներն են, իսկ սրանցից 15-ը Ոլոմպիանոսինն են: Մառը, ինչպես վերը տեսանք, առակների հայերեն թարգմանության հնագույն ժամանակը համարում է 6—7-րդ դարը: Չնայած առակների թարգմանության ժամանակը չի կարելի որոշակիորեն սահմանել, սակայն և այնպես, հնարավոր է համարվում ընդունել, որ Եզոպոսի առակների մեծ մասը հայ գրականության մեջ մուտք են գործել մեր թվականության 10-րդ դարում: Մառը գրում է, որ բացի առակներ պարունակող հեռտորական դասագրքի թարգմանությունից և Խորենացու

ախնարկներից, Եզոպոսի առակները հիշվում են, իհարկե, մեջբերումների ձևով, նաև Ստեփանոս Աստղիկի, Թոմա Արծրունու և Գրիգոր Մագիստրոսի երկերի մեջ: Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերից երևում է, որ նրա օրով առակները հայկական դպրոցներում դասավանդվել են որպես առանձին առարկա: Մյուս կողմից, գրում է Մառը, եթե չհաստատվի, որ 15 Եզոպոսյան առակների ժողովածուի հեղինակ Ուոմպիաճուսը նույն անձն է, ինչ որ Սվիրասի հիշած հույն սովեստոս Օլումպիանոսը, և որ հայերեն թարգմանված այդ 15 առակները պատկանում են ո՛չ թե հայ, այլ հույն Օլումպիանոսին, ապա դժվար կլինի հերքել այն իրողությունը, որ Օլումպիանոսի կողմից հայերեն թարգմանված Եզոպոսյան 15 առակի այդ ժողովածուն Հայաստանում կազմվել է հելլենիստական ժամանակաշրջանում և հայերը ծանոթացել են Եզոպոսյան առակների այդ խմբի հետ հենց այդ ժամանակամիջոցում:

Մառին չի զբաղեցնում այն հարցը, թե հայկական ֆոլկլորի մեջ, մինչև գրերի գյուտը, կարո՞ղ էին գոյություն ունենալ Եզոպոսի առակները, թե ոչ: Մառն առանձին կարևորություն չի տալիս այն հանգամանքին, որ Այգեկցուց առաջ, հիշյալ հայ գրական կոթողների մեջ, հիշվել են Եզոպոսի առակները և որ նույնիսկ դասավանդման նյութ են դարձել հայկական դպրոցներում 10—11-րդ դարերում: Մառը կարևորագույն նշանակություն է տալիս Վարդան Այգեկցու կատարած դերին Եզոպոսի առակները հայոց գրականության մեջ փոխադրելու գործում: Վարդան Այգեկցու նշանակությունն այն է, որ նա առաջինը 12-րդ դարում բարոյախոսական երանգավորում մտցրեց Եզոպոսյան առակներին մեջ, առակներն արմատավորեց իր ժամանակի գրականության մեջ և ինքը հանդիսացավ գրական այդ ժանրի հիմնադիրը հայ գրականության մեջ:

«Մինչև 12-րդ դարի վերջը, — գրում է Մառը, — մինչև Վարդան Այգեկցու երևան գալը, մեզ չհաջողվեց հայ գրականության մեջ հանդիպել առակների քարոզչների կողմից բարոյախոսական նպատակով օգտագործվելու որևէ հետքի: Եթե, սակայն, որևէ անհայտ քարոզչի մոտ առակը պատահաբար գործադրված էլ լինի, դրանով չի նսեմանա Վարդանի նշանակությունը: Վարդանը նրանց մեջ հանդիսանում է քարոզչների նոր տեսակի ստեղծող, նրանց մեջ ձեռք է բերել տաղանդավոր քարոզչի բացառիկ համբավ, սկիզբ դնելով առակը բարոյախոսական նպատակով լայնորեն օգտագործելուն: Ո՞րքան պարզ են այն եղանակները, որոնց օգնությամբ հե-

ջիաթներն ու զրույցները դառնում են առակ: Հայ գրականության մեջ առ այժմ Վարդանին ենք ճանաչում առակի հիմնադիր, և հենց այլաբանությունները կարող են ծառայել որպես լավագույն օրինակ գրական այս տեսակի համար հայերի մեջ» (Մառ, նույն, էջ 368, § 382):

Ակադեմիկոս Մառին զբաղեցրել է նաև «Բարոյախոս» (Ֆիզիոլոգ) հարցը, որը հանդիսացել է աղբյուր Վարդան Այգեկցու համար:

«Ֆիզիոլոգ» (Physiologus) անվանվել է այն ժողովածուն, որ կազմվել է մեր թվականության 2—3 դարում, համանորեն Ալեքսանդրիայում: Այս ժողովածուի մեջ գետնդվել են հատվածներ անտիկ աշխարհի խոշորագույն գրողներից՝ մեծ մասամբ Արիստոտելից, Պլինիուսից և ուրիշներից: Ժողովածուն կազմել են քրիստոնեական կրոնի հետևողներ, որոնք հին գրողների ժողովածուի հատվածները կազմում են 50 գլուխ, որոնք վերաբերում են բացառապես կենդանիներին, թռչուններին, միջատներին, անձրևներին և թվարկում են նրանց հատկությունները ու տալիս նրանց սիմվոլիկ մեկնաբանություններ: Բացի իրական կենդանիների ներկայացուցիչներից, այստեղ տեղ են գտել նաև երևակայական կենդանիներ՝ ինչպես ֆենիքսը (փյունիկը), միաեղջյուրը, կենտավրոսը և այլն: Այսպիսով, ժողովածուի հեղինակների համար, բիրդական ուսմունքը հիմք է ծառայել կենդանական, բուսական և հանքային աշխարհների մեկնաբանման համար:

«Ֆիզիոլոգ» բառը հայերենում թարգմանվել է «Բարոյախոս»: Հայկական «Ֆիզիոլոգ»ը այս անունն ստացել է այն կենդանական առակներից, որ կազմում է հայկական «Ֆիզիոլոգ»ի բովանդակությունը: Այդ առակների թիվը հասնում է 60-ի (Մառ, նույն, էջ 424): Հայտնի է, որ «Ֆիզիոլոգ»ը վերագրվում է Նախիանոս Կիպրացուն, որը թարգմանվել է հայերեն, շնայած, ինչպես գրում է Մառը, հայկական ձեռագրերի մեջ չի պահպանվել Կիպրացու անունը: Հայաստանում ո՛չ միայն թարգմանվել է հունական «Ֆիզիոլոգ»ը, այլև Հայաստանն ունեցել է իր «Ֆիզիոլոգ»ը, որ գրել է 60 առակ, որոնք գրեթե բոլորը, կենդանական վեպ են, ինչպես՝ «Վասն բորենոյ», «Վասն քարադողոջի», «Վասն արջոյ», «Վասն տառարակի» և այլն (տես Մառի նույն գրքի հավելվածը):

«Ֆիզիոլոգ»ի բնագրում կան գլուխներ թանկագին քարերի մասին, գրում է Մառը: Հայկական ժողովածուի մեջ կան մի քանի առակներ, որոնց մեջ տեղ են գտել զանազան քարերի փակական կամ կեղծ հատկու-

թյուններ: Սակայն այս առակները կազմելու ժամանակ, ժողովածուի հեղինակները օգտագործել են հատուկ շարադրություններ թանկագին քարերի մասին, ըստ որում, այս շարադրություններից վերցրել են նկարագրական մասը և իրենց կողմից ավելացրել բարոյակոտսական մեկնաբանությունները» (Մառ, նույն, էջ 427):

«Ֆիզիոլոգ»ը ոչ միայն թարգմանվել է հայերեն, այլև նա հանդիսացել է աղբյուր վարդան Այգեկցու համար: Այգեկցու ժողովածուի մեջ «Ֆիզիոլոգ»ից մուտք են գործել մի շարք առակներ, որոնք նշված են Մառի աշխատության մեջ:

«Ֆիզիոլոգ»ի նշանակությունն այն է, որ նա ծառայում է որպես աղբյուր վարդան Այգեկցու համար: Թե՛ վարդան Այգեկցին և թե՛ նրան հետևողները, ըստ Մառի, իրենց առակների մեջ նույնիսկ նրանից են վերցրել: «Ֆիզիոլոգ»ը վարդանի առակների ծագելուց առաջ հանդիսացել է մի անոթ, գրում է Մառը, որի մեջ պահպանվել են օտար տարրերը. «Մեզ հայտնի է Ֆիզիոլոգի խառն տեսակների գոյությունը, — գրում է Մառը, — որոնց մեջ «Ֆիզիոլոգ»ի հոդվածներին միահյուսվում են նոսրացած առակները կամ վարդանի այլաբանությունները, այսինքն որոնց մեջ ունենք «Ֆիզիոլոգ» — նզուպուս և «Ֆիզիոլոգ» — վարդան ժողովածուն» (Մառ, նույն, էջ 427):

Մառը հայկական «Ֆիզիոլոգ»ի ժամանակը սահմանում է 6—7 դարերը: Կենդանական վեպի քննությունը ցույց է տալիս, ասում է մառը, որ «Ֆիզիոլոգ»ը հավանորեն վայելել է մեծ հեղինակություն կլասիկ շրջանի հայկական գրականության մեջ և հայկական գրագետ հասարակության մեջ: Մառը ցույց է տալիս, որ «Ֆիզիոլոգ»ն օգտագործել են նզուպուս և Դավիթը, ինչ որ նշանակում է՝ «Ֆիզիոլոգ»ը հայերեն հայտնի է եղել դեռ 5-րդ դարից:

«Ֆիզիոլոգ»ի հայկական տեքստը թարգմանվել է հունարենից: Այդ թարգմանությունը, ինչպես կարդում ենք Մառի ուսումնասիրության մեջ, բնորոշ է նրանով, որ հարազատորեն չի արտահայտում հայերեն լեզվով հունական բնագրի ո՛չ միայն բառերը, այլև կարծավածքները: Ուշագրավ է, ասում է Մառը, այն հանգամանքը, որ հայերեն թարգմանության մեջ մուտք են գործել դասերի անուններ հունական լեզվով. դրանք են՝ ալթոդոփոս (ալթոդոփոս)*, պանթեր (պանթեր), կետ (կետոս), կաստորիոս (կաստորիոն), կոկորդիլոս (կոկոդիլոս), փյունիքս (ֆունիքս), ինքնիմոն (ինքնիմոն),

պերիդեքսիոն (պերիդեքսիոն), քաղանդոս (խալանդրիոս)** և այլն:

Հունական «Ֆիզիոլոգ»ը հայերեն թարգմանվել է շատ վաղ ժամանակ: Մխիթարյանները հունական «Ֆիզիոլոգ»ի հեղինակ համարում են, նպիսիանոս Կիպրացուն և գրքի վերնագիրը թարգմանել են այսպես՝ «Մորոյն նպիսիանու Կիպրացույ արքեպիսկոպոսի խօսք բարոյախօսին» (նօ ֆիզիոլոգոս ա՛րխետայ լեգո՛ն Պերի՛ տո՛ն Լե՛ոնտոս): Հունական բնագիրը ցույց է տալիս, որ Մխիթարյանների թարգմանությունը հունարենի բառացի և ճշգրիտ թարգմանությունը չէ: Բառացի թարգմանությունը կլինի՝ «Բարոյախօսի ասացեալ յաղագս առիւծոն», Մյուս կողմից, «բարոյախօս» բառը Մխիթարյանների կողմից ճիշտ չէ գործածված. դա, ինչպես նկատում է Մառը (հիմնվելով Գալուստ Տեր Մկրտչյանի դիտողությունների վրա), վուլգարիզմ է, որ հետագայում մտել է ձեռագրերի մեջ արտագրողների անգրագիտության հետևանքով: Գալուստ Տեր Մկրտչյանը ճիշտ թարգմանություն համարում է ո՛չ թե «բարոյախօս», այլ «բարոյախառ» (բարոյախառ): Մառը ճիշտ է համարում Գալուստ Տեր Մկրտչյանի ենթադրությունը և հիմնավորում է գիտական-լեզվաբանական փաստարկումներով: Ֆիզիս (ֆուսիս) բառը, գրում է Մառը, թարգմանվում է բնություն, բռնիք՝ արմատից, բայց հունական ֆուսիս (φύσις) բառը ֆուսիոլոգոս (φυσιολόγος) բարոյության մեջ թարգմանի մոտ ստացել է ոչ թե «բնություն» իմաստը, այլ «բարք», «կենցաղաձև» և այստեղից հունական ֆուսիոլոգոս բառը թարգմանում է «բարոյախոս» (сказатель нра-BOB): Մառը հայերեն թարգմանի այդ բառը բխեցնում է հունական վերնագրից, որ հետևյալն է. էկ տու ֆուսիո՛լոգու, պերի Ֆո՛ւսեոս կա՛յ ե՛յրուս ձո՛ոն կա՛յ երպեաո՛ն: Հայերենը կլինի՝ «Ե բարոյախօս է յաղագս բնութեան և բարուց կենդանեաց»: Հայ թարգմանիչը հունական ֆուսիս թարգմանել է «բարք»՝ հետևելով ֆուսիսին հաջորդող εἶδος (ե՛յրոս) բառին, որ հունարեն նշանակում է տեսակ, գործողության կերպ (Մառ, «Ֆիզիոլոգ», էջ XXXVIII, § 12):

«Ֆիզիոլոգ»ի հայերեն այս թարգմանության բնագիրը թարգմանվել է վրացերեն, Մառը մի շարք փաստերով հաստատում է, որ իսկապես վրացերենը թարգմանվել է հայերենից, իսկ հայերենը՝ հունարենից, ընդ որում, վրացական թարգմանությունը, որ

**) Н. Я. Марр, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VI.

*) Փակագծերում հունարեն բառեր են:

կատարվել է հայերեն բնագրից 10-րդ դարում, «լավագույն կերպով պահպանել է հին հայկական «Ֆիզիոլոգ»ը, քան մեզ հասած հայկական օրինակները» (Մառ, նույն, էջ VIII): Հայկական թարգմանությունը հունարենից, որ վրացերենի համար հանդիսացել է վրացականի համար տեքստ, կատարվել է, ըստ երևույթին, 6-րդ կամ 7-րդ դարում: Մառը վրացական 10-րդ դարի թարգմանության օրինակը համարում է Շատրեբրտի ձեռագրերը, իսկ հայկականի ձեռագրերը՝ Խորենաշատինը: Խորենաշատի այս օրինակը, ըստ Գալուստ Տեր Մկրտչյանի (որի հետ համաձայն է և ինքը Մառը), հունական թարգմանությունների ժողովածու է և ոչ թե ամբողջովին նպիսիանոս Կիպրացունը, ինչպես ընդունել են Մխիթարյանները: Համաձայն Գալուստ Տեր Մկրտչյանի Մառին ուղղած նամակի, այդ ժողովածուն պարունակում է հատվածներ թարգմանված հունարենից՝ նպիսիանոսից, Նոննոսից, «Ֆիզիոլոգ»ից, Արիստոտելից և Պլատոնից (Մառ, նույն, էջ XLVII, § 18):

«Բարոյախոս»ի հունարենից թարգմանված հայերեն տեքստը, ինչպես և այս վերջինից

թարգմանված վրացերենը, պարունակում է հետևյալ առակները՝ Վասն մողէզի, Վասն առիւծու, Վասն աւթողոփու, Վասն քարանց հրահանաց, Վասն սղոցի, Վասն քաղանդրի, Վասն հաւալւան, Վասն բուռլոյ, Վասն արծուռլոյ, Վասն փիւնիրս թռչնոյ, Վասն յոպոպոյ, Վասն ցոռլոյ, Վասն իժի, Վասն աւձի, Վասն մրջման, Վասն յուշկապարկաց և իշացլուց, Վասն ոգնուլոյ, Վասն աղուիսու, Վասն յովազի, Վասն վահանակրէի, Վասն կաքաւոյ, Վասն անգեղ, Վասն մրջինատեւծու, Վասն աքսոյ, Վասն մթեղջերի, Վասն կաստորի, Վասն բորենոյ, Վասն շնչուլոյ, Վասն ինքնիմոնի, Վասն պերիդիքսոն ծառոյ, Վասն ագռաւոյ, Վասն տատրակի, Վասն ծիծռան, Վասն եղջերուի, Վասն արջոյ, Վասն ժրահաւու, Վասն մեղուի, Վասն ագռաւու, ընդամենը՝ 38:

Վարդան Այգեկցին անդրանիկ առակագիրը հանդիսացավ հայկական գրականության մեջ, որ իր փայլուն տաղանդով, առակների մեջ արտացոլեց իր ժամանակաշրջանի սոցիալական տրամադրություններն ու ձեռք տոմաները:

ԳՐԱԿԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՑԱԿՐԻՑ

Գրիգոր Շիրվանցին, որ 1715 թ. Երուսաղեմի պատրիարք ընտրվելով ավելի է հայտնի դարձել Շղթայակիր մականունով, անգնահատելի ծառայություններ է մատուցել Երուսաղեմի աթոռին, իր եռանդուն ջանքերի շնորհիվ նրա ծանրաբեռնված պարտքերը մաքրելով, որով և նշանավոր անուն է թողել պատմության մեջ։ Այս ականավոր մարդու կյանքի մասին նախքան նրա պատրիարքությունը՝ մինչև այժմ գրեթե ոչինչ ծանոթ չի եղել մեծ պատմական գրականության մեջ բացի այն դույզն տեղեկություններից, թե նա Ամրտուլի միաբան էր և պատիարքության կոչվելուց առաջ եղել էր Գլսկի, այն է՝ Մուշի Ս. Կարապետի փանահայր Սավայն Հայկ։ ՍՍԹ Պետական Մատենադարանի գրչագրերում կան անտիպ նյութեր, որոնք ո՛չ միայն լույս են սփռում այս անվանի հասարակական գործչի կյանքի այդ անծանոթ շրջանի վրա, այլև ցույց են տալիս, որ նա այդ շրջանում տվել է նաև մի շարք գրական արտադրություններ։

Նպատակ ունենալով ի մի ամփոփել և առաջիկայում հրատարակել Գրիգոր Շղթայակիրն վերաբերող այդ նյութերը, որոնք, համոզված եմք, մեծ շահեկանություն կենդակացնեն մեր մտավորական հասարակության համար, այս անգամին ուղարկություն ենք հանձնում նրա գրչին պատկանող երեք տաղեր, որոնք միասնաբար մի առանձին խումբ են կազմում նրա թողած գրական երկերի մեջ, իրենց ներկայացրած լեզվական և ոճական առանձնահատուկ նկարագրով։

Հիշյալ երեք տաղերը գտնվում են Հայկ. ՍՍԹ Պետական Մատենադարանի № 737

ձեռագրում։ Հեղինակի մյուս արտադրությունների նկատմամբ այս երեք կտորների ներկայացրած առանձնահատկությունն այն է, որ սրանք գրված են խրթին լեզվով։ Գրիգոր Շիրվանցին, ցանկանալով նմանող լինել իր հուշակատրո առնվառնակցին՝ Գրիգոր Մագիստրոսին, որը, ինչպես հայտնի է, նույնպես խրթնաբան գրվածքներ է թողել ՃԻ դարից, լայն չափերով արտասովոր բաներ է գործածել այս տաղերի մեջ, ինչպես և իրոք է՝ առել նրա գործածած չափերը։ Բայց այս տաղերի լուծումը այնպիսի մեծ դժվարություն չի ներկայացնում, ինչպես ներկայացրել են Գրիգոր Մագիստրոսի գրվածքները, որովհետև այստեղ օգտագործված խրթին բառապաշարի հիմնական մասը ներմիա վարդապետի բառարանից է. մնացածը բաղկանում է հայերեն լեզվի թեև ընդհանրապես արտասովոր, բայց ծանոթ բառերից. իսկ մի քանիսը ուղղակի հունարենից են առնված։

Գրիգոր Շղթայակիրի այս տաղերը գրական տեսակետից թեև աչքի ընկնող մի արժեք չունեն, թեև այնտեղ պակաս չեն գեղեցիկ ու հաջող պատկերներ, փոխաբերություններ, փայլածքներ, որոնք հեղինակի գրական փիրթ ճաշակն են արտահայտում։ Բայց այս տաղերի փրական արժեքը նրանց թվամեղակության մեջ է, որը պատմական է։

Առաջին երկու տաղերը ներբողներ են, նվիրված՝ լավ Նովհաննես Փաղեբաշի (Հովհաննես վարդապետի)։ Այդ անունը մեզ հայտնում են առաջին տաղի տների սկզբնատառերը, որոնք հողում են. «Տէր Յոհաննէս Փաղեբաշ, Գրիգորիսն է քո ծառայ։

Նույն տաղի վերջին տները մեզ տալիս են և տաղի հորինման թվականը.

«Այս ծիր ի թիւ միջի գորով երև ծրբեալ. Երկ և մու թըւով յանկիւ առաւելեալ.

Յօգոստոսի հրնկիւ հրնգեակ ատուրքք չափեալ,

ՅԱփրողիտեայ օրն վեցշաբթի բօթ անուանեալ:

Որ է՝ 1694 թ. օգոստոսի 10-ին, ուրբաթ օրը ¹⁾:

Ո՛վ է հիշյալ Հովհաննես Փաղերան:

Այդ անունով նշանաւոր անձնավորութիւն մենք չենք տեսնում Ամրտոլի վանքում, որտեղ գտնվում էր այդ ժամանակ տաղի հեղինակը: Եւ առհասարակ այդ անունով աչքի ընկնող անձնավորութեան չենք հանդիպում այս շրջանում հայ հոգեւորականութեան մեջ, բացի Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետից, որը Երուսաղեմի պատրիարք էր: Կարող ենք արդյոք Գրիգոր Շղթալարի այդ երկու ներբողականները նվիրված լինել այդ անձին, որի անհատական և հասարակական արժանիքները շատ սակավ են ծանոթ աշուտ: Եթե այդ, ապա մենք այս տաղերով կստանանք ստույգ ծանոթութիւններ Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու անձնավորութեան մասին և հենց դրանով էլ այս տաղերը կունենան պատմական լուրջ արժեք:

Վերլուծելով երկու ներբողականների բովանդակութիւնը, մենք տեսնում ենք, որ նրանք իսկապես նվիրված են Երուսաղեմի պատրիարք Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցուն: Հեղինակը խոսքն ուղղելով փր գովաբանած անձին, ասում է.

Նադարի դշխոյին նադամեցեալ.

Շահապետ գանձուց նորին գեղ կարգեցեալ» (Ա, 2):

Այսինքն թե՛

«Պու հարսնացած սուրբ դշխոյին հաճոյանալով,

Նա քեզ պետ. (կամ իշխան) կարգեց իր գանձերին»:

Այստեղ արաբանտրեն նշվող հարսնացած սուրբ դշխոն՝ Երուսաղեմն է, որի գանձերին, այսինքն՝ ազգային հարստութիւններին և պատրիարքական աթոռին տեր է կարգվել գովաբանվողը:

1) Թիւլ «միջի», թվական արժեքներով՝
 $200 + 20 + 900 + 20 = 1140$

Թիւլ «երկ և մու»՝ $2 + 1 = 3$

Քրիստոնեական թվականի տարբերութիւնը՝ 551
 1694

Օգոստոսի «հրնկիւ հրնգեակ»ը, այն է՝ 5 + 5, Կլիսի 10, Ժվ իսկապես 1694 թվի օգոստոսի 10-ը ընկնում է ուրբաթ օր, որ հեղինակն անվանում է «վեցշաբթի» (Տե՛ս նաև բնագրի համապատասխան մասի ծանոթագրութիւնները):

Հեղինակը նրան տալիս է նաև մի շարք վերադրումներ, որոնք քաջահայտ են դարձնում այդ և հաստատում: Այսպես՝ նա երկու անգամ նրան անվանում է սեղեմիտար (Ա, 3, Բ, 12): Հոմարենից առնված սեղեմ կամ սելիմ բառը (سليمن «գահ, աթոռ») նշանակում է պատրիարքական աթոռ, առաջնորդական գահ. ուստի՝ սեղեմիտար տար (սկրող, ոմեցող) բարբոթյամբ, նշանակում է պատրիարքական՝ առաջնորդական աթոռի տեր, պատրիարք, առաջնորդ: Հեղինակը նրան անվանում է նաև ճակեւո «հովվապետ» (Ա, 1) եւսի «դիտապետ» (Ա, 15), կաճիտ պետ, «սուրբ պետ» (Ա, 25, Բ, 12), էպապոռնալ, «առաջնորդի պատիւ՝ աստիճան ունեցող» (Ա, 10), բարձրագույն տէր (Ա, 8), գերամաքուր և հոգեւոր տէր (Ա, 13), և այլն:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ Հովհաննես Փաղերան Երուսաղեմի հայոց պատրիարքներից մեկն է և, հետևաբար, նույնինքն Հովհաննես վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցին է: Այս նույնացումը ավելի է ամրանում, եթե մենք ներբողագրի կողմից բերված որոշ նշումներ վառ ավանդուկութիւններ համեմատութեան դնենք Հովհաննես վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցու պատրիարքութեան պատմութեան որոշ անցքերի հետ:

Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին, որ Նոխուշի մականունն էր կրում և Աստվածատուր Տառնեցու աշակերտն էր, Երուսաղեմի պատրիարք է եղել 1685 թ. և մահացել 1694 թ.¹⁾, կամ 1697 թ.²⁾:

Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին փր պատրիարքութեան սկզբնական շրջանում տնաբույս հակառակորդներ էր ունեցել իր իշխանութեան դեմ: Ինչպես կարդում ենք Երուսաղեմի պատմութեան մեջ, նրա դեմ ճանապարհ էին հակառակութիւնք ունեց, զի հանապաղ նիւթէին նմա չարիս, լրնկենուզ զնա յաթոռոյն»³⁾: Այսպիսիներից մեկն էր եղել ոմն Սիմոն եպիսկոպոս, որ 1687 թ. Քեառ ի Դրանդ զիշխանութիւն պատրիարքութեան Երուսաղեմի, ... և եկեալ ի բաց վարեաց անտի զՅովհաննէս և յինքն կալալ զաթոռն զամս իբր 4», բայց «ապա ընկեցաւ յաթոռոյն հնարիւք նախորդին իւրոյ»⁴⁾: Վաներով, ուրեմն, իր հակառակորդին՝

1) Բառնաբաս Վրդ. Դանձակեցի, Յաջորդութիւն պատրիարքաց Երուսաղեմի, Կ. Պոլիս, 1872 թ., էջ 57:

2) Անտվածատուր եպսկ. Տեր-Հովհաննեսյանց, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի, հո. Ա, Երուսաղեմ, 1890 թ., էջ 414:

3) Անդ, էջ 404:

4) Անդ, էջ 405:

Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին վերականգնել էր իր իշխանությունը և վերաբաղմել իր գահի վրա 1691 թ., մեր ներդրողների թվականից երեք տարի առաջ: Այս դեպքին են ակնարկում հետևյալ բառերը.

«Տարուն ի տարիսնդ վերաբաղմեալ»
(Ա, 1):

Այսինքն՝

«Տարարուն եղած (հալածված), բայց դարձյալ գահիդ վերաբաղմած»¹⁾:

Մենք այնտեղ ուրիշ արձագանքներ էլ ենք գտնում Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու դործունեությունից: Այսպես՝ նա Կ. Պոլսից կայսերական հրովարտակ բերել տալով կաթնոր վերանորոգություններ և կատարել Ս. Փրկչի վանքում, որը քաղաքի պարիսպներից դուրս էր գտնվում: Բայց, ըստ սովորության, այս շինարարությունը տեղական թուրք պաշտոնականության ձեռքին առիթ էր ծառայել կեղծեղելու համար հայոց վանքը. «զի բազում անգամ քննություն արարեալ, հրաման տալին նորոգութեան ալ ի ձեռնարկելն հայոց ի բերթ յարուցանէին վէճս և խռովութիւնս, պատճառելով պատճառս, և խափանէին զգործն, որպէս յայտ առնեն բազմաթիւ դրեանք դատաստանի և այլոց վասն այսր»²⁾: Ու թեև ի վերջոյ հաճեցողց զկամս նոցա՝ և արարեաց զնորոգութիւնն, կրելով վիրշտս և զանգուլթիւնս», սակայն խնդիրը քիչ հետո կրկին է արծարծվում նույն ձևով. «Եսկ այլազգիք Երուսաղեմի, որոց երկրորդ բնութիւն լեալ էր ազատութեամբ և պէսպէս բարբառնօք կորզել զդրամս ի քրիստոնէից, դարձեալ բռնացան ի վերայ միաբանացն Հայոց ի պատճառս նորոգութեան Ս. Փրկչի վանաց՝ զի ոմանք ասէին թէ ավելի քան զհրամայեալն շինեալ են զաւելորդ իրս, ոմանք թէ հակառակ է օրինաց մերոց, կամ զայլ իմն բանս յօդէին»³⁾: Ս. Փրկչի այս խնդիրը տեւեց մինչև Հովհաննեսի մահը, և նա մինչև վերջն էլ արիարար պաշտպանեց հայոց շահերը, հաղթահարելով դժվարությունները, ոչ միայն կաշառի ուժով, որ, իհարկեւ, անխուսափելի էր, այլև գաղանաբար, վայրենաբար մարդկանց հանդեպ իր ունեցած շնորհալի և իմաստուն վերաբերմունքով:

1) Մենք վերաբաղմեալը թարգմանում ենք (վերաբաղմած, կրկին բաղմած): Մեր հեղինակն այստեղ վեր գործ է ածել որպէս մասնիկ, «վերստին, կրկին» էջանակութեամբ, թեև արտասովոր է այդ, բայց նա սիրով է արդեն շատ ծանոթ բառեր գործածել արտասովոր առումով, ինչպես արել է և Գրիգոր Մազիստրոսը:

2) Աստվածատուր եպսկ. Տեր-Հովհաննեսայնց, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի, հտ. Ա, էջ 411:

3) Անդ, էջ 411—412:

Ահա այդ մասին են, մեր կարծիքով, հետևյալ տողերը.

«Սպետափառ միշտ դու սագործ տեսալն եղեալ, Սրտացուցեր ըղձառադէմս յոյժ կաթող-նեալ» (Ա, 11):

Այսինքն՝

«Բո գործերով տիրոջ նման դու միշտ փառավոր լինելով,

Խոժոռադեմ մարդկանց զմայլեցրիր սրտապին սիրով»:

Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին իր պատրիարքությունը շրջանում պայքար էր ունեցել նաև լատինների և հույների ոտնձգությունների դեմ: Լատինները, որոնք, անտարակույս, դեր էին ունեցել և Ս. Փրկչի վանքի վերահիշյալ դժվարությունների հարուցման խնդրում, կաթողիկ պետությունների դեպանների և նրանց ազդեցության շնորհիվ, 1691 թ. հակառակություն էին սկսել հայերի դեմ, «զի խորհէին մերժել և խափառ զրկել զնոսա ի տնօրինական Ս. Տեղեաց և յսփշտակել զբաժինս նոցա, յօդէ օր սաստկացուցանելով զկոհն և զվէճն»¹⁾: Իսկ հաջորդ տարին հույները վերսկսել էին իրենց սովորական վեճերը հայերի հետ: Նրանք լուր էին տարածել Պիերո թէ պատրիարքն Յոնաց անեալ իցէ հրովարտակաւ զՍ. Յակոբ ի ձեռաց Հայոց», որ թեև ճիշտ չէր, ինչպես պարզվել էր հետո, բայց այնուհանդերձ դա մի հրովարտակ էր, որով հրամայվում էր «յերեկոյի ճրագաւոնցի Զատիկին միայն պատրիարքն Յոնաց և կամ փոխանորդ նորին մտցէ ի գերեզմանն Քրիստոսի, և այլք կացցեն արտաքս»²⁾: Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին լատինների և հույների այս անիրավ ոտնձգությունների դեմ արիարար պաշտպանել էր հայոց իրավունքները Երուսաղեմի դատավորի առաջ վավերագրերով և իր պերճաբան լեզվով: Նրա այս գործերը հանդիսանում էին Հայաստանից Եկեղեցու և նրա ունեցած դարավոր իրավունքների պաշտպանության ցայտուն փաստեր՝ ընդդեմ այլադավան քրիստոնյա համայնքների և իրավամբ նկատվում էին հայ քրիստոնեությունը պաշտպանող և նրա հավատի հիմքերն ամրապնդող գործեր: Այդ մասին են ներբողագրի հետևյալ տողերը.

«Իմանի դու հաստատօղ եղեր ընտրեալ, Ո՛վ մեղարդ լուսով փառաց փայլատակեալ» (Բ, 9):

Այսինքն՝

«Դու ընտրվեցի՛ր որպէս հավատի հաստատող,

1) Անդ, էջ 409:

2) Անդ, էջ 411:

Ո՞վ լուսին, որ փառքի լուսով ես փայլատակում»:

Եվ կամ՝

«Գամզազարիչ և ջատագով տէր դու յայտնեալ,

Գրտար պայծառ քան զարուսեանին արփագեղեալ» (Ա, 19):

Այսինքն՝

«Տեր, դու հայտնվեցիր որպէս հավատի հաստատութիւն և ջատագով, եվ գտնվեցիր ավելի պայծառ քան լուսին՝ գեղ արուսեանը»:

Նշենք, որ այն հոգեւորական շահագործութիւնը, որ մենք տեսնում ենք Երուսաղեմի պատրիարքի և նրա գործունեութեան վերաբերմամբ Ամրտոլի միաբան Գրիգոր Շիրվանցու մոտ իր այս տաղերում, բնավ արւատաւոր երևույթ չէ, որովհետև Ամրտոլցիները միշտ էլ մոտիկ են վանդանած եղել Երուսաղեմի գործերին: Այսպես, օրինակ, դեռ 1679 թ. Ամրտոլի առաջնորդ հռչակավոր Վարդան Բաղիշեցին, որ և մեր հեղինակի ուսուցիչն է, Երուսաղեմի համար նվիրակութեամբ Սպահան էր փնտրել¹⁾: Նրա աշակերտ Նույնպես հռչակավոր Հովհաննէս Կոլոտը, որ և մեր հեղինակի սիրասուն ընկերն էր և նրանից անբաժան է եղել Ամրտոլում և հետագայում, իր մասին խոսելով գրում էր, թե Երուսաղեմի աթոռի սերը լայն կայր սեւեռեալ յոգի խոյս անարժանութեան... , որ այն գրեթէ ի մանկութենէն²⁾: Եվ մենք կարծում ենք, որ 1694 թ. գուցե և մի խմբական աշակերտութիւն կատարած լինեն Ամրտոլցիները Երուսաղեմ, որ առթիւ և շարադրած լինի Գրիգոր Շիրվանցին իր երկու ներգողները: Այս ենթադրութեանը տեղի են տալիս երկրորդ ներգողի տները սկզբնատառերը, որոնք հորում են. «Ի ծառայիցս լու...»:

Տարաբախտաբար այս տաղի արտագրութիւնը թերի է մնացել, բայց այդքանն էլ բավական է տեսնելու համար, որ հեղինակն այդ շարադրել է ի դիմաց իր հոգեկից, սննդակից ընկերների, որպէս ուղերձ՝ Երուսաղեմի պատրիարքին, նման առաջինին, որ իր կողմից էր:

Գրիգոր Շիրվանցու ներգողների մեջ դեռ կան մի շարք մանր, բայց ուշագրտւմ, տեղեկութիւններ Հովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցու կրօնի և վարքի մասին:

Ներգողագրի խոսքերից մենք տեսնում ենք, որ այդ ժամանակ արժանաւոր պատրիարքը առաջադրած հասակի մեջ էր գտնվում:

1) Տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ Պետ. Մատենադարանի № 7864 ձեռագրի հիշատակարանը, Թղ. 324ա:

2) Գիրք պատմութեանց երկրին Տարծնոյ, որ կոչի Զնոր, Կ. Պոլիս, 1719 թ., տեսնել հիշատակարանը:

«Է՛ ծեր գերէրունակ յոյժ պապովեալ» (Ա, 2):

Այսինքն՝

«Ո՞վ ծեր գերիմաստուն, մեծապես փառաւորված»:

Նրա անբասիր կյանքը, նրա հոգեկան ու բարոյական արժանիքները հիացմունք են պատճառում հեղինակին: Ներքողագիրը նրան անվանում է այնու՝ «սուրբ» (Ա, 5), ովքե՛ր «սուրբ» (Ա, 24), անգեղոս՝ «հրեշտակ» (Ա, 7), վերկնույալան՝ «երկնաբնակ» (Ա, 6), մաքուր հոգի մեծ փաղեւայ (Ա, 10), և այլն: Գովերգուն նրա առաքինութիւնների և բարեմասնութիւնների պովաբանման համար համարումս յայնից երկր է փնտրում թանկագին և ազնիւ քարերի մեջ, մեկ առ մեկ. սարդիոն, տպագիոն, դահմակ, կարկեհան, շափուղա, հասպիս, լիգրիոն, գոճազմ, հակինթ, ոսկեքար, եղնազնաքար, բյուրեղ (Ա, 3—14): Նրան նմանեցնում է խոշոր գետերի, որպիսիներ են Նեղոսը, Տիգրիսը, Նիւրատը (Ա, 22, 29, 30): Բացի սրանցից՝ նա խոշոր դրվատիքներ ունի Երուսաղեմի պատրիարքի մտավորական արժանիքների և կարողութեան մասին. բեմաբան՝ «հետոր» (Ա, 3), հետոր կաթո՝ «մեծ հետոր» (Բ, 1), վարժապետ բարգաւաճեալ (Ա, 32), դարձնո՝ «իմաստասեր» (Ա, 14), իրքինո՝ «իմաստասեր» (Բ, 1), պարմագոյն ալէլէա առի՝ «հզորագույն և արի գլուխ իմաստասերների» (Ա, 1), պարմինո քաջ պարուգտան՝ «համեմալեղ քաջ գիտնական» (Ա, 1), յայր յարա հուն յանգաբաճող՝ «կայտալ և խորքնաղ քերթող» (Ա, 4), քերտալ յոյժ քաճեղ հանճարեղեալ՝ «հոյժ բանիւրում և հանճարեղ վերծանող» (Ա, 15), խորին ճառից վիպաբան քերտալան՝ «խորիմաց ճառերի վիպաբանող և վերծանող» (Բ, 3), լէթթէ ծայրազնեղ բառից բանից շարմաճեալ՝ «գլորվածքների մեջ բառերի անքննելի մասերը վերծանող» (Բ, 8):

Ահա այն թանկարժեք պատմականը, որ գտնվում է Գրիգոր Շիրվանցիի երկու ներգողական տաղերի մեջ:

Գալով երրորդ տաղին, պետք է ասել, որ սա ավելի խրթին է քան նախորդները: Սրա տները սկզբնատառերը հորում են՝ «Գրիգոր»:

Հայտնի չէ, թե՛ ե՛րբ և ի՛նչ առիթով է գրվել այս տաղը: Թվում է, թե սա Նույնպես մի ուղերձ է, որ հեղինակի կողմից կարոտով և խոնարհական շեշտով ուղղված է այն վարդապետներին, որոնց ցանկալի խմբից ինքը զատվել է բախտի դժբախտ բերումով: Այդ միտքն են արտահայտում 2-րդ և 5-րդ

տները: Մյուս կողմից 1-ին տան մեջ հեղինակն ասում է, թե ինքը այս տաղը գրում է պանդխտության մեջ, յոյժ գեղումնալ: Նա 4-րդ տան մեջ իր մասին ասում է գաղղութեամբ «պանդխտած, նոգեհացած»: Իսկ 6-րդ տանը նույնպես ցույց է տալիս, որ նա գտնվում է պանդխտության մեջ, բայց ավելի լավ՝ «նվաստ վարդապետ», որ հեղինակ է հիանում:

Իրոք մենք գիտենք, որ Վարդան Բաղդեցու մահից հետո (1705 թ.), Գրիգոր Շիրվանցին Ամրտոլից հեռացել է Հովհաննես Կոյուտի և ուրիշների հետ, «հողմավարմամբ իբրու հեղալ տարաքեցիկ»¹⁾, և այնուհետև շատ երկար տարիներ գտնվել է Թափառական պանդխտության մեջ: Հայկական ՍՍՏՊ Պետ. Մատենադարանի անտիպ նյութերից մեզ հայտնի է, որ նա մինչև իսկ գտնվել է Ղրիմում, 1712—13 թվականներին, գրեթե ղեռ ալք թվականներից մի քիչ առաջ էլ, ինչպես և մի քիչ հետո: Նույնիսկ անհավանական չէ, որ Շիրվանցին այս տաղը շարադրած լինի հենց Ղրիմում, որտեղ, մեզ հայտնի է, նա գրել է ուրիշ տաղեր ևս: Մեր այս ենթադրությունը հիմնվում է նրա գործածած բանաբանալ «հեղալից հիացած» արտահայտության վրա:

Այսպիսով, ուրեմն, Գրիգոր Շիրվանցու այս երրորդ տաղը, որի բովանդակությունը հեղինակի կյանքի մի դժբախտ շրջանին է վերաբերում և այդ տեսակետից էլ շահեկան է, նախորդ երկուսի համեմատությամբ ավելի ուշ ժամանակի արտադրություն է, գրված, համեմալս դեպ, 1705 թվից հետո և առաջ քան 1715 թվականը, երբ նա կոչվեց Երուսաղեմի պատրիարքության:

Այս երեք խրթնաբան տաղերը, որոնք ձեռագրում խորագիր չունեն, հետևյալ սկզբնավորությունն ունեն.

(Ա տաղ) «Տաքուն ի տաքիրոնդ վերաբաղմեալ» (թղ. 173ա—174բ):

(Բ տաղ) «Իրբինոս հոկտոր կաթուր փարթամացեալ» (թղ. 175ա):

(Գ տաղ) Գորգ քորգաստիս գաղտ դաթաթեալ» (թղ. 183բ—184ա):

Հրատարակում ենք այս տաղերից առաջինը, նպատակ ունենալով նմուշներ ներկայացնել Երուսաղեմի անվանի պատրիարքներից Գրիգոր Շիրվանցիի մինչև այժմ անծանոթ մնացած գրական գործերից, նմուշներ, որոնք, ինչպես տեսանք, միաժամանակ ուշագրավ են իրենց պատմական բովանդակությամբ:

Տաղերը ձեռագրում չունեն ինչպես խորագիր:

1) Գիրք պատմության երկրին Տաքունդ, որ կոչի Զինոք, տեսնել հիշատակաբանը:

գիր, այնպես և տների համարակալում: Մենք մեր կողմից խորագրել ենք ըստ առաջին բառերի և համարակալել ենք յուրաքանչյուր տաղի տները: Բնագրերը տալիս ենք առանց որևէ փոփոխության: Ուղղել ենք միայն անսովոր վանկատուները:

ՏԱՐՈՒՆ Ի ՏԱՐԻՐՈՒՆԻ

(Հայկ. ՍՍՏՊ Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր № 737):

1. Տաքուն¹⁾ ի տաքիրոնդ²⁾ վերաբաղմեալ.
Ուլ պարմինոս³⁾ քաջ պարուզուման⁴⁾
ճախաբանեալ,
Պարմագոյն⁵⁾ տէլէտ⁶⁾ արի
պարիզացեալ⁷⁾.
Նակետ⁸⁾ նամեստական⁹⁾ գեղիւ.

2. Է՛ ծեր գերէրունակ¹⁰⁾ յոյժ
պասքովրեալ¹¹⁾.
Գեղուշէ¹²⁾ ծառ խընկաբեր
գերազարդեալ.
Մըխեալ ի քէն հոտ կընդրկի
մաքրասընեալ.
Յորմէ զմայլիմ ես քո՛ ծառայս յոյժ
ներգեալ¹³⁾:

3. Բափաեալ¹⁴⁾ րափաթ¹⁵⁾ ընտիր
գեղազանեալ.
Իբր զՍարգիոն¹⁶⁾ շիկազունակ շնորհիւ
լըցեալ.
Գերյարգանօք պայծառութեամբ վեհ
երեալ.
Սեղենիտար¹⁷⁾ և բեմաբան¹⁸⁾

բարգասաճեալ:
4. Յայթ¹⁹⁾ յարագուն²⁰⁾ յանգաբանօղ²¹⁾
փարթամացեալ.
Վեհազնէից և դիւցազանց դու ճոխ
գրտեալ.

1) Տաքուն, իբր արտաբան, տարաբան, «տարաբանակ, տարագիր» — 2) Տաքիրոն, «գահավանդ» — 3) Պարմինոս, «հանճարեղ» — 4) Պարուզուման, «գիտնական» — 5) Պարմագոյն, «հզորագուն» — 6) Տէլէտ, տէլէտիս, «գլուխ իմաստասերների» — 7) Ուղղիւ՝ պարիզացեալ, «բարձրացած» — 8) Ուղղիւ՝ Նակետ, «հովնակետ» — 9) Ուղղիւ՝ Նամեստական, «շնորհալի» կամ «ամենալավ», «հովնեթական» — 10) Գերէրունակ, «գերիմաստուն» — 11) Պաքովրեալ, «փառավորված» — 12) Մեղուշէ, «գեղեցիկ ոստեր ունեցող» — 13) Ներգեալ, «տեղար, խոնարհ» — 14) Բափաեալ, «Աստուծոյ զորացած» — 15) Ուղղիւ՝ Բափաեալ, «պատկեր» — 16) Սարգիոն, մի տեսակ աշնիւլ քար — 17) Սեղենիտար, «գահակալ, պատրիարքական աթոռ ունեցող» — 18) Բեմաբան, «հետադար, տվյալ դեպքում վարող է և նշանակել թեմից (գահից) պատգամող» — 19) Յայթ, «կայտառ, իմաստուն» — 20) Յարագուն, տղիւի՝ յարանուն, «խօրաքննող» — 21) Յանգաբանդ, «տաղաշափ, քեր-

- Տըպագիոն²²⁾ դու լուսափայլ
պայծառացեալ.
Եգուսենոս²³⁾ ոգույս մըթին եթի²⁴⁾
լըցեալ:
5. Ո՛վ ալիոս²⁵⁾ միշտ ուրգացող²⁶⁾ վեհ
պանծացեալ.
Ուղբամածիս²⁷⁾ յարաբեթե²⁸⁾ միշտ
երևեալ.
Դու Դահանակ²⁹⁾ կառաչագոյն յար
փըթըթեալ.
Մըշտասաղարթ բանիւ բազմաւ միշտ
ուռնացեալ:
6. Վախնախի³⁰⁾ վերնուշական³¹⁾
վերաթեալ.
Վարսանաւտից³²⁾ դու յաղթող միշտ
երևեալ.
Ո՛վ Կարկեհան³³⁾ գեղիւ գունով յուժ
կարմրացեալ.
Հոգին ի քեզ ազդէ ըզշնորհս
յորդորեցեալ:
7. Անգեղոս³⁴⁾ ամենազան հրաշագործեալ.
Ալոցագոյն³⁵⁾ երկրի բերրոյ
գերդաստանեալ.
Դու Շափիւղայ³⁶⁾ ծիրանագոյն
արտափայլեալ.
Վարփեռոն³⁷⁾ տէր բարիի
բարձրագործեալ:
8. Նէհեմիաս³⁸⁾ և Նաբութէ³⁹⁾ դու ճէ՛բ⁴⁰⁾
եղեալ.
Ճըգոտեալդ մեծ Կիպրացոյն
գոարթադիմեալ.
Կերպդ Յասպիս⁴¹⁾ է յոյժ սարասիւ
քառակեցեալ⁴²⁾.
Բարձրագոյն տէր բաղձալի
մաքրագործեալ:
9. Նադարի⁴³⁾ սուրբ դըշխոյին
նադամեցեալ⁴⁴⁾.

- Շահապեմ⁴⁵⁾ զանծուց նորին զքեզ
կարգեցեալ.
Ո՛վ Լիգրիոն⁴⁶⁾ ճոխափարթամ
ակներեալ.
Տարիքէ⁴⁷⁾ ծառայ բարի տեառն երևեալ:
10. Էարգնապէս⁴⁸⁾ դու էաստող⁴⁹⁾
էաստուեալ⁵⁰⁾.
Թեուփիզէ⁵¹⁾ մըտօք մաքուր միշտ
պատուեցեալ.
Գոճագմ⁵²⁾ ընտիր պայծառափայլ
շնորհագործեալ.
Մաքուր հոգի մեծ փաղերայ⁵³⁾ յոյժ
բարձրացեալ:
11. Սպետափառ⁵⁴⁾ միշտ դու սագործ⁵⁵⁾
տեառն եղեալ.
Սըրտացուցե⁵⁶⁾ ըզճառադէմս⁵⁷⁾ յոյժ
կաթոգնեալ.
Ո՛վ ակն Յակիմ⁵⁸⁾ կարմիր գունով
գեղեցկափայլ.
Պարզ և մաքուր սուրբ հայելի
գերագործեալ:
12. Փաթուր⁵⁹⁾ յորդահոսան
վալլակնեցեալ.
Մէտ առ մէտ ծիծաղախիտ
փատողացեալ⁶⁰⁾.
Յոսկեալն⁶¹⁾ նըման դու ես փատօք
յոյժ փառեցեալ.
Ճոխապատիւ և գերունակ շնորհիւ
լըցեալ:
13. Աստուածակերտ ալր պատուելի
աստուերեալ⁶²⁾.
Արնօնակից⁶³⁾ մեծ արաստու⁶⁴⁾ վերնոց
եղեալ.
Յեղունկն⁶⁵⁾ նմանիս հրովն երկնայնով
դու յոյժ շիկեալ.
Գերամաքուր և հոգեկի տէր
բաղձացեալ:

Թողաւ:— 22) Տպագիոն, մի տեսակ ազնիւ քար:— 23) Եգուսենոս, «ազաշնորհ»:— 24) Եթիւ, «տարա-
կուանքով»:— 25) Ալիոս, «սուրբ». հուն. «ἄλιος».— 26) Ուրգացող, «ուղղիչ»:— 27) Ուղբամած, «խաղա-
րամած»:— 28) Յարաբեթե, «լույս»:— 29) Դահանակ, մի տեսակ ազնիւ քար:— 30) Վախնախի, «խակա-
պեան»:— 31) Ուղղելի՛ վերկենշակաւ, «երկնաբնակ»:— 32) Վարսաւաւտ, «սանդախտաւան»:— 33) Կար-
կեհան, մի տեսակ ազնիւ քար:— 34) Անգեղոս, «հրեշ-
տակ». հուն. «ἄγγελος»:— 35) Ալոցագոյն, «սանդա-
լար, պտղածին»:— 36) Շափիւղայ, մի տեսակ ազնիւ
քար:— 37) Վարփեռն, «զարդարուն»:— 38) Նէհե-
միաս, «մխիթարութիւն»:— 39) Նաբութէ, «սրբիչ»:—
40) Նէբ, «նէր, «մեք»:— 41) Յասպիս, մի տեսակ ազ-
նիւ քար:— 42) Քառակեցեալ, «նմանեցված»:—
43) Նադար, «հարսնացած»:— 44) Նադա-
մեցեալ, «հանույցած»:— 45) Շահապեմ, «պետ, իշ-

խան, պահապան, վերակացու»:— 46) Լիգրիոն, մի
տեսակ ազնիւ քար:— 47) Ուղղելի՛ տարբէ, «ազ-
նիւ»:— 48) Ուղղելի՛ էարդեալէն, «արդարապես»:—
49) էաստող, «ծողովարար»:— 50) էաստուեալ, «ա-
ռաշնորդի պատիւ՝ աստիճան ունեցող»:— 51) Թեու-
փիզէ, «աստվածասեր»:— 52) Գոճագմ, մի տեսակ
ազնիւ քար:— 53) Փաղերայ կամ փաղերեայ, «լար-
հապետ»:— 54) Սպետափառ, «փառալուր, պայծառ»:—
55) Մագործ, «նմանագործ»:— 56) Մրտացուցեալ,
«սրտագին սիրով զմալլեցնել»:— 57) Զարդէմ, «խո-
ժուրդեմ, անշնորհ. դեմքով»:— 58) Յակիմ, մի
տեսակ ազնիւ քար:— 59) Փաթուր, «գետ»:— 60) Փա-
տողացեալ, «բարձրացած»:— 61) Ոսկեալն, մի տեսակ
ազնիւ քար, «ոսկեքար»:— 62) Աստուերեալ, «զորա-
ցած, ամրացած»:— 63) Արնօն, «ցնծացող, խալա-
ցող» բառից:— 64) Արաստու, «շատ հաստատուն»,
գուցե և՛ «շատ առաքինի»:— 65) Նղունկն, եղունգն,

14. Ղաբանոս⁶⁶⁾ ղայագ⁶⁷⁾ ընտիր
փարթամացեալ.
Հանդիճեալի⁶⁸⁾ մաքրագունից պետացն
ընտրեալ.
Բիւրեղ⁶⁹⁾ օդանւման պարզ երեւեալ.
Գերազով հայր պարչալի⁷⁰⁾ յոյժ
պանծացեալ.
15. Եսի⁷¹⁾ դու ետինոյ⁷²⁾ վարփեռացեալ⁷³⁾.
Քերետդան⁷⁴⁾ յոյժ քանօրէն⁷⁵⁾
հանճարեղեալ.
Յերկ վէշ⁷⁶⁾ ակունք նմանեցուցի զվեհի
մեծարեալ.
Ես քո ծառայ ցիծին⁷⁷⁾ ոգւով
փերեկետեալ⁷⁸⁾.
16. Բարբալ⁷⁹⁾ րասքով⁸⁰⁾ ոգոյս վիրօք
խըղիսայթեցեալ⁸¹⁾.
Պայծառագարդ և ճոխաբան
բաքովեցեալ⁸²⁾.
Դու ես հանգոյն մեծի աղբերն
յորդահոսեալ.
Որ յադինէ առ մեզ հոսի
քառավտակ լեալ.
17. Արեգովթ⁸³⁾ հրաշատեսակ լուսաճեմեալ.
Ակն արեւո ճոխ և փարթամ լուսով
լըցեալ.
Դու ես Փիսոն⁸⁴⁾ լայնատարած
յոխորտացեալ.
Բերանդ հըրով սըրբոյ հոգոյն միշտ
առլըցեալ.
18. Յաքարէ⁸⁵⁾ ըզարիոնս⁸⁶⁾ սէր քո գովեալ.
Առ ի պատուել ըզքեզ բանիւ
զանազանեալ.
Սակայն մըտօք եմ յոյժ մըթին
անկղիտացեալ⁸⁷⁾.
Այլ աղերսեմ զքեզ արտասուօք
զլոմայս⁸⁸⁾ ընկալ:

19. Գամգագարիշ⁸⁹⁾ և ջատագով տէր դու
յայտնեալ.
Գըտար պայծառ քան զարուեսակն
արփագեղեալ⁹⁰⁾.
20. Բահգոն⁹¹⁾ էին մեսիայի
բարձրագարդեալ.
Գիշերավար⁹²⁾ լուսաղբար⁹³⁾ կերպիւ
լըցեալ.
21. Իէասաբ⁹⁴⁾ իէրրացար⁹⁵⁾
պատուասիրեալ.
Չըկայ Բաղդատ քեզ և նըման զարմէս
ծընեալ.
22. Գեհոնեան⁹⁶⁾ ջըրոյ սարաս պիտոյ
եղեալ.
Ջովացուցիչ ախընթորիս⁹⁷⁾
գէեղադրեալ⁹⁸⁾.
23. Ուլ ուսադ⁹⁹⁾ յոյժ բարձրագոյն
սաւառնացեալ.
Ի քէն սարսի փոքրիկ թըռչունս
ովէացեալ¹⁰⁰⁾.
24. Բուպս¹⁰¹⁾ յոյժ ահիւ է մեծապէս
բահաւետեալ¹⁰²⁾.
Ընդ ուփադիդ¹⁰³⁾ մեծագունոյ
յառաջանալ.
25. Իմունախոհ¹⁰⁴⁾ քաջ կաճիտ¹⁰⁵⁾ պետ
ուրփափունեալ¹⁰⁶⁾.
Տէր այս անուն մեծ վարդապետ բարեօք
լըցեալ.
26. Ստորփայացեալս¹⁰⁷⁾ եղջերօրէն¹⁰⁸⁾ է
տապացեալ.
Սակա այնորիկ զոտդ համբուրէ յոյժ
տոշորեալ.
27. Ներդաշնական ձայնիւ ուժգին դու ես
պատուեալ.
Ըզտէրունեան աւանդն ողջոյն տէր իմ
ընկալ:

մի տեսակ աղնիվ քար, «եղնգնաքար»։— 66) Ղաբա-
նոս, «իմաստասեր»։— 67) Ղայագ, «բարեկամութիւն»։—
68) Հանդիճեալ, հանդիքեալ, «համեմատութիւն»։—
69) Բիւրեղ, մի տեսակ աղնիվ քար։— 70) Պարչալի,
«պանծալի»։— 71) Եսի, «գիտապետ»։— 72) Ետին,
«համար»։— 73) վարփեռացեալ, համարաբար «զար-
դարութիւն», հմմտ. «վարփեռոն», «զարդարութիւն»։—
74) Քերետդան, համարաբար նոյն՝ «քետրդան», «վեհ-
ծանող»։— 75) Բանօրէն, «բաշտարան», «անիւրան»։—
76) Երկ վէշ, «տասերկու»։— 77) Ցիծին, «շոր»։—
78) Փերեկետեալ, փերեկեալ, «փերպով ձեւացեալ որ ոչ
է» (ըստ Երեմիա վարդապետի բացատրութեան)։—
79) Բարբալ, «մեր հայր»։— 80) Բասով, «հմուտ»։—
81) Խղիսայթեցեալ, «զորապետ դարձած, զորացած»։—
82) Բափովեցեալ, «զորապետ դարձած, զորացած»։—
83) Արեգովթ, «երանութիւն, գովութիւն»։— 84) Փի-
սոն, եղեմական դրախտի շորս գետերից մեկի անունն
է։— 85) Յաքարեի, «հոգարեի»։— 86) Արիոն, «աղ-
բատ»։— 87) Անկղիտեալ, «վատ բանի սեր կա-
պել»։— 88) Լոմայ, լումայ, «մանրագուն դրամ», փո-

խաբերաբար գործածված իբր «շնչին տուր»։—
89) Գամգագարիշ կամ գամգագարիթ, «համարաբար հաս-
տատութիւն»։— 90) Արփագեղեալ, «լուսավոր առա-
ջերի գեղեցկութիւն ունեցող»։— 91) Բահգոն, «օրհ-
նող»։— 92) Գիշերավար, «լուսնեմար»։— 93) Հովանո-
րեն պետք է կարգաւ՝ լուսագաւար, «լուսավոր»։—
94) Իէասաբ, «լուսին»։— 95) Իէրացար, «ընտր-
յալ»։— 96) Գեհոնեան, «Գեհոնի, այսինքն՝ Նեղոս գե-
տի»։— 97) Ախընթոր, «անպիտան»։— 98) Գէեղա-
դրեալ, «վերապած»։— 99) Ուսադ, «բազն»։— 100) Ու-
րացեալ, «ոչինչ դարձած, ոչինչ հավասար»։—
101) Բուպ, «տրուպ, փանաբ»։— 102) Բահաւետեալ,
«հեռուից հիացած»։— 103) Ուփադայ, «սուրբ»։—
104) Իմունախոհ, «անծանոթ բառ»։— 105) Կաճիտ,
«ուրբ»։— 106) Ուրփափունեալ, «լուսադիմել» (ըստ
Երեմիա վարդապետի բացատրութեան). կարող է «դե-
պի լուսն դիմել» նշանակութիւնն ունենալ։— 107) Ստո-
րփայացեալ, «նվաստացած, նվաստ»։— 108) Եղջերօրէն,

ՄԻ ԱԿՆԱՐԿ ՏԱՅՈՑ ԽՈՏՈՐՋՐԻ ԱՆՑՅԱԼԻՑ

Խոտորջուրը Տալոց պատմական աշխարհի մեջն է։ Նա երկու մասի է բաժանվում՝ Տալոց Ոթաղե (այժմյան Թորթումը) և Ճորոխի հովիտը, որ Պարխար լեռներով է անջատվում։ Այս լեռները իրենց շղթայով պար են բռնած Խոտորջրի շուրջը, և Հարկեվոր լեռը, որ Պարխարի շարունակությունն է, բաժանում է Թորթումը։

Խոտորջուրը զուտ հայաբնակ մի վայր էր երգրումի նահանգում։ Նրա կենտրոնատեղիներն էին Կիսկիմը և Արսիսը (հին Արսյաց Փոր), ուր նստում էին գավառապետները։ Հայաստանի տիրապետության ժամանակ գտնվել է այստեղ մի ավան Որջնհաղ անունով, որ այժմ փոքր մի գյուղ է Ճորոխի աջ ափին։ Այստեղ նահատակվել է Հմայակ Մամիկոնյանը՝ քաջ Վարդանի եղբայրը։ Այս գյուղում, մի թյուրք պառավի մոտ, արծաթե տփի մեջ մի ձեռք կա, որի համար ասում են թե Հմայակի կամ Համազասպի ձեռքն է լինելու Որջնհաղից աջ ու ձախ, Ճորոխի ափերին, քարաժայռերի վրա, երկու բերդեր կան ավերակ, հին օրերից մնացած։

Որջնհաղից վեց ժամ հեռավորությամբ, Ճորոխ գետի ձախ ափին, գտնվում է Խոտորջրի Ձոր-դուռ կոչված վայրը, ուր կաթնափրփուր մի գետ, խոտորնակի ճանապարհով ու մեծ շառաշյունով Ճորոխին է խառնվում։ Այս գետի ընթացքից էլ վայրը առել է Խոտորջուր անունը։ Այս գետի հետ մանվածապտույտ ընկել են Խոտորջրի յոթուրբ գյուղերը։ Սա՝ տեղի մեծ գետն է։ Կան նաև մանր մունր գետակներ, որոնք գյուղերի մոտից անցնում են և խառնվում մեծ գետին։

Խոտորջրի սահմաններն են՝ արևելքից Մոխրակույտը, արևմուտքից՝ Հունուտ գյուղը, հյուսիսից՝ Համշենը (Լազիստան), հարավից՝ Ճորոխը, որի ափերի այգիները պատկանում էին մոխրակուտցիներին և Խոտորջուրցիներին։ Մոխրակույտը նույնպես հայաբնակ գյուղ էր, որ կապված էր Խոտորջրին, իր սովորութիւններով և տարազով։ Մոխրակույտը բաժանվում է՝ Վարի Մոխրակույտ և Վերի Մոխրակույտ, որին Ագրակ էլ ասում էին։ Սրանց թաղերն են՝ Գորքանց, Նուրանա և Արեգին։ Ավանդութիւնն ասում է, որ Մամիկոնյանների կռիվների ժամանակ, պարսիկները այս գյուղը հրդեհեցին, այդտեղից էլ՝ Մոխրակույտ անունն է ստացել։ Վերի Մոխրակույտի արևելյան կողմը, գյուղի դեմ, անտառապատ լեռան գլխին, բարձրաբերձ և ահռելի քարաժայռի կատարին, հին օրերից մնացած ավերակ բերդի պատերն են փլատակ։ Աստվածամայր բերդ է կոչվում։ Այս քարաժայռն անմատչելի է, միայն մի ճանապարհ ունի վեր բարձրանալու։ Միմյանց ձեռքից բռնած վեր են ելնում. փոքրիկ մի մատուռ կա ուխտավորների համար և մի պահեստատուն։ Այս քարաժայռի վրա երկու մեծ փորվածքներ կան, որոնցից մեկի միջից ջուր է բխում։ Այստեղից երևում է Ճորոխ գետը իր այգիներով և գյուղերով։ Այս բերդը ապաստարան հանդիսացավ 1918 թվին Խոտորջրի և Մոխրակույտի երիտասարդներին, որոնք որպես պարտիզաններ, շատ երկար կռիվեցին թրքական զորքերի դեմ։

Խոտորջուրը ճամբորդի աչքին ներկայանում է որպես քաղաք, շրջահարկանի տներով, սպիտակ քարից շինված, մեծ լուսա-

մուտներով, բարձրաշուք ընկուզենիների և թթենիների տակ: Քաղաքը մրգատու ծառերով լիքն է, իսկ լեռները ծածկված են խիտ անտառներով: Նշանավոր է լեղանու անտառը, ինչպես նաև՝ հանդածոր և Կրման գյուղերի անտառները:

Խոտորջուրը հին ժամանակ յոթ գյուղերի էր բաժանված, իսկ հետագայում բազմաճյուղով, մի գյուղ էլ միացել էր վերի հանդածորին, Դուրջինց դովին կոչվածը, որը առանձին գյուղ եղավ, ինչպես Միջնթաղը կամ Վարի հանդածորը: Ըստ այսմ, հետևյալներն են՝ Ճիճապաղ, Կրման, Գիսապ, հանդածոր՝ վերի և Վարի, Սյունինց, Կաղմախուտ, Քեղուտ և Վահնա:

Այս գյուղերը իրարից կոս ժամ, և ոմանք էլ՝ մեկ-երկու ժամ հեռավորություն ունեն: Գյուղերը ունեն առանձնացած ստորաբաժանումներ կամ թաղեր, որոնք բլրակների և լեռնալանջերի վրա են և կապված են գյուղերին: Դրանցից կարելի է թվել հետևյալ թաղերը.

ա) Պալեա քաղը, որ Կրմանից անշատված Պալճյանց ազգատոհմից մեկը իրեն ամառանոց հիմնելով, նրա անունով հետագայում Պալճա թաղ կոչվեցավ: Սրանց աղանդուն եղել է Խուրսյան կամ Ռատինց: «Իշխանն Գարդանայ, որում անուն էր Խուրս», ապավինել է այստեղ (Խորենացի, Գիրք Գ., Տփղիս, 1888 թ., էջ 388): Խուրս տոհմը մինչև մեր օրերն էլ կար: Տոհմերի այս բաժանումը հետագայում «գանաղոր» կոչվեցավ, որոնք գանազան ճյուղերով միևնույն արմատին էին պատկանում:

բ) Ֆինտա քաղը, բարձունքի վրա, Ֆինտյան ավազանու հիմնադրածն է: Այս մարդը իր անունով յայլա ուներ: Տարվա որոշ օրերին, թաղի արիտասարդները հանդիսով առաջնորդում էին նրան իր ամառանոցը: Այս գյուղի պառապները ավանդաբար հիշում էին, թե ի՞նչպես պարսիկները այդտեղ թոնիրների մեջ հաց են թխել, Մամիկոնյանների հետ կռվելու ժամանակ:

գ) Գայինեց քաղը, Կրմանու գետակի ձախ ափին, Պալճա թաղի դեմ:

դ) Խիզկանց քաղը, Գիսակու տակ, դաշտավայրի մեջ: Պալճյան Աստվածատուրը այդտեղ տնփեսա գնալով, որպես խիզախ մարդ, իբրև թե թաղն էլ այդպես է կոչվել: Այստեղ հազիվ չորս-հինգ տուն կար, որոնք գրազետ լինելով, հետագայում Յաղիճյան կամ Մուլլյան էլ կոչվեցին:

ե) Յուզուպ քաղը, Քեղուտի վերև, սարի լանջին: Այստեղ ապրում էին Փաթոսյան և Փաքարյան տոհմերը, որոնցից և փոխադրված են էրզրում:

զ) Վահնա քաղը կամ գյուղը: Տեղական ավանդությունն ասում է, թե իբր Վահան Մամիկոնյանն այստեղ բնակվել է միառժամանակ: Այս գյուղում ապրում էին Մանտալյան եղբայրները, Եղեկյան և Սանուսյան:

Այս բոլոր գյուղերը և թաղերը միացել են Խոտորջուր անվան տակ, և բոլորի բաշբառներն էլ միատեսակ են, միայն Կրմանու բարբառը մոտենում է հայոց հին դրական լեզվին¹⁾:

Խոտորջուրը ասպարեզ է իջնում, իր մի շարք քաղաքական և կրոնական անցքերով երբեք հարյուր տարիների ընթացքում: 17-րդ դարից առաջ շենք տեսնում մի որևէ տեղ հիշատակված իր անունը:

Պատմականորեն այս երկիրը մտնում է ընդհանուր Տայքի պատմության մեջ, և հինգերորդ դարից սկսած, Մամիկոնյանների ապաստարան է եղել իր անառիկ բերդերով, որոնք այժմ կիսակործան են: Նշանավոր է Մարա բերդը, հսկայական մի քարածայռի մեջ փորվածքներով և սանդուղքներով, ինչպես նաև Գիսակ գյուղի մոտ Սոխ օղ կոչված բարձունքի վրա կա ավերակ մի բերդ, որը տեղացիք Ոսկակալ են անվանում:

Սյունինց գյուղի դեմ եղած քարաբերդը ստորձերկրյա ճանապարհներով ապավինած էին 1915 թվի համահայկական կոտորածի և գաղթի միջոցում մի քանի գերդաստաններ, որոնք հետագայում ազատվեցին և եկան Ռուսաստան: Այս բերդերի մասին Ղազար Փարպեցին ասում է. «Այս յամուր Տայոց առ լեռամբ, որ կոչի Պարխար, մերձ առ սահմանակցութիւն Խաղտեաց ի յամրոցաց լեռին Պարխարու մղէին ճակատամարտ ի գիւղն, որ անուանի Որջնհաղ ի գաւառին Տայոց» (Ղազար Փարպեցի):

Այստեղ նահատակված է Համազասպ Մամիկոնյանը: Այս երկրի ամրոցները 5-րդ դարում շեն են եղել և Խոտորջուրում եղու շատ վայրեր պահել են իրենց պատմական անունները, ինչպես օրինակ՝ Ճիճապաղ գյուղի անունը, Ճիճրակա յայլին, Կրմանու Ճիճկին, որը հիշված է Խորենացու մոտ. «Իսկ ի ձեռն քաջին և բարբախտին Ներսիսի Ճիճրակեցույ զօրագլուխ եղելու... յամենայն լեռինս եւ յամուրս շրջին» (Խորենացի, Գիրք Գ., Տփղիս, 1888 թ., էջ 377): Իրենց անցյալի պատմական անունները

1) Այս մասին տես իմ ձեռագիր «Ուսումնասիրություն Խոտորջուր բարբառի», որը 1948 թվին հանձնված է Հայկ. ՍՍԻ Գիտությունների Ակադեմիային:

պահել են՝ Որջնահաղ, Արսլաց Փոր, Իշխան գյուղերը և այլն:

Այս և ուրիշ շատ հիշատակություններով ապացուցվում է, որ այս երկիրը Մամիկոնյանների բնակավայր է եղել, չնայած թե գյուղերից շատերի անունները մեր պատմիչները չեն հիշել, որովհետև Տայքում գյուղեր շատ կան:

Մամիկոնյաններից առաջ այստեղ լնիկ ժողովուրդ եղել է դեռ նախաքրիստոնեական շրջանից, որի ապացույց են կոապաշտություններից մնացած գործիքներն ու սովորությունները: Կաղմախուտ գյուղի ծալրին, անտառի մեջ, Ս. Հովհաննու անունով մի մատուռ կար որպես ուխտատեղի, ուր պահվել էին կոապաշտությունից մնացած գործիքներ:

Ժողովուրդի մեջ սովորություն կար, որ դհի (մի տեսակ եղևնի) ծառի մոտ շինում էին փոքրիկ աղոթատներ, ծառի տակ զոհում էին կենդանիներ և իրենց շորերից էլ կտրատում և կախ էին անում ծառի ճյուղերից, որ նշանակում էր, թե իրենց ցավերը կախում, թողնում են այնտեղ: Այդ սովորությունները հետագայում վերացվեցին, բայց Տայք հայ մահմեդականների մեջ մինչև վերջերս էլ պահվել էին: Գիհի ծառի մոտից անցնելիս, նկատում էիր վերից վար շորի կտորներ վախված:

Խոտորջուրը դարերի ընթացքում երկրաբանական մեծ փոփոխությունների է ենթարկված: Վերջերս նոր տուն շինողները հողի տակից հանում էին կճուճներ, քարացած կերակրով: Մի քանի անգամ ժանտախտ եղել է, որը տեղացիները հիշում էին «Մահի տարի» անունով: Բազմաթիվ անգամ եղել է բժավոր տիֆի համաճարակ, որին «վար ցավք» էին ասում: Մի քանի անգամ գաղթ է եղել: Սրա ապացույցն է Կրմանու և Հունկամբի միջև գտնվող սարը, որին «Բոշին սար» էին ասում:

Ժամանակակից պատմաբաններից մի քանիսի այն կարծիքը, թե խոտորջուրինները Անի քաղաքից են գաղթական գնացել, չի ապացուցվում ո՛չ լեզուների և ո՛չ էլ տարազների միջոցով: 18-րդ դարից սկսած, խոտորջուրից արհեստով շատ հացագործներ և բաղրերդեն շինողներ գաղթել գնացել են Ղարս, Էրզրում, Կաղզվան, Թբիլիսի և Ռուսաստանի զանազան քաղաքներ: Ամեն տեղ էլ նրանք բնորոշվում են իրենց լեզվով, արտաքինով ու սովորություններով: Առանձնապես յուրահատուկ է նրանց լեզուն, օրի-

նակ՝ օյրո՞ւս ա, օյմա՞ն ա, ախինքն՝ ո՞ւր է, ի՞նչպես է:

Խոտորջուրի տների թիվը հասնում էր յոթ հարյուրի, չորս հինգ հազար բնակչությունով, թաղերն էլ հետը հաշված:

Մինչև 17-րդ դարը, խոտորջուրիները եղել են քրիստոնյա և հայ առաքելական: Այդ դարի տխուր դեպքերը հայտնի են բոլորին: Ինչպես Հակոբ Կարենցին իր 1643 թվի հիշատակարանի մեջ գրում է թե՛ «Ջաֆար մուլա աշխարհագիր անելով արար դափտար եւ կապեաց խարաճ. ի հարկէ խարաճին դարձան յօրէնս Մահմէտի: Էին բնակիչք երկրի կէան հայ ազգաւ եւ կէսն կրօնիս վրացի, բայց հայի լեզուով խօսէին» (Հակոբ Կարենցի, էջ 17—18): Միևնույն ժամանակ, Կարենցին հիշում է այն մեծ սուզը, որ արել են նրանք երբ լսել են Տայք աշխարհի մահմեդականությունը ընդունելու: Առաքել Դավրիժեցին 1659 թվին գրում է նույնպես լայա Մուստաֆա քաշայի կոփների անցքերի և կատարած խժոժությունների մասին: Թորթումի հները պատմում էին, որ հայերեն խոսողների լեզուները կտրում էին:

17-րդ դարի վերջերը Պահլավյանություն էին ընդունած համընցիք:

Ահա այս ժամանակամիջոցում տեղի է ունեցել խոտորջուրիների կաթոլիկ դավանանք ընդունելը, ինչպես նաև մերձակա մի քանի գյուղերի, օրինակ՝ Մոխրակույտ, Գորբանց, Արեգին, Կարմիրք և Խևակ: Այս դավանափոխությունը կապված է այն ժամանակվա սարսափների հետ: Լատին կրոնավորները՝ Հիսուսյանները, իրենց գործն սկսել են Վերի Խանդաձորից. մինչև վերջերս էլ այնտեղ կային Այլից խաչ եւ Այլից բաղ վոշվածները, այլադավան խմատով:

Տեղական ավանդությունն հետեւյալն է ասում.— Խանդաձորի Թաթմանյան տոհմից մի քահանայի որդին գնալով Հոռոմ, վարդապետ է եղել ու վերադարձել իր հայրենիքը՝ հայրենակիցներին նշանադրիտ անելու: Բայց այս՝ իրականության չի համապատասխանում. քիչ հավանական է, որ հայ առաքելական մի քահանա իր տղին Հոռոմ ուղարկեր սովորելու:

Կաթոլիկությունը քարոզել են ճիզվիտները, որոնք բույն դրել էին Բաբեղ քաղաքում, և մինչև վերջերս նրանց վանքը կոչվում էր «Ճիզվիտ գալեսի»: Գիսակ գյուղում դեռ պահվել էին լատինական պատարագի հանդերձները, արարողություն կատարելու համար: Սրանց ապացույց կարող է ծառայել հետևյալ փաստը: Կրմանցի վաճառական Պալճյանը, Լոնտոնից և Մոսկվայից վերադարձին, էջմիածին է այցելել և մի

ավետարան նվիրել: Այդ միևնույն Պալէստինայի, համարյա երկու հարյուր տարի առաջ, Արդվինում գրած մի գրութիւն մեջ կոչ է անում իր հայերնակիցներին՝ զգուշանալ լատին քարոզիչներից:

Հոռվմի դավանանքը պատակտեց հայ համայնքը, կտրեց ուժացողներին Մայր Հայրենիքից և Մայր Աթոռից ու կաթողիկ վարդապետների մոլորութեամբ ճանապարհ բաց արեց այլասերման համար:

Տայոց աշխարհում, ինչպես և Արդվինի շրջանում, լատինականութիւն երբեք չի եղել, և ո՛չ մի հայ կաթողիկ կրօնապետ չենք հիշում, որովհետեւ երգրումում հարյուր տուն հայ կաթողիկ կար, որոնց կեսը խոտորջուրցիներ էին, բայց ո՛չ մի եպիսկոպոս չեն ունեցել: 1855 թվին, Հատունյանից ձեռնադրվում է Սիւլիան Հ. եպիսկոպոսը, երգրումի և Արդվինի համար: Սա եղել է հայ հոռվմեհադավանների առաջին, եպիսկոպոսը, որ ֆրանսիական դեսպանի և Հատունի միջոցով, արտոնագիր է առնում Սուլթանից և դալիս է երգրումի և շրջանի վրա իշխելու: Իսկ մինչև այդ ո՛վ է եղել կառավարողը. պարզ բան է, որ ֆիզվիտների կողմից նշանակված տեղապահները, որոնք «Ֆրանկ» անվան տակ, եվրոպական դեսպանների միջոցով, պաշտպանել են հայ հոռվմեհադավաններին՝ թյուրք կառավարութեան առաջ: Այն ժամանակվա օտար պաշտպանութեան ուժեղ ազդեցութեան պայտւայն է այն, որ, օրինակ, երբ 1872 թվին հոռվուցի Շերիֆ բեկը խոտորջրի Միլնթաղ գյուղը հրդեհեց, առաջնորդ Տեր Կարապետ Չախալյանը դիմեց Պոլսի յոթ եվրոպական դեսպանութիւններին, որոնց միջոցով առաջնորդութեամբ, երգրումի կուսակալի կողմից թրքական զորքեր եկան, Հոռվուտ գյուղը շրջապատեցին, Շերիֆին ձեռքակալեցին և տարին երգրում, դատի ենթարկելու:

Հոռվմեհադավանութեան բուլնը, որեմն, խոտորջուրն է եղել, տակալն դավանափոխութիւնը խոտորջրի գյուղերում միանգամից չի անցկացվել: Նոյն են շատ մեծ խոռվութիւններ և իրարանցումներ: Կրման գյուղացիք յոթ տարի հետո են ընդունել կաթողիկոսութիւնը. դրա համար էլ տեղացիք դրանց անվանել են «կաղնի կոպալ արջ կըրմանցիք», այսինքն՝ կաղնի փայտի պես հաստատուն: Տեղական ժողովրդական այս առածները շատ բան կարելի է գուշակել: Կրման գյուղի Ս. Հակոբի անունով հին մայր եկեղեցին, որը կառուցվել է 1627 թվին, շինված է գետնափոր և սանդղաքներով ու շատ ցած դռնով, իբրև այդ ժամանակվա մարտափնների արդիւնք, որպեսզի

ձիեր ներս չըջեն: Մինչդեռ կաթողիկոսութեան շրջանում սկսեցին շքեղ եկեղեցիներ և երեք հարկանի տներ շինել: Բայց և այնպես խոտորջուրը կաթողիկոսութեան տակ հարատև խաղաղութիւն չունեցավ: 1886 թվին, երբ վեհաժողովին համընցի Թուլ օղլու Տուրսուն իւր ավագակախմբովը քալեց խոտորջրի վրա ո՛չ մի դեսպան օգնութեան չեկավ: Տեղացի վերի խանդածորցի մի երիտասարդ՝ Ոսկանյան Քերոբ, որ Թբիլիսիում հացագործ էր, գնալով երկիր, սպանեց Թուլ օղլուն: Դրան բայց ինքն էլ սպանվեց այդ կոլում: Դրանից հետո ցրվեց Թուլ օղլուի ավագակախումբը և նրա թիկնապահներից մեկը՝ Մամուշ օղլու Աբդուլան, դարձավ խոտորջուրցիների բարեկամը և կազմաւորեց ընդ տիր երիտասարդներից մի խումբ կազմակերպելու փող և մարդիկ էր փոխադրում Ռուս սաստանից, երբ Համիդի օրով ձամբանեց իր փակվել էին և երթեկեկու հնարավորութիւն չկար: Իսկ Ռուսաստանում բնակվող խոտորջուրցիները, որոնց բոլորն էլ հացագործներ էին, իրենց կենսական շահերը կապված էին ռուսական միջավայրի հետ: Վերահիշյալ հայ մահմեդական համընցի մեծ դյուրութիւններ և աջակցութիւն ցույց տվեց խոտորջուրցիներին:

1895—1896 թվերին խոտորջուրցի ազատութեան հայրական կոտորածներից՝ կաթողիկոսութեան անվան տակ: 1915 թվին, համահայկապական գաղթի և կոտորածի ժամանակ, Հոռվուտ դավանանքը այլևս չկարողացավ նրան փրկել: Թե՛ թյուրք կառավարութիւնը, և թե՛ շրջակա հարևան թյուրքերը հարձակվեցին և այնպիսի անօրինակ բռնաբարութիւններ կողոպտաներ և սպանութիւններ արին, որ վերի խանդածորցի Զմառցի Թաթմանյան վարդապետը երկնքին էր բողբոռում հետևյալ խոսքերով. «Աստիճ, եթե կաս, ո՛րտեղ եմ ինչու չես երևում, ժողովուրդն արձան դարձել, համահայկական մի մեծ սև դադաղատաք ենք կանգնած»:

Ահա այսպես, ո՛չ մի մարդ կենդանի չմնաց, բացառութեամբ Ռուսաստանում ապաստողներին: Գաղթի մանրամասնութիւններն անարսափները մանրամասն գրված են: Այսօր, այդ կոտորածներից ազատված Սովետական Հայաստանում ու Ռուսաստանում բնակութիւն հաստատած խոտորջուրցիները ամոթով և զգվանքով են յսում կարգի տանք Աղաջանյանի և նրա հետևողների և գործունեութեան մասին, որոնք թյուրք առկայրին են գովերգում և մով երազներով բորվում:

Խոտորջուրը ունեցել է բանաստեղծներ, թ

տղամարդկանց և թե՛ կանանց մեջ, ինչպես նաև առականներ, հանելուկներ և այլն, որոնք առաջին անգամ հավաքեց տեղացի Վիեննայի Միխիթարյան մի վարդապետ՝ Հ. Մ.⁴ Հաճյան, և 1904 թվին տպել տվեց Թբիլիսիում, «Գավառացի» անվան տակ։ Խոտորըրի բոլոր անցքերը, ընդարձակ և լիովին, հավաքած է նաև Մ. Գ. Բազարատյան (անտիպ)։

Խոտորըրի սերունդը ակնբախ ընդունակություններ է վեր հանել իր մի շարք գրական դեմքերով, որոնք հայագետներ են, հայկական մասշտաբով։ Դրանցից առաջինն է՝ Հ. Հակոբոս Տաշյանը, իր գրական և հնագիտական հետազոտություններով։ Բնիկ Խոտորըրի Կրման գյուղից են նրա ծնողները։ Ապա գալիս են Հ. Կետիկյանը՝ «Հանդես Ամսօրյա»-յի երեմնի խմբագիր, Հ. Ոսկյանը՝ վերին խանդավորացի, Հ. Ա. Մատիկյանը՝ գրական դեմք և գիտությունց ղոկտոր, կրմանցի։

Գեղարվեստական ուղղությամբ, Խոտորըրը տվել է հռչակավոր մի ծովանկարիչ՝ Արսեն Շապանյանը, Այվազովսկու աշակերտ, ծագումով Սունինց գյուղից։

Սովետական հասարակարգում, խոտորըրցի համբավավոր դեմքեր կան, որոնցից ամենահայտնին՝ օգաշու Սերյոժա Բուռնազյանն է, որ Ստալինգրադի կոիվներում ստացավ Սովետական Միության հերոսի կոչում։ Սարգիս Կարապետի Բուռնազյանը՝ ծնված Խոտորըրի Սունինց գյուղում, պարգևատրվ-

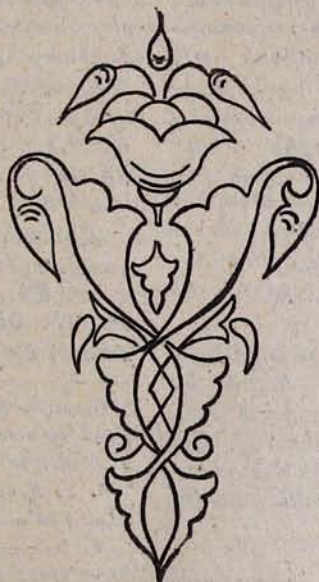
ված է «Պատվո նշան» շքանշանով և Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի դեպուտատ է ընտրված 1947 թվին։ Կան և այլ հայտնի դեմքեր։ Կան բազմաթիվ պետական, հասարակական և ռազմական ասպարեզներում աչքի ընկնող գործիչներ՝ Մ. Գ. Բազարատյանը (գիտական աշխատող), Հ. Հ. Բոկսյանը (գինվորական), Հ. Թառամյան (բժիշկ), Լուսիա Ուզունյանը (հարկով քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ) և ուրիշներ։

Խոտորըրը նախ քան գաղթը, ուներ մի տպարան, Կրման գյուղում, «Տալոց աղավնի» անունով կրոնական մի թերթ, ուներ և դպրոցներ, որոնք ոչինչ չէին տալիս, բացի աղոթքներից և ընթերցանություններից։

Առաջին անգամ 1895 թվին Սունինց գյուղում մի վարժարան բաց արավ սունցի Վահան Շապանյանը, որը կրոնական կրթություն էր ստացել։ Ութը թաղերից էլ սկսեցին հաճախել այդ դպրոցը, որ տեղական վարժարաններից շատ բարձր էր։

1908 թվից սկսվում է մեծ բեկում։ Ջարթնում է ազգային գիտակցությունը խոտորըրցիների մեջ. նրանք սկսում են զգալ, որ իրենք ևս հայեր են, կազմակերպվում են ներկայացումներ տեղական ուժերով, Մ. Գ. Բազարատյանի ձեռնարկով։

Խոտորըրում ո՛չ մի քաղաքական կուսակցություն գոյություն չունեի, ամեն ինչ կառավարվում էր տեղական և կրոնական պայմաններով։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳԻ ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

արյուր երեք տարի առաջ, Հ. Դ. Ալիշանը, «Բաղմավէպ» ամսագրում տեղավորված «Հովհաննես Սարկավագ վաղապետ» խո-
րագրով մեզ ծանոթ աշխատության մեջ, առաջին խնդրամ, Հովհաննեսի երկասիրու-
թյան շարքում, հիշել է նրա «Մեկնութիւն տո-
մարի եւ Յաղագս անկիւնաւոր բոսց»
աշխատությունը, որից, ըստ նրա տեղեկու-
թյան, «միայն քանի մը հատուածը ունինք»¹։
Հ. Դ. Ալիշանը նույն տեղեկությունը, ա-
ռանց փոփոխության, կրկնել է «Յուշիկք»ում
տեղավորած իր «Սարկավագ Սոփեստես»
վերնագրով տառամասիրության մեջ»²։

Ալիշանը, ինչպես երևում է, մոտից ծա-
նոթ չի եղել Հովհաննեսի նշված աշխատու-
թյան հետ, որովհետեւ Հովհաննեսի այս
երկը, ինչպես հետո կտեսնենք, նախ Հով-
հաննեսի ո՛չ թե մեկ, այլ երկու տարբեր
աշխատություններն են (ներանցից մեկը՝
«Մեկնութիւն տոմարի», տոմարական բո-
վանդակություն ունի, իսկ մյուսը՝ «Յաղագս
անկիւնաւոր բոսց»ը՝ մաթեմատիկական) և
ապա՝ նշված աշխատությունները մեզ հա-
սել են ո՛չ թե հատվածներով, այլ ամբող-
ջական բնագրերով։

Ալիշանի վերև բերված հիշատակությու-
նից օգտվել և նրան տառացի կրկնել են
Հովհաննեսի երկերի տառամասիրությամբ
հետազոտում զբաղվող բանասերների մեծ
մասը, ընդօրինակելով նաև Ալիշանի սխա-
լը՝ տոմարի մեկնությունը անկյունավոր

թվերի հետ նույնացնելու խնդրում։ Որպես
օրինակ կարելի է մատնացույց անել Հ. Գ.
Զարբհանեյանին, որն իր «Հայկական եփն
դպրության պատմության» մեջ, տոմարի
մեկնությունը նույնացնելով «Յաղագս ան-
կիւնաւոր թուոց» աշխատության հետ,
նրանք դասում է Հովհաննեսի այն աշխա-
տությունների շարքը, որի «ամբողջը մեր
ձեռքը հասած չէ»³։

Հովհաննեսի նշված աշխատությունները
իրար հետ շփոթել են նաև դոկտ. Հ. Ոսկյա-
նը⁴ և ուրիշները։

Հովհաննես Սարկավագի «Յաղագս ան-
կիւնաւոր թուոց» աշխատության հետ, ինչ-
պես երևում է, ծանոթ են եղել «Հայկազյան
բառարան» կազմողները և նրա տեքստից
որոշ քաղվածքներ արել։ Այդ քաղվածքնե-
րից «Հայկազյան բառարան»ում կարելի է
մատնացույց անել հետևյալները.

«Ստանկիւնի» բառի համար բերված քաղ-
վածքը. «(Թիւք) եռանկիւնի. Ա. Գ. Զ. Ժ.
Ժ. Բ. Ա. Ի. Ե. և այլն։ Ստանկիւնւոյն արմատն
մի մի աճէ. իսկ չորեքանկիւնին երկու եր-
կու Սարկ. Տոմ.»⁵։

«Հինգանկիւնի» բառի համար բերված
քաղվածքը. «Աւելորդ հինգանկիւնի. Ա. Գ.
Ե. Ժ. Ժ. Գ. Ուղղորդ հինգանկիւնի. Ա. Ե.
Ժ. Բ. Լ. Ե. Ա. Հ. Աճէ հինգանկիւնին (ար-
մատն) երեք Սարկ. Տոմ.»⁶։

3. Հ. Գ. Զարբհանեյան, Հայկական հին դպրու-
թյան պատմություն, 3-րդ տպագրություն, Վենետիկ,
1897 թ., էջ 613։

4. Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Սարկավագի գրություն-
ները (տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925 թ., էջ 238)։

5. Նոր բառագիրք Հայկազյան լեզվի, Վենետիկ,
1836—1837 թ. թ., 1-ին հատոր, էջ 662—663։

6. Նույնը, 2-րդ հատոր, էջ 99։

1. Բաղմավէպ, 1847 թ., էջ 219։

2. Դ. Ալիշան, Հուշիկք հայրենյաց Հայոց, հատոր
Բ, Վենետիկ, 1870 թ., էջ 300։

«վեցանկյան» բառի համար բերված քաղվածքը. «Անկողորդ վեցանկյանի. Ա. Ե. Թ. Ժ. Ժ. Ի. Ա. և այլն: Ուղղորդ վեցանկյանի. Ա. Զ. Ժ. Ի. Խ. Կ. և այլն: Աճել վեցանկյանին շորս շորս: Սարկ Տոմ.»⁷:

«Քառանկյան» բառի համար բերված քաղվածքը. «Ի թիւս՝ անկողորդ (իմա կոճատ) քառանկյանի. Ա. Գ. Ե. Թ. Ժ. Ա. և այլն: Ուղղորդ քառանկյանի. Ա. Դ. Թ. Ժ. Ի. Լ. և այլն: Սարկ. Տոմ.»⁸:

«Հայկազյան բառարանի» հեղինակները, սակայն, այս քաղվածքները բերել են ո՛չ թե որպես Հովհաննեսի «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» աշխատութիւնից վերցրած քաղվածքներ, այլ՝ նրա տոմարի, օգտագործած գրականութեան ցանկում տվյալ հատվածների աղբյուր հիշելով «Սարկ. Տոմ.», այսինքն՝ Սարկավագի տոմարական աշխատութիւնը:

«Հայկազյան բառարանի» հեղինակներից հետո, Հովհաննեսի «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» աշխատութիւն մասին հիշատակութիւն ունի Բ. Վ. Կյուլենբերյանը, իր 1911 թվին գրած «Հայ տղու առաջին դասագիրք» վերնագրով հոդվածում: Հովհաննեսի այդ աշխատութեան լրագործականութիւնները նա տեսել է Կ. Պոլսի Ազգային Մատենադարանի № 69 և № 254 ձեռագրերում: Սակայն, Կյուլենբերյանը, ինչպես երևում է, մոտից չի ուսումնասիրել այդ աշխատութիւնը և վերջնականապես չի ճշտել նրա բովանդակութիւնը. ընդունելով այդ աշխատութեան թվագրանակն տեքստ լինելը, միաժամանակ նա ենթադրում է, որ կարող է այն և «քերական» լինել. «Ազգային Մատենադարանի թիվ 69-ը (Փիլոն Երբայեցի) — գրում է նա — իր 601—611 երեսներում մեջ կրովանդակե թվադրանակն գործ մը, որ կարծես քեքարձակ քերական մըն է, (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.) և կկրե սախորագիրը. «Յովհաննէս քահանայի Յաղագրս անկիւնաւոր թուոց...» (Հմտ. նույն Մատենադարանի թիվ 254 ձեռագրի (վեց-հաղարեակի) հետ, եր. 44—49»⁹):

Հովհաննեսի Անկյունավոր թվերի մասին վերև բերված հիշատակութիւններն միջանկյալ և կցկտուր հիշատակութիւններ են, ուստի և զարմանալի չէ, որ ոչ ոք նրանց վրա առանձին ուշադրութիւն չի դարձրել: Այնպիսի վուրջ և մանրակրկիտ կովկասագետ, ինչպիսին Պրոֆ. Լ. Մելիք-

սեթ-Բեկովն է, ուսումնասիրելով Հայաստանի և Վրաստանի դրական գիտութիւնների պատմութիւնը, տեղեկութիւն չի ունեցել, և ոչինչ չի գրել Հովհաննեսի նշված աշխատութեան մասին իր «Հայաստանի և Վրաստանի դրական գիտութիւնների շուրջ» վերադասութեամբ արժեքավոր ուսումնասիրութեան մեջ¹⁰:

Հովհաննեսի «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» աշխատութիւնը, որպես մաթեմատիկական գործի, առանձնահատուկ ուշադրութեան արժանի է սկսել դառնալ միայն վերջին տարիներս Մայր Հայրենիքի հայագետների կողմից՝ բնական գիտութիւնների պատմութեան ուսումնասիրութեան կապակցութեամբ. մի բան, որ բոլորովին աչքաթող է արված եղել անցյալում:

Հովհաննեսի նշված տեքստի վրա որպես մաթեմատիկական աշխատութեան, առաջին անգամ կանգ է առել տողերիս հեղինակը 1939 թվին, իր «Յոթերորդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու թվաբանութեան դասագիրքը» վերնագրով հոդվածում: Խոսելով Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի № 1770 ձեռագրի պարունակած երկրաչափական բովանդակութեան ունեցող մի պատմիկի մասին, տողատակ ծանոթութեան մեջ մենք նշել ենք, որ՝ ա) հիշված պատմիկը Հովհաննեսի «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» աշխատութեան պատմիկն է, բ) որ Հովհաննեսի «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» աշխատութիւնը ունի ո՛չ թե տոմարական, այլ մաթեմատիկական բովանդակութիւն և գ) որ այդ աշխատութեան ամբողջական տեքստը հայտնաբերված է Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանում¹¹:

Երկու տարի հետո, 1941 թվին, Հովհաննեսի «Անկյունավոր թվեր»-ի այդ նույն պատմիկի վրա կանգ է առել դոցենտ Տ. Գ. Հարությանը, իր «0 таблице полигональных чисел А. Ширакани» վերնագրով հոդվածում: Սակայն, նա պատմիկը համարել է ո՛չ թե Հովհաննեսի աշխատութեան հատվածը, այլ՝ Անանիա Շիրակացու¹²:

Հետագայում, Հովհաննեսի այս աշխա-

10. Л. М. Меликсет—Беков, К истории точных наук в Армении и Грузии, Тифлис, 1930 г. Հովհաննեսի այս աշխատութիւնը չի հիշված նաև պրոֆ. Մ. Արեղյանի «Հայոց հին գրականութեան պատմութեան» մեջ, Հովհաննեսի երկերի թվաշարքում (Բ հատորում):

11. «Երևանի Պետ. համալսարանի գիտական աշխատութիւններ», հատոր 11-րդ, էջ 249:

12. Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու» հատոր 1-ին, էջ 53—59:

7. Նույնը, էջ 817:

8. Նույնը, էջ 992:

9. Բ. Վ. Կյուլենբերյան, հայ տղու առաջին դասագիրքը (տե՛ս «Անահիտ», 1911 թ., № 3—4, էջ 76):

տուվյանը մենք վերադարձել ենք նորից մեր «Անահիտ Շիրակացու մատենագրությունը» աշխատության մեջ, «Անկյունավոր թվերը» ենթադրելի տակ, և ցույց տվել, որ այդ երկը, ճիշտ է որ գալիս է հնից, սակայն այն կցված է Հովհաննեսի Անկյունավոր թվերին և նրա օրգանական մասն է կազմում¹³:

Հովհաննեսի «Անկյունավոր թվեր»ի վրա, վերջերս, ավելի համաամսորեն, նրա մասնատրակական արժեքը վեր հանելու տեսակետով, կանգ է առել դոց. Գ. Պետրոսյանը իր «Հովհաննես Սարկավագի Անկյունավոր թվեր» վերնագրով հոդվածում, որը տպագրվել է Հայկ. ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի տեղեկագրի մեջ: Դոց. Գ. Պետրոսյանը, ռատամասիրելով նշված երկը, եկել է այն եզրակացության, որ ա) նշված տեքստը, անվիճելի, պարզապես է Հովհաննեսին, բ) նրա պարունակությունը թվերի տեսությունն է, և որպես դասագիրք, դասարանական է այն միջնադարյան հայկական դպրոցներում, գ) Հովհաննեսի տվյալ աշխատության համահայտն աղբյուրն է հանդիսացել Նիկոմախը, կամ նրա սկզբունքով կազմված Բոյեցու և ուրիշների աշխատությունները և դ) Հովհաննեսի այս, և ճշգրիտ գիտությունների գծով գրած մի քանի այլ աշխատությունները ապացուցում են, որ նա «իր ժամանակի խոշոր գիտնականներից է ո՛չ միայն պատմության և դրականության բնագավառում, այլ նաև ճշգրիտ գիտությունների բնագավառում»¹⁴: Դոց. Գ. Պետրոսյանն իր հոդվածի հավելվածում հրատարակել է Հովհաննեսի նշված աշխատության աղյուսակները, վերջնելով այն Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի № 1770 ձևագրից:

Հովհաննեսի Անկյունավոր թվերի ուսումնասիրության պատմությունն ամբողջացնելու համար ասենք, որ այդ տեքստը տոմարի հետ միասին հիշատակված է դուկո. Ն. Տեր-Մինասյանի «Հաղբատի դպրոց և Հովհաննես Սարկավագ վարդապետ» վերնագրով հոդվածում¹⁵, Մելիքսեթ-Բեկովի «Վարդապետը հայոց հյուսիսային կողմանց» վրացերեն գրած աշխատության մեջ¹⁶ եվ

13. Ա. Աբրահամյան, Անահիտ Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944 թ., էջ 68—71:

14. Գ. Պետրոսյան, Հովհաննես Սարկավագի «Անկյունավոր թվեր» (տե՛ս «Տեղեկագիր Հայկ. ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի» (Հասարակական գիտություններ), 1945 թ., էջ 341:

15. Տե՛ս «Արարատ», 1901 թ., էջ 341:

16. Լ. Մեղուկյան-Պեգո, «Իրավունք մեծագույն սոցիալական մոնոպոլիայի» և մատի ծննդաբանություն, Թեղուկյան 1928, էջ 150—151:

մեծանուն ակադ. Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»ի մեջ¹⁷:

Նախ քան նշված աշխատության պարունակության մասին խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել նրա ձևագիրը ընդօրինակությունների վրա:

Հովհաննեսի Անկյունավոր թվերի ձևագիրը ընդօրինակություններից մինչև այժմ խոսվել է Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի երեք ձևագրի մասին — № 1770, № 4150 և № 8973: Առաջինի վրա խոսել ենք մենք, իսկ մյուս երկուսի մասին՝ դոց. Գ. Պետրոսյանը:

Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի ձևագրերում մեր կատարած ուսումնասիրություններից պարզվեց, որ մեզ են հասել Հովհաննեսի «Յաղագս անկիմալոր թուց» աշխատության ոչ թե երեք, այլ ավելի քան տասը ձևագիր ընդօրինակություններ, որոնցից երկուսն ամբողջական են, իսկ մնացածները՝ թերի կամ առանձին հատվածներով:

1944 թվին, Երուսաղեմում մեր գտնված ժամանակ, Ազգային Պատրիարքարանի Մատենադարանի մեզ հետաքրքրող մի քանի ձևագրերը նայելիս, պարզվեց, որ այնտեղ ևս կա Հովհաննեսի «Յաղագս անկիմալոր թուց»ի մի ընտիր ընդօրինակություն, որը գրանցված է 157 թվահամարի տակ¹⁸:

Հետագա ուսումնասիրողների գործը հեշտացնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում ստորև բերել Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանում եղած Հովհաննեսի «Յաղագս անկիմալոր թուց»ի ձևագիր ընդօրինակությունների համառոտ նկարագրությունը, դասավորված համարական կարգով.—

1.— № 437, թ. 126ա—127ա: Չունի հեղինակի անվան հիշատակություն: Վերնագրված է «Խառտ եռագիւնեացն»: Սկսում է՝ «Անկիմալոր թուցդ վախճան է երեւակն է...»: Վերջանում է «...եւ միջինն սոցա հարկւրն է: Եւ այսպէս: Ա ժ ժ Ռ և հազարն բիւր: Եւ միջինն սոցա հարկւրն է»: Տեքստը թերի վիճակում է: Չունի հեղինակի ներածականը և աղյուսակները: Վերջում Հովհաննեսի «Յաղագս անկիմալոր թուց»ի բացատրական տեքստի վրա կատարվել է որոշ ավելացում, Չեղագիրն ընդօրինակվել է Նաայի Նչեյին (մահացել է 1338 թ.) Գլածորում:

17. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ հատոր, էջ 571—572:

18. Նշված տեքստը մեզ համար արտագրեց Նրուսաղիմի Ժառանգավորաց վարժարանի մի պատվիկան, երիտասարդ՝ Վարդավառ Սիմոնյանը:

Գրիշը խնդրում է հիշել համշիրակ Ստեփանոսին, որից ստացել է ընդօրինակության նախադադար օրինակը:

2.— № 1672 (1775), թ. 159ա—159բ: Հովհաննեսի աշխատության վերջին աղյուսակն է, շարադրված ուղղահայաց և հորիզոնական շարքով: Աղյուսակի ներքին լուսանցքում բերված է մի քանի տող անկյունավոր թվերի աստիճանական մեծացման մասին. «Նուանգիւնոյն արմատն մին մին աւելի, իսկ քառանգիւնին՝ Բ. Բ. ...»: Ձեռագրի հիմնական մասը 12—13-րդ դարու ընդօրինակությամբ է, իսկ Հովհաննեսի աղյուսակը նոր գրչությամբ է, հավանական է 17-րդ դարու: Մեջ առ մեջ աղյուսակները գրված են կարմիր թանաքով, որոնք շնչվել են: Համեմատվում է № 5619 ձեռագրի ընդօրինակությամբ:

3.— № 1711 (1875), թ. 17ա: Հովհաննեսի տեքստի վերջին պատառիկը միայն: Ձեռագիրն ընդօրինակել է Դավիթ արեղան ԶԺԲ (1463) թվին:

4.— № 1716 (1889), թ. 347ա—բ: Համեմատվում է № 4150 ձեռագրի բնագրին: Միայն «բողոք» թվերն են և նրան կցված «կոճատք», «դարք» և «կրկնապատք» թվերը: Չունի անկյունավոր թվերի վերջին պատառիկը: Ձեռագիրն ընդօրինակել է Ստեփանոս քահանան ՉԻԵ (1276) թվին:

5.— № 1743 (1882), թ. 463բ—464ա: Հովհաննեսի աշխատության վերջին երկու աղյուսակներն են: Տեքստի թվերը եղծված են և վատ է կարդացվում: Ձեռագիրը 13—14-րդ դարերի ընդօրինակությամբ է: Համեմատվում է № 5619 ձեռագրի ընդօրինակությանը:

6.— № 1770 (1708), թ. 390ա—391բ, 345ա—բ, 351ա—բ, 484ա: Անկյունավոր թվի պատառիկը սխալմամբ ընդօրինակված է, կամ, գուցե, սխալմամբ կազմված է Շիրակացու թվաբանական աղյուսակին նախորդող ներածության և «ընդունելության» (գումարման) աղյուսակների միջև: Վերնագիրը՝ «Հովհաննու քահանայի Յաղագս անկիւնաւոր բոլոց»: Սկիզբը՝ «Ձի ի յուսումնասէր մանկանց, որք կամեսցին և ասործեն զվարժումն...»: Ամբողջական տեքստն է. պակասում է միայն ներածականի երկրորդ մասը՝ «Յորժամ քաղապատկել սկսանի...», մինչև աղյուսակները: Թերթերը խառնված են ձեռագրում կաղմելու ժամանակ. թ. 390ա—391բ-ի շարունակությունը ընկել է թ. 345, 351բ և 484ա-ում: Ձեռագիրն ընդօրինակել է Աստվածատուր գրիշը Հայրապետ Զուղայեցու պատվերով, 1598 թվին:

7.— № 2595 (299), թ. 236բ: Վերնագիրը՝ «Հովհաննու քահանայի Յաղագս անկիւնա-

ւոր բոլոց»: Սկիզբը՝ «Ձի ի յուսումնասէր մանկանց...»: Տեքստն ու աղյուսակներն ամբողջական վիճակումն են: Վերջանում է թ. 240բ, Ընդօրինակել է Բաբբիոն գրչուհին, 1786 թվին: Ըստ ընդօրինակված նախորդ հիշատակարանի, նախադադար օրինակն ընդօրինակել է Չեէ (1298) թվին Արմենի Աստվածածին անապատում Վահրամ գրիշը իր ուսուցչի՝ Ստեփանոս Գույնի-րիցանցի հանձնարարությամբ, «անբարի» մի ժամանակ, երբ «աղգն իսմայելացոց... յափշտակեաց զյուսթի և զպարարտ մասն երկրիս մերոյ... և բազումք անկան ի սուր սուսերի... Եկեղեցիք քակեալք և քահանայք խողխողեալք, վանորայք ապականեալք և միանձնունք ցրուեալք, մանկունք գերեալք և աղջկունք վաճառեալք ի ձեռաց անօրինաց...» (թ. 240բ—241ա):

8.— № 4150 (Տաթևի № 22), թ. 23ա—27բ: Վերնագիրը՝ «Հովհաննու քահանայի զանկիւնաւոր բոլոցն ի փոխաբերութենէ երկրաչափութեան ձեւոց»: Թերի է. չունի հեղինակի ներածականը և բացատրական տեքստը: Աղյուսակները շարադրված են ո՛չ թե ըստ երկարության, ինչպես մյուս ընդօրինակությունների մեջ են, այլ՝ ըստ լայնության: Անկյունավոր թվերը մեկով ավելի է. փոխարեն տասնչորսի, տասնհինգ է: Վերջում ավելի ունի «կոճատք», «դարք» և «քուլայք» թվերը, որոնք շարադրված են դարձյալ լայնությամբ: Թ. 26ա-ում որոշ աղյուսակները սխալմամբ կրկնվում են: Վերջում ունի հետևյալ վերջաբանը. «Անկիւնաւոր թուոց յախճան եկեղեցեական է համար, իսկ այլք աւելորդ գրեցան յաղագս կրթութեան մանկանց և վարժման յարուեստ, որպէսզի անհեղուցեն յորժամ և կամեսցին ըստ արուեստին խնդրոյ»: Ձեռագրի գրիշը՝ Ղազարն է, ստացողը՝ Հակոբոսը: («Ջատացող գրոցս զՅակովբոս յիշեսցիք տերամբ ընդ նմին և զտառապեալ տարաշխարհիկ գրիշս Ղազար յիշեսցիք ով եղբարք սիրելիք» թ. 5բ): Գրչությունը 14-րդ դարու է:

9.— № 5254, թ. 125բ—127ա: Ընդօրինակված են աղյուսակներն առանց վերնագրի և ներածականի: Բացատրական տեքստը համեմատվում է № 437 ձեռագրի ընդօրինակությանը: Ունի ճիշտ այն հավելումները, ինչ որ № 437 ձեռագրումն են: Ընդօրինակել է ՉԻԹ (1280) թվին Գեորգ գրիշը, խաչենցի Մահկանաբերդի Դեղձուտի վանքում, ուր եկած է եղել սովորելու: Ձեռագրի նախադադար օրինակը տրամադրել են Վահրամ և Ստեփանոս անունով իր լծակից ընկերները (թ. 54բ):

10.— № 5619 (930), թ. 3ա—4բ: Հովհաննեսի անկյունավոր թվերի երկու աղյու-

սակներն են առանց վերնագրի և առաջաբանի: Բացատրական տեքստը սկսում է «Յոնանկիւնտյն արմատն Ա. Ա. աճէ, իսկ շոքեքանկիւնին՝ Բ. Բ. ...»: Վերցում կը ճատված է: Ձեռագրի հիմնական մասը ընդօրինակված է 1176 թվին Ավետիս գրչի կողմից, սակայն, Հովհաննեսի անկիւնաւոր թվերի տեքստը ուշ շրջանի՝ ԺԳ դարու ընդօրինակութիւնն է, հաւանական է 1351 թվին, որովհետեւ նույն ձեռագրում ընդօրինակված ժամանակագրութիւնը շարունակողը, որը նույն ձեռագրով է, նոր ժամանակի դեպքերի հիշատակութիւնը հասցրել է մինչև այդ թվականը:

11.— № 8716, թ. 51ա—52ա: Հատված Հովհաննեսի Անկյունավոր թվերի «կոճատը», «դարը», «քուայը» և «Գ. ապատիկ» թվերի և բացատրական համառոտված տեքստը (Հմմտ. № 8973 ձեռագրի ընդօրինակութիւն): Ձեռագիրն արիթմոր է, ընդօրինակված է ԺԳ դարում:

12.— № 8973, թ. 79ա: Չունի վերնագիր: Սկսում է Հովհաննեսի վերջին պատառիկից, որը տարբերվում է մյուս ընդօրինակութիւններից: Շարունակութիւն մեզ ընդօրինակված են «Յոնանկիւնի»ների ընդարձակ աղյուսակները գեղեցիկ ձևավորությամբ, իսկ վերջում՝ «բողոքը» թվերի աղյուսակն է և բացատրական տեքստը համառոտված: Ձեռագիրն ընդօրինակել է Օգսենդ գրիչը Կաֆայում, ՊՂԴ (1445) թվին, Ս. Անտոնի վանքում, Կաֆայի աթոռակալ Սարգիս վարդապետի պատվերով (թ. 58բ)¹⁹:

13.— Երուսաղեմի Հայոց Ազգային Պատերազմարանի Ս. Հակոբյանց Մատենադարանի № 157, թ. 208բ—212ա: Վերնագրված է «Հովհաննու քանանայի Յաղագս անկիւնաւոր քոնց»: Սկսում է «Զի ի յուսումնասէր մանկանց...»: Վերջը՝ «...բաական տուաւ քեզ վասն այսոցիկ» (թ. 212ա): Ամբողջական տեքստն է, աղյուսակների հետ միասին: Ընդօրինակել է Սարգիս գրիչը ՌՄԷ (1758) թվին: Ընդօրինակութիւնն նախագաղափար օրինակի գրիչն է հանդիսացել Վահրամ սարկավազը, իսկ պատվիրատուն հայ գրչութիւն հայրենի դեմքերից մեկն է՝ Ստեփանոս քահանա Գույնեհիցանցը (ժամանակը՝ ԺԳ դար):

14.— Բրիտանական թանգարանի հայկական ձեռագրաց ժողովածուի № 136 ձեռագիրը, թ. 229բ—232բ: Վերնագրված է «Հովհաննու քանանայի Յաղագս անկիւնաւոր

քոնց...»: Ամբողջական տեքստն է և աղյուսակները: Ընդօրինակել է Պոլսում Աստվածատուր գրիչը ՌԿ (1611) թվին²⁰:

Դժբախտաբար, մենք ձեռքի տակ չունենք և ոչինչ ասել չենք կարող Կ. Պոլսի Ազգային Մատենադարանի № 69 և № 254 ձեռագրերի մասին, որոնք հիշում է Բ. Վ. Կյուլեսերյանը իր «Հայ տղու առաջին դասագիրքը» վերնագրով վերև նշված հոդվածում: Ոչինչ չենք կարող ասել նմանապես Վենետիկի այն ընդօրինակութիւն մասին, որից օգտվել են «Հայկազյան բառարան»ի կազմողները:

Բերված ընդօրինակութիւնների համառոտ նկարագրութիւններից երևում է, որ մեզ հասած Հովհաննեսի «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց»ի տասներեք ընդօրինակութիւններից միայն երեքն են ամբողջական (№ 1770, № 2595 և Երուսաղեմի № 157), իսկ մնացած յոթը՝ այս կամ այն չափով թերի են:

Եթե մեզ հասած այս տասը ձեռագրերը դասավորելու լինենք ըստ նրանց ընդօրինակութիւն հնութիւն, ապա հնագույնը կհանդիսանա Ստեփանոս գրչի ընդօրինակութիւնը, որն ունի 1276 թվի գրչութիւն: Բայց եթե նկատի ունենանք նաև որոշ ձեռագրերի նախագաղափար օրինակները, որոնց մասին կոնկրետ փաստացի հիշատակութիւնները ունենք, ապա ամբողջական տեքստերից հնագույնը Երուսաղեմի ձեռագիր ընդօրինակութիւնն է, որի նախագաղափար օրինակը, ինչպես ասել ենք վերևում, 13-րդ դարում ապրող մատենագիր Ստեփանոս Գույնեհիցանցի պատվերով է ընդօրինակված: Նույն ընդօրինակութիւնից սկիզբ է առնում նաև Բրաբիոն գրչուհու 1789 թվի ձեռագիրը, ուր նախագաղափար օրինակը, ինչպես երևում է նախկին հիշատակարանից, 1298 թվից է: Ընդհանրապես ամբողջական ձևով մեզ հասած երեք ձեռագրերն էլ՝ № 1770, № 2595 և Երուսաղեմի № 157, ինտեր ընդօրինակութիւններ են: Ձեռք տեսել և ոչինչ ասել չենք կարող Բրիտանական թանգարանի օրինակի մասին:

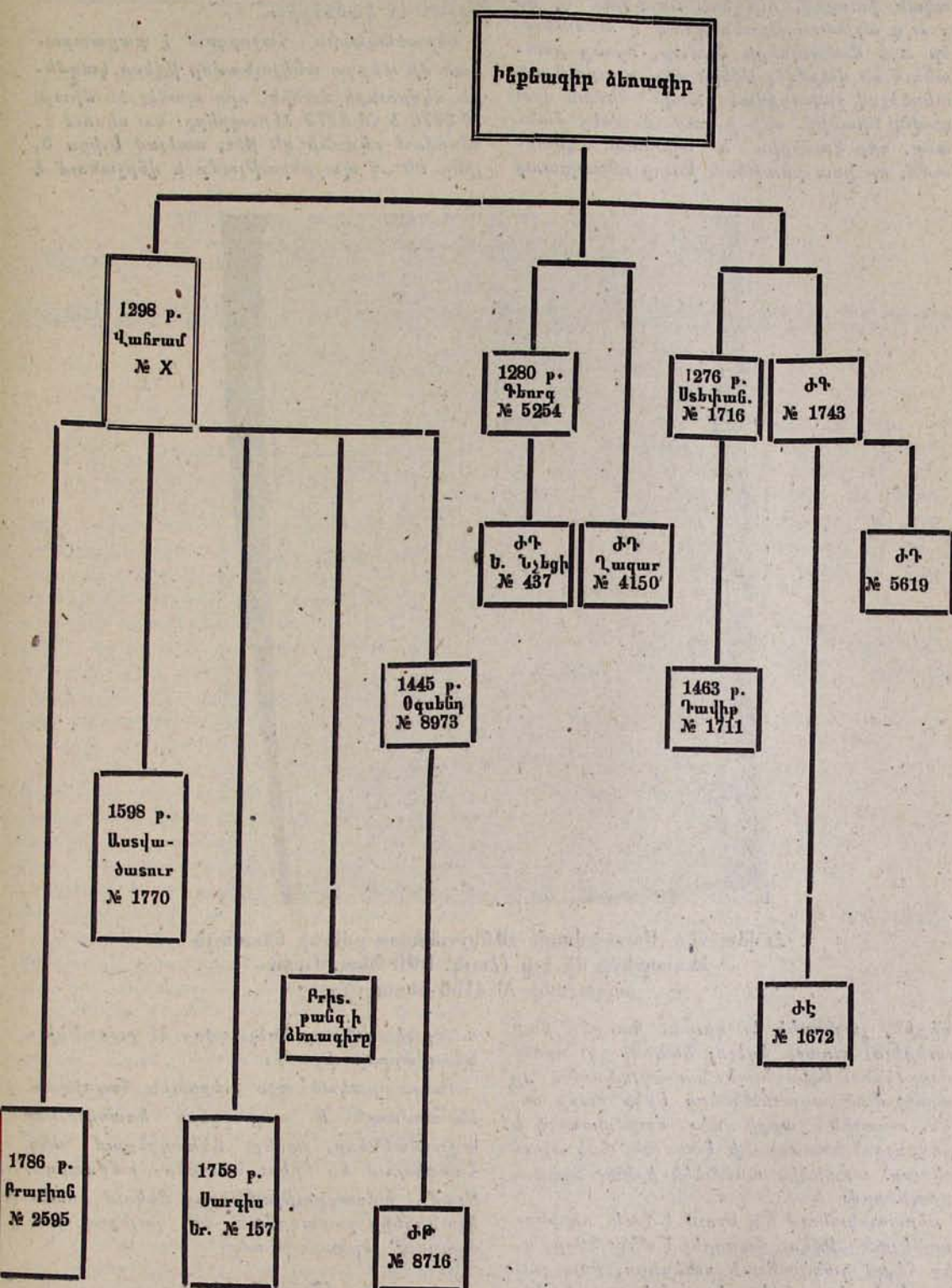
Հովհաննեսի «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» աշխատութիւնն տեքստը և աղյուսակները ձեռագրերում մեզ հանդիպում են տարբեր կառուցվածքով և խառնված ուշ շրջանի ընդմիջարկութիւնների հետ:

Ո՞րն է Հովհաննեսի հարազատ տեքստը և ի՞նչպիսի կառուցվածք է ունեցել նա: Նախապես անհրաժեշտ ենք համարում այդ մասին մի քանի խոսք ասել:

²⁰ M. A. Conybeare, A. catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London, 1913, p. 328.

¹⁹ Նշված ձեռագրերից 6-ի նկարագրութիւնը արված է Կարինյան ցուցակում, սակայն այնտեղ ոչ մի հիշատակութիւն չկա Հովհաննեսի Անկյունավոր թվերի մասին:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԱՆԿԻՆԱԻՈՐ ԹՈՒՈՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՃՅՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովհաննեսի «Յաղագս» անկիմատոր թուղց»ի տեքստը սկսվում է հեղինակի ներածական խոսքով, որ նա հայտնում է, որ իր այդ աշխատությունը գրում է ուսումնասեր արյն մանուկների համար, որոնք ցանկանում են վարժվել թվերի մեջ՝ դյուրությամբ ստեղծելով շարադրված ցանկի հիման վրա օգտվել նրանից։ «Զի ի յուսումնասէր մանկանց, որք կամիցին և ախորժեն զվարժումն, որ ըստ բնութեան թուղց անաշխատք

որքան և կամենա. «Իսկ եթէ ախորժեսցէ որ շարժել եւս յառաջ, դիւրին է ի տունցելոցդ, որքան եւ կամեսցի»։

Ներածականին հաջորդում է բացատրական մի տեքստ անկյունավոր թվերը կազմելու սկզբունքի մասին, որը պահել են միայն № 1770 և № 8973 ձեռագրերը։ Նա սկսում է. «Յորժամ սկսանի զն թիւ, աւելով ն.իցս ն, լինի ին...» պարբերությամբ և վերջանում է

The image shows a manuscript page with a grid of numbers in Armenian script. The grid is organized into rows and columns, with numbers written in a cursive style. The page is aged and has some wear, with the edges of the paper visible. The numbers are arranged in a way that suggests a mathematical table, possibly a multiplication table or a table of squares, given the context of the text discussing arithmetic and the 'Yaghaghs' (Yaghaghs) manuscript.

Հովհաննես Սարգսյանի «Անկյունավոր թվեր»ի հնագույն ձեռագրերի մի էջը (Հայկ. ՍՍՌ ՊԵՄ. Մատենադարանի № 4150 ձեռագրից)։

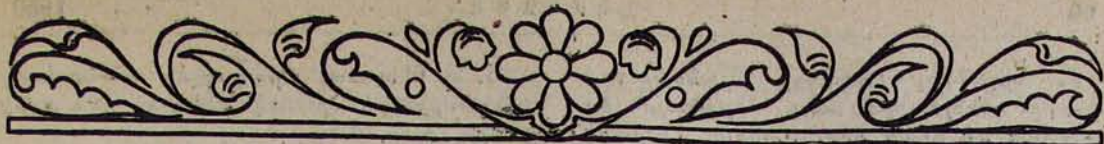
եղիցին, յայնուսիկ եւ դիւրաւ հասցեն ըստ տունցելոյ առաջի եղելոյ կանոնացդ, որում ախորժենն»։ Այնուհետեւ, նա հայտնում է, որ շարադրված աղյուսակները երեք շարք ունեն. առաջին շարքի մեջ «արմատն» է և «բողբոջը»՝ եռանկյունի կազմած, իսկ մյուս երկուսը՝ առանձին առանձին իրենց արտադրյալներով։

Ներածականում նա նշում է նաև, որ ինքը եռանկյունի թվերը հասցրել է մինչ 26-ը, որից հետո ցանկություն ունեցողը, ըստ շարադրված սկզբունքի, կարող է շարունակել

«...որպէս ին, որ եղել բոլոր եւ քառանկյունի» պարբերությամբ։

Բացատրական այս տեքստին հաջորդում են արմատի և բողբոջների եռանկյունու աղյուսակները, որոնք ձեռագրերում մեզ հանդիպում են երկու տարբեր խմբագրությամբ։ Խմբագրություններից մեկում եռանկյունիները շարադրված են լայնքով, իսկ մյուսում՝ երկարությամբ։

(Շարունակելի)

Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

(Ֆիլոսոֆիական գիտ. բեկնածու)

ԼԵԶՎԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻ ԶՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

(«Նի» մասնիկի» և «ճի» մասնիկավոր բառերի մասին)

այագիտության և մասնավորապես հայ բարբառագիտության մեջ մինչև այժմ եի-ն ճանաչված է իբրև բառամասնիկ, նախամասնիկ, նախադրություն, որը դրվելով բառերի սկզբից, ցույց է տալիս ներս, մի բանի ներսում լինելը, գտնվելը: Այսօրինակ բացատրությունը իր մեջ ճշմարտության հատկանքներ պարունակելով հանդերձ, տառապում է միակողմանիությամբ: Եթե չէ, եի-ն նախապես ձևացել է ներս, (ներքս) բառից, բայց հետագայում մաշվելով, ամբողջական բառից մնացել է երկու, և ավելի ուշ շրջանում՝ միայն մի հնչյուն, որի հետևանքով բառը կորցրել է ոչ միայն ֆորմալ կողմը, այլև փոխել, վերառել է իր նախնական նշանակությունը, բովանդակությունը, այդ պատճառով էլ այդ եի-ն դրվելով որոշ բառերի սկզբից կամ վերջից՝ ստեղծում է զանազան բառահարաբերություններ, բառին տալով նոր երանգ, նոր իմաստ, այլ կերպ ասած՝ մի շարք ժողովրդական լեզուններում, ինքնուրույն ճանապարհով ամբողջական բառից առաջացել է նախածանց դարձող մասնիկ: Մեր կարծիքով եի ձևովը անցել է զարգացման հետևյալ ուղին՝ ներքև-ներս-նես-նի-ն: Մեր ասածները հաստատելու համար, բերենք եի մասնիկավոր բառերը և ցույց տանք՝ յուրաքանչյուրի նշանակությունը:

Ա.— Նի ձևովը (մորֆեմա) բառասկզբից.

Նի անել, եի ընգրենել, եի ընենել կամ եի

հըսենել, եի թակել, եի թողել, եի ինել, եի խառվել, եի խրժկել, եի կյալ, եի կապել, եի կենալ, եի կոխել, եի հաճել, եի անտանել, եի հետ տալ, եի մաշիլ, եի մընալ, եի եր տալ, եի ջարել, եի շրլալ, եի պրանել, եի պրծենել, եի վեր տալ, եի վրհալ, եի տալ, եի տրեղալ, եի փաշիլ, եի փիցիլ, եի փսել, եի օնել:

Բ.— Նի ձևովը բառավերջից. Արխընի, արտընի, երէսընի, ծըմակընի, հըղեննի, մըղակընի, շէնընի, պատընի և այլն:

1. Նի անել նշանակում է ներս անել, օրինակ՝ «Ուզերը նի արա գումը» (ներս արա գումը): Նի անել նշանակում է նաև հոգեկան ապրումները ներսում պահել, չարտահայտել և այդ ձևով տանջվել: Օրինակ՝ ասվում է՝ «Խեղճը այնքան նի արավ, որ մահացավ»: Այսինքն՝ իր ապրումները այնքան չարտահայտեց՝ մահացավ:

2. Նի ընգրենել նշանակում է մեջ ընկնել, միջամտել որեւէ գործի:

3. Նի ընենել կամ եի հըսենել նշանակում է՝ ա) տեղ հասնել, օրինակ՝ «Երկու օրում նի հըսա», բ) հարձակվել, ծեծել: Այսպես՝ «Նի հըսա, մի լավ տըէսա» (Հարձակվեցի, մի լավ ծեծեցի):

4. Նի թակել՝ վրա ծեծել. այսպես՝ «Այսօր լվացքը տանելու եմ գետում նի թակում» (Այսօր լվացքը տանելու եմ գետում լվամ. բառացի՝ վրան ծեծեմ):

Նի թակել գործածվում է նաև իբր հայհոյանք:

5. Նի թողել՝ աչքը հառել, սևեռել մի բանի, սպասել մի բանի. օրինակ՝ «Աչքս նի եմ թողել, թե ե՞րբ պիտի գաս»:

1) Ուսումնասիրությունը կատարված է մի շարք հայ բարբառների և մասնավորապես Հաղորթի բարբառի փաստական նյութերի հիման վրա:

6. Նի իճիլ (բառացի նշանակում է՝ ներսում լինել), որևէ սուր, սրածայր իր, առարկա մի բանի մեջ մտնելը. օրինակ՝ «Փուշը նի իլավ ոտս», «Ասեղը նի իլավ մատս»:

Իճիլ՝ լինել բայն է, որից և ձայնորդը ընկել է, իսկ ն-ից հետո եկող ե-ն էլ ազդվելով նախորդ ի-ից, դարձել է նույնպիսի ի և այսպիսով լինել—իճիլ. սակայն անցյալի ձևերում նախահնչյուն լ-ն վերականգնվում է կորցնելով և ունգայինը, ի-ն էլ վերածվելով ա-ի՝ լինել—իճիլ—լալ. օրինակ՝ «Գնացած էի լալ» (Գնացած էի եղել):

7. Նի խառվել՝ իրար խառնվել, խճճվել. օրինակ՝ «Նի են խառվել՝ շունը տիրոջը չի ճանաչում»: Այս բայահիմքից էլ կազմվում է նի խառվող ենթակայական դերբայը և ասվում է ասող-խոսող, նաև մեկի կյանքով հետաքրքրվող (դրական իմաստով) մարդկանց նկատմամբ:

8. Նի խրժկել՝ որևէ պինդ մարմնի, իրի, առարկայի ներսի կողմի վրա ծռելը. օրինակ՝ «Խոզովակը այնպես հուպ տվեց, որ նի խրժկեց»:

9. Նի կյալ. ա) կաշել, դիպշել մի բանի. օրինակ՝ «Նա լավ մարդ է. նրան նի մէ կյալ»: բ) վիրավորվել հոգեպես, ձանձրանալ տաղտկալի կյանքից. օրինակ՝ «Նա ջանից նի եկած է»: գ) հանդիպել. օրինակ՝ «Այսօր գնացել է նրան նի եկել և վերադարձել»:

10. Նի կապել. ա) փաթաթել, կապկապել. օրինակ՝ «Երեխային օթորոցի մեջ նի կապել» (կապկապել): բ) ձգել, շարտել մի կողմ, օրինակ՝ «Այդ պետք չէ, նի կապիր կով-կով (շարտիր դեպի վեր)»:

11. Նի կենալ. ա) վառվել. օրինակ՝ «Փայտը նի կացավ»: բ) բարկանալ, բորբոքվել. այսպես օրինակ՝ «Նա ո՞նց է նի կացել, իրեն ուտում է»: Այստեղից էլ նի կըցնել նույն նշանակությամբ՝ «վառել, ջղայնացնել»:

12. Նի կոխել՝ ուժով խոթել, մտցնել. օրինակ՝ «Հացը նի կոխեց գրպանը»:

13. Նի հանել. ա) լցնել. օրինակ՝ «Պուպոկը նի հանեց քսակը»: բ) ուտել. օրինակ՝ «Նա շատ է նի հանում» (ուտում): Ուրիշ բարբառներում նի հանել նշանակում է նաև մի բան վեր հանել, բարձրացնել. օրինակ՝ «Քարը նի հանեց»: «Արձանագրութիւնս այս հրախառնիս պատի վրայ նի հանողը եղել է Կոմիտաս կաթողիկոսը»¹⁾:

14. Նի հետ աճել՝ ծածկել, փակել. օրինակ՝ «Դուռը նի հետ արա» (դուռը ծածկիր):

15. Նի հետ տալ՝ արագ քշել, մանավանդ կենդանիներին. օրինակ՝ «Ձին նի հետ տվեց գնաց» (քեց գնաց):

16. Նի մաշիլ՝ ոխակ անել, հանդգնել, խիզախել մի դժվար բանի, իր ուժերին վստահ լինելով, որից էլ նի մաշող հանդգնող, խիզախ, հանդուգն նշանակությամբ:

17. Նի մընալ. Ստ. Մալխասյանցը այս բառը բացատրում է այսպես՝ «Նի մնալ, ացի, չ. բ. սպասել: Նի մնացեք մինչև գամ»¹⁾:

Լեոնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզի Հաղորդի շրջանի բարբառով, նի մնալ՝ սպասել չի նշանակում, այլ նախ՝ շվարել և երկրորդ՝ իբրև բացասական պատասխան բառ մեկի խնդրանքին կամ հրամանին: Այսպես օրինակ՝ «Խնդրե՛ս նի մնացել» (շվարել) կամ՝ «Գնա՛ մի քիչ շուր բեռ», պատասխանը լինում է՝ «Նի եմ մնացել», այսինքն՝ չեմ կարող:

18. Նի եր տալ նշանակում է մի բանի միջով ներքևից վերև անց կացնել, վերև տալ: Օրինակ՝ «Փայան (ձողափայտը) նի եր տուր»:

19. Նի շարել. նի-ն այստեղ ցույց է տալիս հաջորդականություն, օրինակ՝ «Մի ժամ շարունակ նի շարեց» (իրար հետևից շարեց):

20. Նի շըլվել, նի շըլվվել՝ մի բանի մեջ փաթաթել, փաթաթվել: Համապատասխանում է ռուսերեն՝ окутать, окутывать, окутаться, окутываться բառերին: Օրինակ՝ «Նա նի շըլվեց վերմակի մեջ»:

21. Նի պրանել՝ ծեծել. օրինակ՝ «Այնքան նի պրանեց, որ մահացավ»:

22. Նի պրճնել՝ արագ ներս անցնել, խցկվել. օրինակ՝ «Օձը նի պրճավ անցքը» (խցկվեց, արագ ներս մտավ):

23. Նի վեր տալ՝ ճիշտ նի եր տալ-ու հակառակ գործողություն: Օրինակ՝ «Խոտը կտուրից նի վեր տուր» (ներքև տուր):

24. Նի վընաքել. ա) շրտ կողմից դեպի կենտրոնը հավաքել: բ) գործ է ածվում իբրև հայհոյանք:

25. Նի տալ. ա) կաշել, հպել, դիպշել. օրինակ՝ «Ձեռքը նի շտա, թե չէ կփշացնես»: բ) ներս տալ. օրինակ՝ «Փայտը նի տուր վառարանը»: գ) ուտել. օրինակ՝ «Այնքան նի տվեց, ուտվալ»:

26. Նի տըէնալ. ա) թափվել. օրինակ՝ «Ջուրը նի տըէնավ տունը»: բ) ներս դառնալ, մտնել. օրինակ՝ «Ուրբը նի տըէնան այգին»:

1) Այս օրինակը քաղել ենք Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանից», էջ 461:

1) Ստ. Մալխասյանց, «Հայերեն բացատրական բառարան», էջ 461:

Ուրիշ բարբառներում էի դառնալ նշանակում է՝ ա) հետ դառնալ. օրինակ՝ «Աղշկերբը եկան, նի դառան: Ընկան զորքի հետեից, զորքը նի դառավ, շարդեց նրանց»: բ) վրա պրծնել. օրինակ՝ «Նի դառան հացին, կուշտ կերան»¹⁾:

27. Նի քաշիլ. ա) վեր բարձրացնել. օրինակ՝ «Ես նրան բան հարցրի, իսկ նա ուսերը նի քաշեց» (բարձրացրեց):

28. Նի քիցիլ՝ ներս գցել. օրինակ՝ «Էշը նի քիցի գտմը»:

29. Նի քսել՝ շոշափել, քսել, տրորել. օրինակ՝ «Լվացքը այնքան նի քսեց՝ մաշվեց»:

30. Նի օնել. ա) վերցնել. օրինակ՝ «Գնա առա՛, թող մի բաժակ ջուր նի օնի տաքեզ» (վերցնի):

բ) սկսել. օրինակ՝ «Նի անելուց (սկսելուց) մի ժամ առաջ դուրս եկավ»:

Նի օնել-ից էլ՝ եի կալավ. նշանակում է սկսեց անձրևել, անձրևում է: Այսպես կոչված՝ անդեմ բայ է, ինչպես ռուսերեն՝ Морозит, ֆրանսերեն՝ il pleut, գերմաներեն՝ es regnet և այլն: Ակադեմիկոս Ն. Մաքր այս անդեմ բայերի մասին գրում է.

«Хотя все эти так называемые безличные глаголы: русский «меня лихорадит», французский *il fait chaud* «жарит», немецкий *es regnet* «он льет с неба» смущают теперь, как исключительные глаголы, ибо сообщая о состоянии здоровья или погоды, они оформлены, как действительные, вопреки ожиданию, нашего мышления, и это вынуждает составителей школьных грамматик называть их «безличными», когда лицо субъект, «он», «она» или «оно» некогда производительный тотем: у русского глагола «меня лихорадит» это дух немощи, у француза в глаголе *il fait chaud* он жарит, это бог солнце, у немцев *es regnet* «он (бог-небо) льет воду» это—наследие того действительного бытия человечества, при том не от одной, а различных эпох, когда человечество было убеждено (мы теперь скажем еще верит), что болезни насыпают и погоду делают особые духи, божества и другие фетиши»²⁾.

Ն. Մաքր այս մեկնաբանությունը վերաբերում է նաև հայերենի և առհասարակ որևէ լեզվի այսպես կոչված անդեմ բայերին, ինչպես՝ անձրևում է, շոգ է և այլն:

Նույնը պետք է ասել և բարբառային ձևերին, ինչպես՝ եի կալավ, ետ կալավ և այլն:

գ) պատել, շրջապատել, տարածել. օրինակ՝ «Մոսկուր նի կալավ տունը»:

¹⁾ Ստ. Մալխասյանց, անդ. էջ 463:

դ) բռնել. օրինակ՝ «Ծավը նի կալավ ջանը»:

31. Արխնի, ծրմակրնի, դուռնի, երեսընի, և այլն բառերի մեջ եի-ն ցույց է տալիս այն տեղը, ուր կատարվում է ենթակայի գործողությունը և նշանակում է՝ մի բանի մոտով, շուրջը, ափով, միջով: Այսպես՝ «առու-նի» նշանակում է՝ առվի եզրով, ափով, «արտընի»՝ արտի միջով, «երեսընի»՝ դեմ, առաջ. օրինակ՝ «Գայլը դուրս ցկավ երեսընի» (դեմը, առաջը), «դուռնի»՝ դռան առջև, վրայով. օրինակ՝ «Դուռնի կանգնել» (դռան առջև), «Առն դուռնի գնաց» (դռան վրայով):

Այսպիսով եի ձևովը դրվելով բայասկզբին (ոչ բոլոր բայերի), կազմում է բաղադրյալ բայեր և ցույց է տալիս՝

1. Ներս (գրաքար՝ ներքս), ինչպես՝ նի անել, նի ինել և այլն:

2. Տեղ հասնել, ինչպես՝ «Երկու օրում նի հասա»:

3. Հարձակվել, ինչպես՝ «Նի հասա նրան ծեծեցի»:

4. Վրա ծեծել, ինչպես՝ նի թակել:

5. Աչքը հառել, սեռել մի բանի, ինչպես՝ նի թողել:

6. Խառնվել, խճճվել, ինչպես՝ նի խառվել:

7. Մոել ներսի կողմի վրա, ինչպես՝ նի խժկել:

8. Կաշել, դիպել, հպել, ինչպես՝ նի կյալ:

9. Փաթաթել, կապկապել, շարտել, ինչպես՝ նի կապել:

10. Վառվել, բորբոքվել, ինչպես՝ նի կենալ:

11. Ուժով խոթել, ինչպես՝ նի կոխել:

12. Լցնել, ուտել, վեր հանել, բարձրացնել, ինչպես՝ նի հանել:

13. Մածկել, փակել, ինչպես՝ նի հետ անել:

14. Արագ քշել, ինչպես՝ նի հետ տալ:

15. Հանդգնել, խիզախել, ինչպես՝ նի մաշիլ:

16. Շվարել, վարանել (նաև սպասել), ինչպես՝ նի մընալ:

17. Հաջորդականություն, ինչպես՝ նի շաբել:

18. Խցկվել, փաթաթվել, ինչպես՝ նի շըլովել:

19. Մեծել, հարվածել, ինչպես՝ նի պրանել:

20. Հավաքել դեպի կենտրոնը, ինչպես՝ նի վըհաքել:

21. Թափվել, ետ դառնալ, վրա պրծնել, ինչպես՝ նի տըէնալ:

22. Բարձրացնել վեր, ինչպես՝ նի քաշիլ:

23. Շոշափել, տրորել, քսել, ինչպես՝ նի քսել:

24. Վերցնել, սկսել, պատել, շրջապատել, բռնել, ինչպես՝ նի օնել:

Մյուս դեպքում, եթե ձևով լինի կցվելով գոյականների վերջից՝ ցույց է տալիս գործողության տարածությունը, տեղը և պահանջում է որոշյալ հայցականով խնդիր և որպես նախադասության անդամ, սովորաբար լինում է տեղի պարագա, ինչպես օրինակ՝ առումի՝ «առվի ափով», արտրնի՝ «արտի միջով», երեսընի՝ «երեսին», դուռընի՝ «դռան առջև», «դռան վրայով» և այլն: Այսպիսով, եթե ո՛չ միայն մի կամ երկու նշանակություն ունի, ինչպես այդ ընդունված էր մինչև այսօր, այլ երեսունից ավելի իմաստային երանգավորումներ:

Եզրակացություն

Մեր կողմից տրվող կանոնները, սահմանումները չեն սպառում տվյալ հարցի բոլոր կողմերը:

Դիտության և տեխնիկայի նվաճումների օգնությամբ և մեր ամենօրյա ուսումնասիրությունների, հետազոտությունների ու գիտական պեղումների միջոցով, բացահայտվում են երևույթի նոր կողմեր, նոր հատկություններ, նոր գծեր, ուստի երեկվա բացառությունը (կամ բացառությունները) այսօր դառնում է օրինաչափություն, իսկ «անիմանալի» կամ այսպես կոչվող կանտյան «ինքնին իրերը» դառնում են իրեր մեզ համար, գիտության համար:

Այսպես օրինակ՝ մինչև այսօր մեր աշխարհագրորդական լեզվի, ինչպես նաև ժողովրդական բանավոր լեզուների՝ բարբառների միավանկ բառերի հոգնակին կազմելու համար տրված է այսպիսի մի սահմանում՝ «Բոլոր մեկ և մեկ ու կես վանկանի բառերը, չնչին բացառությամբ, իրենց հոգնակին կազմում են եր մասնիկով», ինչպես՝ ծառ՝ ծառեր, պատ՝ պատեր, տուն՝ տներ, կամեն՝ կամներ, մոկն՝ մկներ: Մինչդեռ մեր հետազոտ ուսումնասիրությունները ցույց տվին, որ այդպիսի սահմանումը թերի և միակողմանի է: Մեր տրամադրության տակ գտնվող փաստական հարուստ նյութի հիման

վրա, վերջերս մի քանի բարբառներում գտանք հարյուրավոր միավանկ բառեր, որոնք իրենց հոգնակին կազմում են հավասարապես՝ եր, էֆ, եե, ֆ, էն և այլն հոգնակիակերտ մասնիկներով:

Հոգնակիների կազմության խնդիրը թողնելով հետագային, վերադառնանք քննարկվող հարցին, ա՛յն հարցին, թե ի՛նչպես է բացատրությունը դառնում օրինաչափություն:

Դեռևս 1892 թվին, Ֆրանսիացի լեզվագետ հնդեվրոպաբան Անտուան Մեյեն իր մի հոդվածում գրում է, թե հայերենի ուն փակ վանկում մնում է ո(օ), իսկ բաց վանկում՝ ա: Միակ արժեքավոր օրինակն է, — գրում է Մեյեն, — կով, թեպետ պետք է նշել, որ այս բառը պահպանվել է kaw, մինչդեռ սով, ծով մնացել են: Մեյեն նկատի ունի պարզապես Ղարաբաղի բարբառը, ինչպես այդ երևում է հետևյալ տողերից. „Encore il faut noter que ce mot se présente dans le dialecte du Karabagh sous la forme kaw, tandis que sov (սով) „faim“, dzov (ծով) „mer“ ont persisté“:

Մեյեն կարծում է, թե հայերենի ուն փակ վանկում չի կարող ա դառնալ և իբրև բացառություն բերում է կով բառը, իսկ սով և ծով բառերում, նրա կարծիքով, ո(օ)-ն մնում է ո:

Մեր ուսումնասիրությունը պարզեց, որ Մեյենի այդ սահմանումը միանգամայն սնանկ է և միակողմանի: Մեր մի քանի բարբառներում, և մասնավորապես Հաղորդի բարբառում, իբրև օրինաչափություն, բոլոր բառերում վ-ից առաջ գտնվող ո-ն (լինի այդ միավանկ թե բազմավանկ) վերածվում է ա-ի:

Այսպես օրինակ, կով՝ կավ, հով՝ հավ, ծով՝ ծավ, սով՝ սավ, խորովել՝ խրավել, խոով՝ խռավ և այլն:

Եվ այդպես, ո՛րքան ավելի ենք թափանցում բնության և հասարակական երևույթների խորքերը, ա՛յնքան ավելի նոր հատկանիշներ, նոր կողմեր են բացվում մեր առաջ և առօրյա պրպտումներով ու պեղումներով զարգացնում ենք գիտական միտքը ու առաջ շարժում գիտության անիվը:

1. M. A. Meillet, Notes Arméniennes, Paris, p. 4:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

ՍԱՀԱԿ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԱՎԱԳ ՇԱՐԱԲԸ ԵՎ ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԸ ՄԱՅՐ ԱՐՈՌՈՒՄ

Ավագ շարաբվա Հայ Եկեղեցու հոգեպարար Ժամերգությունը ունկնդրելու և աղոթելու համար մեծ բազմություն էր հավաքվել Մայր Տաճարում:

Ուրնալվալի, Ավետման և Քրիստոսի շարադրանաց և թաղման օրերը տաճարը յի էր հավատացյալներով: Բազմության մեջ մեկ մեկ երևում են նույնպես գույնզգույն տաբաղով և կրծքերը զարդարված եղիզիներ:

Ճրագալույցն է: Մեծ պահքի մեկամաղձոտ շարականներին փոխարինում են Քրիստոսի հարությունը փառաբանող ուրախ մեղեդիները: Պատարագին է Մայր Տաճարի դասապետ Տ. Խորեն ավագ քահանա Շուշանյանը: Վառվում են էլեկտրական ջահերը, կանթեղները, աշտանակները. Ժողովրդի վառած մոմերի ջերմությունից կարծես աշտանակները ուզում են հալվել:

Վեհափառը վեհորեն կանգնած է կաթողիկոսական ամպհովանու տակ: Ահա և դուրս են գալիս Սեղանից և վարագույրի առաջ կանգնում «Դանիել» կարդացողները՝ շքեղ ժամաշապիկներով և վառած մոմերով: Միաժամանակ բացվում են բոլոր Սեղանների վարագույրները:

Հնչում է մեծ ավետիքը, այն ավետիքը, որին հավատացյալը հիսուն օր սպասում է ծոմ ու աղոթքով— «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»: Այդ վարկյանին ամբողջ ժողովուրդը մի հոգի ու մի մարմին դառած, աղոթում է հոգեպարար ջերմեռանդությամբ:

Ս. Պատարագը վերջանալու վրա է: Ապաշխարությամբ, խոստովանությամբ ամբողջ օրը ծոմ պահած բազմությունը խոնարհվում է Ավագ Սեղանի առաջ և հաղորդվում: Խոսուն բազմության միջով, միաբանու-

թյանը հազիվ հաշողվում է Վեհափառ Հայրապետին ուղեկցել մինչև Վեհարան:

Ժողովուրդը հետզհետե ցրվում է:

Արշալույսը բացվում է: Դեռ վաղ առավոտից, տախավին ժամերգության զանգերը չղողանջած, հավատացյալները խմբերով գալիս են տաճար: Վերջանում է առավոտյան ժամերգությունը: Ժողովուրդը չի ցրվում, այլ սպասում է Ս. Պատարագին: Շարանշարան գալիս են տղա-աղջիկ, մեծ ու փոքր: Տաճարի գավիթը լցվում է ժողովրդով:

Ժամը 11-ին ղողանջում են Մայր Տաճարի քաղցրահնչուն զանգերը: Ժողովուրդը խոնվում է Տաճար: Օրվա պատարագին է Թեհրանի Հայոց թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Ռուբեն արքեպիսկոպոսը: Երգվում է «Խորհուրդ խորին»ը: Խորանի դռները բացվում են: Գերաշնորհ հայրը փառահեղ զգեստավորված, իր պարթևի հասակով, լուրջ ու խոհեմ հայացքով, շրջապատված երիտասարդ սարկավաճներով (Հոգեվոր Ճեմարանի չսարանական բաժնի սաներ), երևում է խորանի դռներ: Հավատացյալ բազմության հայացքն անմիջապես ընկնում է սրբազանի վրա: Դպիրների երգած «Խորհուրդ խորին»ը խորհրդավոր տպավորություն է թողնում:

Համրաքայլ, աղոթքների ու սաղմոսների պարզ ու հոգեկան ապրումներով զգացված, սրբազանի ամեն մի խոսքը շնչտակի ընկնում է ամեն մի հավատացյալի սիրտը:

Կարդացվում է ճաշու դիրքը: Միաբանությունը գնում է Վեհարան՝ Վեհին տաճար ուղեկցելու: Ժողովուրդը սպասում է Վեհին: Ամեն միմե. նախօրոք իրեն համար ապահովել է այնպիսի հարմար տեղ, որ կարողանա

մի անգամ ևս տեսնել Վեհին և համբուրել նրա Ս. աչքը:

Զատիկի օրը Վեհին տաճարում տեսնելու տենչանքը տեղի է տալիս և ճանապարհը բացվում է: Տաճարի ավագ դասից սկսած՝ Ս. Իշման Սեղանի երկու կողմից մինչև Վեհարանի դարպասը, կանգնում է հավատացյալ ժողովուրդը: Մեծ ու փոքր, գլուխացի ու քաղաքացի, կին ու աղջիկ, բոլորի հայացքն էլ լուրջ է ու սպասողական:

Մի պահ՝ և դարպասից երևում են կարմրագույն շաթիրները՝ գայիսոնները ձեռքին, վարդապետները, տարկավազները, քահանաները: Ահա և Վեհափառ Գեորգ Զ. Սրբազնագույն Կաթողիկոսը: Արևի ճառագայթների տակ, շողշողում է Վեհի վեղարի աղամանդյա խաչը:

Ո՞ր հավատացյալն է, որ այդ պահին հոգեկան մխիթարություն չի ստանում, տեսնելով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հաջորդի, քաներորդ դարի մեծագործ հայրենասեր Հայրապետի բարի, հայրական հայացքը, աչքերը գետին հառած, Հայրապետական «ասառն» (գավազան) ձեռքին, պարթև հասակով, համբալ զնալիս, շրջապատված իր ծերունի և երիտասարդ միաբաններով:

Երբեթը կանգնում է Ս. Իշման Սեղանի մոտ: Ժողովուրդը, լուռ, նայում է Վեհին:

Ինչո՞ւ Ամենայն Հայոց ժերոնագարդ Հայրապետը աղոթում է: Երթունքները աղոթք են մրմնջում: Անշուշտ, ամեն մի՞նը իրեն հարց է տալիս, թե ի՞նչ է աղոթում, ի՞նչ խոսքեր է մրմնջում Վեհափառը:

Ոչ ոք չի կարող ասել, բայց ինձ թվում էր, թե այդ պահին Վեհը խնդրում է Աստծուն՝ «Միշտ անշարժ պահեա զաթոռ Հայկազնեայց» և առաջնորդվում դեպի իր գահը:

Ս. Պատարագը շարունակվում է: Սարկավազների և դպիրների խմբի քաղցրահնչյուն մեղեդիները աղիքանման տարածվում են տաճարի կամարների տակ և հավատացյալ մարդու սրտի լարերին զարնում:

Կանգնած է Վեհը. գահը պարապ է, չի նստում: Ինչո՞ւ, մի՞թե 82-ամյա ժերոնին իրեն հոգնած չի զգում: Ո՛չ, նա հոգնած չէ: Նա կանգնած՝ դարձյալ շարունակում է իր աղոթքը: Ո՞ւմ համար: Զէ՞ որ նա իր ամբողջ կյանքում աղոթել է: Զէ՞ որ իրեն սիրող աղիքարար ժողովուրդն էլ իրեն շրջապատել է:

Հայրապետական գավազանը ձեռքիս, կողքին կանգնած եմ: Հայացքս ուղղել եմ Վեհին, ուզում եմ դեմքին վերա մի գիծ գտնել Վեհի սպրումների: Նա աղոթում է: Մտածում եմ, անշուշտ նա աղոթում է իր հավատացյալ հայ տարագիր ժողովուրդի համար, որոնք հեծում են իրենց Մայր Հայրենիքից,

և իրենց, Լուսավորչի հիմնած Մայր Տաճարից հեռու, օտար երկնակամարի տակ, օտար հողում, օտար ազգերի մեջ և թերևս կորցնում իրենց հայկական հոգին, մայրենի լեզուն և հայությունը:

Պատարագի Սրբազանը խաչը ձեռին դառնում է դեպի ժողովուրդը և խրոխտ ձայնով ասում՝ «Խաղաղութի՛ւն ամենեցուն»,

Վեհափառի դեմքին նկատում եմ ջղային շարժում: Ուզում եմ ենթադրել, որ հենց այդ խոսքերը, որ մոտ երկու հազար տարի կրկնվում են, տակավին մարդկության համար մարմին և արյուն չի դառել, խաղաղություն չի բերել: Եվ այսօր ամբողջ քաղաքակրթ աշխարհի լավագույնները ձգտում են այդ խաղաղության, որը մշտապես քարոզվել է Հայաստանյայց Ս. մեկեղեցու բեմից:

Խաղաղության ձայնն է, որ այժմ հուժկու կերպով հնչում է ամեն կողմից: Խաղաղություն է, որ պահանջում են մարդկության լավագույնները, խաղաղություն են պահանջում կանայք, խաղաղության կողմնակիցները, խաղաղության քարոզիչները:

Եվ սխալված չեմ, որ այդ խաղաղության համար էր աղոթում Վեհափառ Հայրապետը:

Տե՛ր, լսի՛ր հայ ազգի հովվապետի աղոթքը:

Տե՛ր, բազմացրո՛ւ խաղաղության կողմնակիցների թիվը:

Տե՛ր, տու՛ր մարդոց այն խաղաղությունը, որը ինքդ ես քարոզել:

Տե՛ր, բոլոր ազգերին դարձրո՛ւ «մի հոտ և մի հովիվ»:

Տե՛ր, մրմնջում է Հայրապետը. «Ասան խաղաղութեան ամենայն աշխարհի եւ հաստատութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյ, զՏէր աղաչեացուք»:

Ահա Ս. Պատարագը համնում է «Հայր մեր»ին:

Պատարագի Գերաշնորհ Տ. Ռուբեն արքեպիսկոպոսը վերցնում է խաչն ու գավազանը, երեսով դառնում դեպի ժողովուրդը: Բոլորի հայացքներն ուղղվում են Սրբազանին: Մի պահ, և ահա Սրբազանը սկսում է քարոզը: Նա խոսում է իրեն հասուկ հեռուորությանը, առածի կատարյալ համոզմունքով, բացատրում է Հայրության վսեմ գաղափարը և իր բովանդակալից քարոզով մագնիսացնում ժողովուրդին:

Վերջանում է Ս. Պատարագը. Վեհը իջնում է գահից: Միաբանները շրջապատում են ժերոնադարդ Հայրապետին: Բայց ո՞ր ճանապարհով դուրս գնալ: Զորս կողմից մարդկանց կենդանի պատ է շարվել: Հազիվ հազ մի նեղ շերտ է բացվում և միաբանները ուղեկցում են Վեհափառին դեպի Վեհարան:

Մոտ կես ժամի չափ տևում է շքերթը տաճարից դեպի Վեհարանի դարպասը, որտեղ Վեհը շրջվելով օրհնում է հավատացյալ ժողովրդին:

Շարունակվում է հայ ժողովրդի հին ավանդական սովորությունը: Տղա-աղջիկ ձեռք

ձեռքի տված՝ յայլիններով ու երգերով թընդացնում են օդը: Մերումիններ կանգնած, դիտում են երիտասարդների ճարպիկ շարժումները, մտաբերելով իրենց ջահելությունը և հրճվում:

Շատ ուշ, ժողովուրդը ցրվում է:

ՍԱՐԱՎԱԿ

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՈՆԻ ՕՐԸ Ս. ԷՋՄԻԱՍԻՆՈՒՄ

1950 թվի մարտի 12-ի օրը ոսկե տառերով կարճանագրվի պատմության մեջ: Այդ օրը կհիշվի որպես Սովետական Միության երջանիկ աշխատավորների համաժողովրդական տոնի օր:

Ավելի քան երկու ամիս, ամբողջ Սովետական Միությունում, նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում, պատվով ու փառքով դիմավորելու ՍՍՄԴ Գերագույն Սովետի ընտրությունները: Ժողովուրդը պատրաստվում էր ընտրելու կառավարական իր բարձրագույն օրգանը: Առաջադրվում էին թեկնածուներ Միության կառավարության Սովետների համար: Աշխատավորները մեծ փանդամբությամբ էին դիմավորում թեկնածուների առաջադրությունը:

Ամբողջ երկիրը հռուզեռի մեջ է, ամենուրեք պատրաստվում են, ամենուրեք սպասում ընտրության օրվան:

ՍՍՄԴ Գերագույն Սովետի ընտրություններին լավ են նախապատրաստվել բոլորը: Լավ էին նախապատրաստվել նաև Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի միաբանությունը և Հ. Ծեմարանի ուսանողությունը:

Ընտրությունները սկսվելուց առաջ, միառանդությունը և ուսանողությունը ծանոթացել էին Գերագույն Սովետի ընտրությունների անոնսդրության և առաջադրվող թեկնածուների անձնավորության հետ:

Եկավ վերջապես մարտի 12-ի բաղձալի օրը: Առավոտյան ժամը 6-ն է: Յուրաքանչյուր ոք ուզում է ինքը առաջինը ընտրել, առաջինը քվեատուփի մեջ իջեցնել ընտրաան թերթիկները:

Լսվում են մայրաքաղաքի ժամացույցից ուժգին զարկերը: Պետական հիմնի լիցիտների տակ սկսվում է ընտրությունը, արևի նվազում է նվազախումբը:

Նրեանի աշխատավորները, ինտելիգենտներ, բոլորը մեկը մյուսի հետևից, պարտքի դիմ փառակցությամբ մոտենում են քվեատուփերին: Նրանք զգում են իրենց կատարած որոշի մեծությունը և պատասխանատվու-

թյունը: Ամենուրեք լսվում են ուրախության ձայներ, երգի ու պարի, հրճվանքի աղմուկ: Ուրախ է մեր ժողովուրդը, ուրախ՝ որ ընտրում է իր բարձրագույն օրգանը:

Ժամը 6-ից սկսվել են ընտրությունները էջմիածնում, Ամենուրեք տիրում է կարգապահություն, ամենուրեք ուրախություն է ու հրճվանք:

Ժամը 11-ին հնչում են Մայր Աթոռի Տաճարի զանգերը: Օդը լցվում է զանգահարության ախորժեղի թրթռոցով, որը տարածվում է հեռու, շատ հեռու:

Սկսվում է Ս. Պատարագը: Ներկա է նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Գերդգ Զ. Կաթողիկոսը: Տաճարը լիքն է խուռներամ բազմություններ:

Պատարագից հետո, Վեհարանի բակում հավաքվում են Մայր Աթոռի միաբանությունը, Հ. Ծեմարանի ուսանողությունը, Ծեմարանի ռեկտորը, վերակացուները և ուրիշները, որոնք բոլորն էլ անհամբեր սպասում են Վեհի իջնելուն: Բոլորը հագել են իրենց տոնական զգեստները մաքուր, կոկիկ: Քահանաներն ու վարդապետները գցել են իրենց լանջախաչերը և կազմ ու պատրաստ սպասում են վեհին:

Ահա իջնում է Վեհափառը, Թափորը ճամբա է ընկնում: Կարճ տարածություն անցնելուց հետո, արդեն երևում է էջմիածնի ընտրական օկրուգի ընտրական տեղամասի շենքը, զարդարված պալատներով, լողունգներով և առաջնորդների նկարներով: Թափորը տեղ հասնելով, կանգ է առնում շենքի դռների երկու կողմերում: Վեհը, հայրապետական ասան ձեռքին, մտնում է ընտրական տեղամասի շենքը: Նրա դեմքը այսօր հուզմունալից է: Մուտքի մոտ, նրան ողջունում են ընտրական հանձնաժողովի անդամները: Բարձրանում է Վեհը աստիճաններով:

Բոլորը արդեն վերևում են: Բոլորը ստանում են ընտրական թերթիկներ և գնում են դեպի քվեատուփ: Առաջինը քվեատուփին է մոտենում Վեհափառը. նույն րոպեին նկա-

րում են նրան: Սպասում է մի բուսե Վեհր: Նա զգում է վայրկեանի վեհությունը: Նա գիտե, որ այսօր, սովետական ժողովուրդը իր ձայնը տալով իր ընտրելիներին, ապահովում է խաղաղությունը համայն աշխարհում, մի գործ՝ որի գլուխն է անցել խաղաղության հզոր պատվար՝ Սովետական Միությունը:

Այսօր հայ հոգեվորականը իր իրավունքների լիիրավ տերն է: Նա կատարում է իր քաղաքացիական սրբազան պարտքը:

Բոլորը գուրս են գալիս նույն կարգով, Ռաիդը շարժվում է առաջ:

Չանցած մի քանի օր, բարձրախոսը հայտարարում է. «Սովետական Երկրի բոլոր

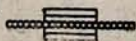
Նորին Ս. Օծություն S. S. Գեորգ Զ. Բվետուսի մոտ մի խումբ միաբանների հետ

Նա գիտակցում է, որ այնքան թանկ գնով ձեռք բերած խաղաղությունը աշխարհի ժողովուրդները կպահեն, իրենց ձեռքում:

Դրանում է Վեհը թերթիկը քվեատուսի մեջ և օրհնում: Գալիս են իրար հետևից միաբանները, ուսանողները, բոլորը ըստ կարգի ու աստիճանի: Հայ հոգեվորականը լավ է գիտակցում, որ այսօր, առավել քան երբեք, պաշտպանված են իր շահերը, իր բարեխնամ կառավարության կողմից: Միայն Սովետական Միության մեջ է որ ընտրությունները կատարվում են առանց ազգության, կրոնի և ռասայական խտրությունների:

ընտրողների 99,98 տոկոսը մասնակցել է ընտրություններին: Միության Սովետի դեպուտատների ընտրություններին մասնակցած ընտրողների 99,73 տոկոսը և Ազգությունների Սովետի դեպուտատների ընտրություններին մասնակցած ընտրողների 99,72 տոկոսը ձայն տվին կոմունիստների և անպարտիականների ստալինյան բոլոր թեկնածուների օգտին:

Ուրախությունը կատարեալ է: Երկիրը ընտրել է կառավարական իր բարձրագույն օրգանը՝ ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետը:

ՓԱՅՆԱԿ ԾԻԱԾԱՆ
(Ք. Լաւրանի ուսանող)

Ն Ո Ր Կ Յ Ա Ն Ք

Եկել եմ ես օտար երկրից անհյուրընկալ ու հեռավոր,
Սրտիս մեջ՝ խիւնդ, շրթներս՝ երգ, անհուն կարոտ՝ հագուս խորհում,
Վերջացել է իմ կյանքը հին արցունքներովն իր բլուրավոր,
Բախտ եմ գտել ազատ երկրի աշխատանքի ջերմ ցովքերում....:

Էլ չե՛մ տանջվում կյանքի մաշող սև կարիքի մագիլներից,
Աչքերս վառ էլ չե՛ն տեսնում վարձողներս դեմքը մոռյլ,
Ապրում եմ ես իմ մե՛ծ երկրում, երջանկության գիրկն անբախիծ,
Սիրտս բացած իմ ներկայի վառ շողերին հանանչափայլ....:

Անգործությունն էլ չի՛ կարող ինձ սպառնալ, անվերջ բեկնել,
Ձի սասանի ոտքերիս տակ Հայրենիքիս հողը ամուր,
Ձի՛ խորտակվի օջախն իմ սուրբ հաստատանքիս և ամրակուռ,
Ես կհասնեմ վառ գալիքիս՝ ուղիներովն այս անարգել....:

Արևը թո՛ղ հավերժ շողա իմ հայրենի երկնի վրա,
Թո՛ղ միշտ հեղէ ինձ տուն կանչող, ինձ կյանք տվող ձայնը բարի,
Թո՛ղ մեր գալիքն առավոտող կարմիր աստղը հար շողշողա,
Կեցցե՛ հավետ երկիրն իմ մեծ, հանգրվանը մեծ հույսերի....:

ԻՌՈՒԹԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
(Բ. Լսարանի ուսանող)

ԷՔՍԿՈՒՐՍԻԱ ԴԵՊԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՏԵՍԱՐԺԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԱՏԵՐ

Մի քանի օր առաջ Հ. Ճեմարանի վարչությունը որոշել էր ուսանողությունը տանել մոտակա պատմական վայրերը:

Ապրիլի 16-ին, Պատարագից հետո, ամբողջ Հ. Ճեմարանի ուսանողությունը, վերակացու Ֆ. Բոռչանյանի և պատմության դասախոսների հետ կազմ ու պատրաստ, նրանք են վանքի ավտոմեքենան: Ըստ նախապես մշակված ծրագրի, պիտի լինեինք կարմիր բլրում և ծանոթանայինք այնտեղ կատարված պեղումների հետ, այնուհետև պիտի այցելեինք հայ գրողների պանթեոնը՝ տեսնելու մեծանուն Կոմիտասի գերեզմանը, և ապա, վերադարձին, կանգ առնեինք Զվարթնոցում, և դասախոսություն լսեինք նրա ճարտարապետական նշանակության մասին:

Մեքենան ճանապարհ է ընկնում: Առջևում ձգվում է լայն ու երկար ասֆալտապատ ճանապարհը: Գարնանային դուրեկան զեփյուռը շլո՛ղում է դեմքերը: Հնչում է ուսանողների զրնգում, ուրախ երգը. նրանք երգում են մեր սիրելի մայրաքաղաքին ձոնված երգը՝ «Երևան իմ, իմ հարազատ, սիրուն անունան...» Քամին տանում է երգի հնչյունները հեռու, շատ հեռու: Ծանապարհին կանգնում են մարդիկ և ուրախ հայացքով նայում մեր մեքենային:

Ծանապարհի եզրերին երևում են հայրենադարձների նորակառույց գեղեցիկ տները, որոնք տեսնելով, մարդ զգում է որ հայրենի կառավարությունը ամեն կերպ օգնում է իր հարազատ քաղաքացիներին՝ ստեղծելու բարեկեցիկ և երջանիկ կյանք: Մարդը որքան գնահատվում է մեր հարազատ երկրում:

25 րոպե հետո, նախքան Նրեան հատնելը, մեքենան շեղում է իր ճանապարհը զառիվայրով ցած, անցնում է պատմական Հրազդանը — Զանգուն — որը թրի պես կտրելով սպառնեց, առաջ է վազում, ժամ առաջ գնալ հասնելու իր կարոտած սիրատու թրոջը՝ Արաբսին: Զանգունի անցնելուց 15 րոպե հետո, մեքենան կանգ է առնում ծիրանի նոր ծաղկած ծառերի տակ: Մենք արդեն Կարմիր բլրում ենք: Բոլորը անհամբեր վայր են իջնում և շտապում դեպի բլուրը, պեղումների վայրը:

Վերջապես բոլորի աչքի առաջ բացվում են կատարված պեղումները. երևում են թրծած աղյուսից շարված սենյակներ, հղկած քարեր, կարասներ: Ուսանողները հավաքվում

են դասախոսների շուրջը և լսում նրանց բացատրությունները: Նրանք պատմում են՝ թե ի՞նչպես մեր թվարկությունից ?—6 դար առաջ, Կարմիր բլրի ամրոցը ուրարտական փոխարքաների ռեզիդենցիաներից մեկն է եղել Անդրկովկասում, պատմում են բազմաթիվ այն կոիվների մասին, որ տեղացիները մղել են ասորեստանցիների դեմ: Դասախոսները կոնկրետ փաստերով ցույց են տալիս՝ թե ի՞նչպես բլրի ամրոցը կործանվել է հանկարծակի. սենյակների պատերի վրա երևում են հրեհի հետքերը: Պարզվում է, որ ուրարտական այս ամրոցը մինչև 1935 թիվը հայտնի չի եղել գիտության մեջ: 1935 թվին երկրաբան Պաֆենհոլցի գտած մի սեպագիր առիթ է ստեղծում ուշադրություն դարձնել բլրի վրա և սկսել պեղումները, որոնք շարունակվում են մինչև օրս: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի անմիջական նախաձեռնությամբ, Պրոֆ. Պիոտրովսկու ղեկավարությամբ, ամեն տարի Կարմիր բլրից հանում են նորանոր հարուստ նյութական կուլտուրայի մնացորդներ:

Ուսանողները մանրամասն ուսումնասիրում են հողից մաքրված սենյակները: Ահա հսկայական այդ սենյակներից մեկը, որի երկարությամբ թաղված են խոշոր կարասների մի ամբողջ շարան: Ուրարտական իշխանի մոտանն է. այստեղ կարասների մեջ լցրել են Արարատյան դաշտի բարիքը: Ուսանողները ուշադիր դիտում են հղկված քարերը, որոնք հայտնաբերվել են հողի տակից. սրանք անվիճելի ապացույց են Հայաստանի նախաքննիկների զարգացած քարակոփության: Դասախոսները պատմում են պեղումների ժամանակ այստեղ հայտնաբերված գործիքների, հացահատիկի և չլլնի մասին, որից երևում է, որ ուրարտացիների օրով Հայաստանում զարգացած են եղել գյուղատնտեսությունը, անասնապահությունը և զանազան արհեստները: Այստեղից հայտնաբերվել են բրնձի և պղնձի վահաններ, նիզակներ, նետեր, առօրյա գործածական իրեր, որոնք և այժմ գտնվում են Պետական պատմական թանգարանում: Ուսանողները լուր լսում են դասախոսների բացատրությունը: Մարդ մտովի մի րոպե պանդում է 2,500 տարի առաջ՝ թե մարդիկ ի՞նչպես էին ապրում աղյուսից շինված այս սենյակներում, ի՞նչպես կռվում թշնամու դեմ ու պաշտպանվում: Շատ դաժան է եղել հին ժամանակներում:

հազարավոր ուղևորների ստորովներ են աշխատել այս սենյակների և բերդերի վրա...: Բերդից դուրս նույնպես կան պեղված սենյակներ, որտեղ ապրել է հասարակ ժողովուրդը: Դասախոսների այս բացատրություններից հետո, տասնյակ հարցեր են տրվում հետաքրքրվող ուսանողների վրդմից՝ թե ի՞նչպես են ջուրը բերդ տարել, բերդը քանի՞ պարիսպ է ունեցել, մարդու կմախք չե՞ն հանել, հաղորդակցություն ի՞նչպես են հաստատել ուրիշ տեղերի հետ և այլն և այլն: Դասախոսները մեկ մեկ պատասխանում են բոլոր հարցերին:

Էքսկուրսիան Կարմիր բլրում վերջանալուց

պատ ծառերի ու թփուտների միջով: Ամենուրեք զգացվում է գարնան բույրն ու հրապուրանքը:

Ներս ենք մտնում այգին: Մեր աչքի առջև երևում են մի շարք շիրմաքարեր: Դրանցից ամենաաչքի ընկնողը սև մարմարիոնյա մեծադիր մի շիրիմ է. դա Կոմիտասինն է: Բուրդը մի րոպե շրջապատում են աննման երաժշտագետի գերեզմանը, դիտում լուռ ու ակնապիշ: Բացատրելու, խոսելու կարիք չկա. ո՞վ չի ճանաչում նրան, ո՞վ չգիտե նրա գեղեցիկ երգերը, ո՞վ չի հուզել նրա «Կալի երգ»ը, «Անտունի»-ն և մյուս երգերը. ո՞վ չգիտե այն անլուր տառապանքները, որ քաշել

Ճեմարանի մի խումբ ուսանողներ

Զվարթնոցի խոյակներից մեկի մոտ

հետո, մեքենան շարժվում է դեպի մայրաքաղաք: Բոլորը մի անգամ ևս նայում են բլրին՝ հնադարյան գաղտնիքների պարունակող այդ մեծ գանձարանին:

Շուտով մեր մեքենան մտնում է մայրաքաղաք, սլանալով Բերիայի անվան ասֆալտապատ պողոտայով և կանգ է առնում Ստալինի անվան այգու առաջ: Իջնում ենք մեքենայից և զնում տեսնելու երգի խոշորագույն վարպետ, հանճարեղ Կոմիտասի գերեզմանը: Ճանապարհը անցնում է կանաչա-

է հայ ժողովրդի այդ մեծ զավակը...: Բոլորի աչքի առջևից անցնում է կինոժապավենի պես մեծանուն երաժշտագետի ամբողջ կյանքը, սկսած մանկությունից մինչև մահը, մի կյանք, որը նվիրված է եղել միայն ու միայն իր ժողովրդին: Ստալին Կոմիտասն անմահ է: Նա ապրում է իր երգերով յուրաքանչյուրի սրտում, մանուկից մինչ ծերունին...:

Ուսանողները դասախոսների հետ նկարվում են Կոմիտասի գերեզմանի մոտ, շրջում են մյուս տապանաքարերը, ուր թաղված են

պատմաբան Լեոն, արձակագիր Շիրվանզադեն, բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը և ուրիշները:

Անցնում ենք Երևանի լայն, ընդարձակ փողոցներով, հոյակապ երեք շորս հարկանի տուֆաշեն գեղեցիկ շենքերի առջևով, որոնց առջև տարածվում են պուրակներն ու այգիները: Շատ ժամանակ չէ, որ տեսել ենք Երևանը, բայց այդքան կարճ ժամանակում ինչքա՞ն է փոխվել նա...:

Էջմիածնի խճուղով Երևանից վերադառնում ենք տուն: Իրար հետևից թողնում ենք այգիները, նոր կանաչող բարդիները, տները: Ահա երևում են Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի գմբեթները, Հռիփսիմեն: Ահա և Զվարթնոցը: Չնայած բոլորն էլ մի քանի անգամ տեսել են այդ հոյակապ հուշարձանը, բայց նորից ուզում են տեսնել հայկական ճարտարապետության այդ գլուխ գործոցը: Զվարթնոց տանող ճանապարհը եզերված է ծառերով, իսկ շորս կողմը այգիներ են: Մեքենան թեքվում է մի փոքր աջ և կանգ առնում: Ուսանողները իջնում են մեքենայից և սկսում դիտել հուշարձանը: Այստեղ նրանց դիմավորում է հնությունների պահպանման պետական կոմիտեի գիտական աշխատակից Պարույր Սահակյանը, որը սկսում է բացատրել Զվարթնոց եկեղեցու հուշարձանների մասին: Ուսանողները դիտում են արծվանիշ և կողովածև խոյակները, քանդակազարդ կամարները, որոնք ներկայացնում են իրենցից Արարատյան դաշտի նուռն ու խաղողը: Նայում են տաճարի սեղանի ու գլորոցի ավերակները, տաճար կառուցող վարպետների բարձրաքանդակները, տաճարին հարակից շինությունները և այլն:

Ուսանողները լինում են նաև մոտիկ թանգարանում և տեսնում են մի շարք էքսպոնատներ հանված Զվարթնոցի ավերակներից՝ հումարեն արձանագրություններ, արևի ժամացույց, կերամիկաներ, մոզայիկներ: Թանգարանի պատերին կախված են ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի տաճարի ռեստավրացիայի մի քանի գծագիրները, պատկերներ և տեղեկություններ, ծավելում մարդ տեսնում է, որ դարերի ավերիչ ձեռքը քանդել է հայ ժողովրդի այդ հրաշակերտ հուշարձանը: Նրա ամեն մի քարը խոսում է

քեզ հետ, դարերի խավարի միջից պատմում քեզ, քո շինարար ու աշխատասեր նախնիքների մասին, որոնք աննման հիշատակ են թողել գալիք սերնդին, որը երախտամոռ չէ և գիտե ըստ հարկին գնահատել արվեստի գեղեցիկ հուշարձանները: Կանգնած Զվարթնոցի ավերակների մեջ, մարդ ակամա մոտծում է այն մասին, թե որքա՞ն ուրիշ Զվարթնոցներ պիտի շինեք ստեղծագործ հայ ժողովուրդը, եթե ենթարկված չլինեք օտար բռնակալների բարբարոս ու ավերիչ արշավանքներին: Միաժամանակ համոզվում ես նորից՝ թե որքա՞ն լավատես ու ճկուն է եղել հայ բազմաշարժար ժողովուրդը, որ այդքան անլուր հալածանքներից հետո, նորից ոտքի է կանգնել, հառնել է մոխիրների միջից և կերտել է ու կերտում է նորանոր հրաշալիքներ...:

Նորից ու նորից դիտելով ավերակները, հուզմունքով ու հիացումով դուրս ենք գալիս Զվարթնոցից, ափսոսալով որ շղատով պիտի հեռանանք նրանից:

Դրսում, կանաչ խոտերի վրա, ուսանողները սեղան են բաց անում: Բոլորը ուտում են, խմում, կատակներ անում, երգում և պարում:

Օրը երեկոյանում է. ժամանակ է վերադառնալու Բոլորը նստում են իրենց տեղերը և մեքենան ճանապարհ է ընկնում:

Վերջին անգամ հայացքով մնաս բարև ենք ասում Զվարթնոցին: Չանցած մի քանի րոպե, արդեն էջմիածնում ենք:

Այսպես արդյունավոր անցավ էքսկուրսիան: Որքա՞ն նոր տեղեկություններով հարուստացրին իրենց գիտելիքները ուսանողները:

Հայրենի երկիրը քաղցր է ամեն ինչից. նրա ամեն մի քարը, հողը, թուփը, խոսում են քեզ հետ, պատմում մեր հերոսական անցյալի մասին, պատմում քեզ մեր նոր, չուսապայծառ արշավույսի մասին, մեր նոր, Սովետական շքեղ ու գեղածիծաղ Հայրենիքի մասին:

Նվ այդ բոլորից հետո, երգվում. ես՝ սիրելի, սիրելի անհուն սիրով քո մեծ, հզոր ու երջանիկ Հայրենիքը, նրա փառավոր ու հերոսական անցյալը և նրա նոր ու լուսաշող ապագան:

Մ Ա Յ Ր Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք Ո Ւ Մ

1. ԱՃԵՄՅԱՆ

ՍՍՌՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՆ ԱՌԹԻՎ

Մարտի 12-ը տոնական անմոռանալի օր էր սովետական ժողովրդի համար։ Այդ օրը տեղի պիտի ունենային ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի՝ Սովետական Գերագույն մարմնի ընտրությունները։ Օրերե, շաբաթներե ի վեր պատրաստություններ կտեսնվեին այդ նպատակով, բացատրություններ կտրվեին, որպեսզի ժողովուրդը ընտրություններու օրը դիտակցաբար օգտվի կոնստիտուցիայի իրեն շնորհած իրավունքին։

Այդ ընտրությունները, ինչպես նշեցին բոլոր թերթերը, տեղի ունեցան ժողովուրդներու հայրենասիրական անօրինակ վերելքի ու քաղաքական ակտիվության պայմաններու մեջ, հանդիսանալով սովետական ժողովրդի բարոյա-քաղաքական միասնության սքանչելի ցույց։ Այն իրողությունը, որ այս ընտրություններուն մասնակցեցավ 111.000.000 անձ, և Գերագույն Սովետի դեպուտատներու ընտրության մասնակցելու իրավունք ունեցողներու 99,73 տոկոսը ու Ազգություններու Սովետի դեպուտատներու ընտրության մասնակցելու իրավունք ունեցողներու 99,72 տոկոսը, ձայն տալով կոմունիստներու և անպարտիականներու թլոկի թեկնածուներու օգտին, ցույց կուտա թե Սովետ Միության Գերագույն այս մարմինը և կառավարությունը ամբողջովին կհիմնվին ժողովրդի միասնական, ամրակուռ կամքին վրա. բան մը, որուն նմանը ո՛չ եղած է և ո՛չ ալ գոյություն ունի ուրիշ ժողովուրդներու կյանքին մեջ։

Ամեն մեկ սովետ քաղաքացիի խոր համոզումն է՝ թե քվեարկելով առաջադրված թեկնածուներուն ի նպաստ, քվեարկած կըլ-

լա Սովետ Հայրենիքի հզորության և անպարտելիության, անոր արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի նոր վերելքի, սովետ ժողովուրդներու անխախտ բարեկամության և անոնց բարոյա-քաղաքական միասնության ի նպաստ։ Ամեն մեկ սովետ քաղաքացիի խոր համոզումն է նաև, թե քվեարկելով առաջադրված թեկնածուներուն ի նպաստ, քվեարկած կըլլա Ստալինյան արտաքին իմաստուն քաղաքականության ի նպաստ, նաև ժողովուրդներու միջև տեական խաղաղության, թշվառությանց ամուրդումի և մարդկային ապագա բարօր կյանքին ի նպաստ։

Այս բոլորեն զատ, դրամական փոփոխությունը, քարտերու դրության ջնջումը, ապարանքներու գներու իջեցումը երեք անգամ, ռուբլիի արժեքի վերահաստատումը և ամեն կարգի ապրանքներու խանդավառիչ առատությունը սովետ երկրներու մեջ, իրողություններ են, որոնք սիրով և երախտագիտությամբ կլեցնեն բոլոր սրտերը, անձնվիրության զգացումով կզեղուն բոլոր հոգիները։ Ահա՛ զաղտնիքը ընտրություններու այսքան փայլուն հաջողության։

Մարտի 12-ի առավոտը երկինքը իր ժրպտուն երեսը բացած էր մեր գլխուն վերևը, ու արևը իր մեղմ ճառագայթներով կզգվեր փողոցները լեցնող բազմություններու ճակատները։ Ժողովուրդը ոգևորված էր իր առաջադրած թեկնածուներով, որոնց մեջ կգտնվեին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ստալին և մեր ժողովրդի մեծանուն զավակ-

ները՝ Ա. Միկոյան, Գ. Հարությունյան, Ս. Կարապետյան, Մ. Պապյան, Վ. Համբարձումյան և ուրիշները:

Հայ ժողովուրդը, սովետական մյուս բոլոր ժողովուրդներու հետ ու անոնց պես, այդ օրը միահամուռ մասնակցեցավ քվեարկության, ցույց տալով անսահման նվիրվածություն իր Հայրենիքին, իր Մեծ Առաջնորդին, ցույց տալով քաղաքական հասունություն, միասնություն և անթերի կարգապահություն: Որովհետև այն բոլոր տեսակետները, մտածումներն ու զգացումները, որ սովետաշխարհի մյուս ժողովուրդներուն են, մտածումներն ու զգացումներն են՝ նաև մեր ժողովուրդին: Մեր շահերը հաշտ ու համերաշխ են սովետական մյուս ժողովուրդներու շահերուն հետ և կկազմեն այն հզոր ազդակը, որ մեզ այնքան մոտիկ կպահանջ մյուս բոլորին:

Ու մինչ մարտի 12-ի առավոտը գարնան անուշ արևով ողողված փողոցներին անցնելով իմիներու հետ, կմտանայի քվեատուփին, նոր, խանդավառող զգացումներու հորդություն մը կընցներ սիրտս, խանդավառող՝ անօր համար, որ աշխարհի ամենահզոր պետության, — որ իմ հարազատն է ու պաշտպանը, — Գերագույն մարմնի ընտրություններուն մասնակցելու պատիվը կներշնչեր ինձի: Միաժամանակ կհիշեմ, որ դեռ հարյուր հազարավոր տարագիր հայեր կան դուրսը, որոնք պիտի ուզեին մասնակից ըլլալ այդ պատիվին ու չեն կրնար, որոնք հոգիով մեզի հետ են, բայց մարմնով հեռու...

Ու հետո, սա մտածումը՝ ի՞նչ էինք երեկ և ի՞նչ ենք այսօր: Այդ ահավոր երեկը, երբ կործանումի ու անհետացումի դուռն էինք հասած, պարտության ամոթը ճակատնուռ, ու այսօր՝ հավասարազոր անդամն ենք աշխարհի ամենազորավոր պետությունը կազմող Սովետ Միության, մեր սեփական երկրով, մեր սեփական կառավարությամբ, մեր արդյունաբերությամբ և մշակութային կյանքով: Երեկ ճշմարիտ վայաստանի էր փոխ-

ված մեր Հայրենիքը, ուրկե ամեն մարդ կաշխատեր խուլս տալ. այսօր ծաղկուն ու բարգավաճ Հայաստանն է ան, որ իրեն կքաշե մեր բոլոր տարագիրները, Հայրենիքի սիրով տանջվողները: Ու մենք բախտ ունեցանք տեսնելու ուրախագիթ վերադարձը հազարներուն, որոնք մարտի 12-ին, հպարտության նույն զգացմունքով մոտեցան քվեատուփերուն, իրենց ձայնը տալու համար այն մեծանուն մարդու օգտին, որմե կսպասվի իրագործումը մեր բոլոր երազներուն...

Սովետ Գերագույն մարմինը այժմ ընտրված է: Եվ այդ ընտրություններու ընթացքն ու արդյունքը անշուշտ ունին համաշխարհային նշանակություն: Եթե ան, ներքին տեսակետով անգամ մը ևս ցույց տվավ սովետ բազմազգ ժողովուրդներու միջև տիրող եղբայրական հարաբերությունն ու համերաշխությունը, նաև անվերապահ համամըտությունը, անոնց և կառավարության միջև, արտաքին աշխարհի համար ան ստացավ հանգամանքը հզոր ցույցի մը երկու հարյուր միլիոննոց ժողովուրդի մը միասնականության, կազմակերպվածության. ան եղավ ցուցադրությունը սովետական անխորտակելի ուժին:

Նույն տեսակետներն ու նույն զգացումներն ունին նոր դեմոկրատիայի երկիրները, ինչպես նաև միլիոնները մնացյալ մարդկության հառադդիմական տարրերուն, որոնց համար Սովետ Միությունը խաղաղության և բարօր կյանքի երաշխիք մըն է: Մեծ է հմայքը սովետական կառավարության:

Հայ ժողովուրդը բախտավոր է, որ անցյալի մեջ այնքան դառնություն և արհամարհանք տեսած, այսօր անդամ է Սովետական Հզոր Միության, ա՛յն Միության, որ խաղաղության ամրակուռ պատվարն է:

Չէ՞ որ դարերե ի վեր մեր աղոթքը եղած է՝ Ճերկրի վրա խաղաղություն և մարդոց միջև հաճություն...»

Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՍՍԱԼԻՆՅԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԻ ԼԱՌԻՐԵԱՏՆԵՐԸ

1943 թվին Հայաստանում ստեղծվեց գիտությունների խոշորագույն օջախ՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիա: Այստեղ կենտրոնացվեցին ռեսպուբլիկայի լավագույն գիտնականները: Սովետական Միության այլ տեղերից հրավիրվեցին նշանավոր հայ գիտնականներ: Աճեց ընդունակ, շնորհալի երիտասարդ գիտնականների մի հրաշալի սերունդ: Նրանք Ակադեմիայի տասնյակ գիտահետազոտական հիմնարկներում, ինստիտուտներում, ակադեմիաներում, լաբորատորիաներում և փորձադաշտերում կատարում են այնպիսի գիտական աշխատանքներ, որոնք առաջ են տանում գիտությունը, արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը:

Ամեն տարի հայտնի է դառնում, թե այդ գիտական աշխատանքներից ո՞րն է արժանացել Ստալինյան մրցանակի: Երբ հրապարակվում են մեր գիտնականների լավագույն աշխատանքների գնահատման արդյունքները, հասարակայնությունը ապրում է ցնծության օրեր: Ամեն տարի Ստալինյան մրցանակի շնորհումը դարձել է ավանդական տոն, որը խնդրվում ու բերկրություն է բերում ժողովրդին:

Այս տարի էլ ժողովրդի արժանավոր զավակները ցույց տվեցին իրենց բարձր հայրենասիրությունը, մեծ կարողությունները: Ժողովրդը պարծենում է Ստալինյան մրցանակի նոր լաուրեատներով: Այս տարվա Ստալինյան մրցանակի լաուրեատների թվում կան մեծ թվով հայեր, որոնց մեջ ուշագրավ են՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի պրեզիդենտ, աստրոֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, Բյուրակյանի աստրոֆիզիկական աստղադիտարանի ավագ գիտական աշխատակից Բենիամին Մարգարյանը, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամներ Կոնստանտին Պաֆենհոլցը, Ի. Մաղաքյանը, Հայկական ՍՍՌ Պետպլանի նախագահ Տ. Մովսիսյանը, Ակադեմիայի Երկրաբանական ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատակից Ս. Մկրտչյանը, Հայկական ՍՍՌ Երկրաբանության վարչության պետ Գ. Հարությունյանը: Ստալինյան մրցանակներ են շնորհվել նաև Երևանի Գ. Սունդուկյանի անվան դրամատիկ թատրոնի մի խումբ արտիստների՝ Ժողովրդական արտիստներ Ա. Դուլակյանին, Դ. Մալյանին, վաստակավոր արտիստներ Գ. Գաբրիելյանին, Հ. Ավագ-

յանին, արտիստներ Գ. Խաժակյանին, Ֆ. Դուլյանին, Մ. Սիմոնյանին: Ստալինյան մրցանակի լաուրեատների թվում է նաև Հայկական ժողովրդական երգի-պարի ասամբլի զեղարվեստական ղեկավար, ռեսպուբլիկայի ժողովրդական արտիստ Թաթուլ Ալթունյանը:

Գիտության, կուլտուրայի և գյուղատնտեսության ասպարեզում 1949 թվականի աչքի ընկնող աշխատությունների համար Ստալինյան մրցանակներ շնորհելու մասին հրապարակված ցուցակի մեջ, առաջինը կարողում ենք Վիկտոր Համբարձումյանի և Բենիամին Մարգարյանի անունները, որոնք արժանացել են Ստալինյան առաջին աստիճանի մրցանակի և 200.000 ռուբլի դրամական պարգևի: Նրանց կատարած աշխատանքը խոշոր ներդրում է ո՛չ միայն սովետական գիտության, այլև համաշխարհային գիտության մեջ. նրանք հայտնաբերել և ռառամանսիրել են նոր տիպի աստղային սխեմաներ՝ աստղային ասոցիացիաներ:

Նշանավոր աստրոֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանի անունը վաղուց ի վեր հայտնի է ամբողջ աշխարհին. նա մեր երկրի խոշորագույն գիտնականներից մեկն է: Դեռևս 1924 թվին, երբ 16-ամյա Համբարձումյանը ընդունվեց Լենինգրադի համալսարանի Ֆիզիկո-մաթեմատիկական ֆակուլտետը, իր վրա գրավեց աստրոֆիզիկոսների, մաթեմատիկոսների և ֆիզիկոսների ուշադրությունը: Նրանք ընդունակ պատանու մեջ նկատեցին ապագա մեծ գիտնական դառնալու տվյալներ և նրա նկատմամբ հատուկ հոգատարություն ցույց տվեցին: Հենց պատանեկան տարիներից, Համբարձումյանը շփվեց ռուս խոշորագույն գիտնականների հետ, յուրացնելով նրանց առաջավոր դպրոցների սկզբունքները, օգտագործելով ռուսական աստղագիտության հարուստ փորձը: Ավարտելով Պոլկովոյի Աստղադիտարանին կից ասպիրանտուրան, Համբարձումյանը հավասարապես խորանում է և՛ աստղագիտության, և՛ աստրոֆիզիկայի, և՛ մաթեմատիկայի մեջ: Տակավին երիտասարդ, Համբարձումյանը վաստակեց նշանավոր գիտնականի համբավ, նրա աշխատությունները գրավեցին խոշոր մասնագետների ուշադրությունը: 25 տարեկան հասակում նրան տվեցին պրոֆեսորի կոչում, իսկ մեկ տարուց հետո՝ դոկտորի գիտական աստիճան: Վ. Համբարձումյանի աշխատությունների առաջին շար-

քը վերաբերում է գազային միգամածությունների ֆիզիկային: Հիմնվելով ատոմային ֆիզիկայի նվաճումների վրա, Համբարձումյանը բացահայտեց այսպես կոչված միգամածությունների բնույթը, այսինքն ուժեղ լիցքավորված այն գազային կոտակումների բնույթը, որոնք գտնվում են վերին աստիճանի բարձր ջերմությունը ունեցող աստղերի ճառագայթման տակ:

Այսպիսով Համբարձումյանը իր այդ հետազոտությունների արդյունքներով նոր լույս է սփռում միգամածությունների առաջացման պրոբլեմի վրա և ճիշտ ուղղություն տալիս երիտասարդ աստրոֆիզիկոսներին՝ աշխատելու այդ պրոբլեմի վրա:

Համբարձումյանի աշխատությունների երկրորդ խումբը վերաբերում է աստղային սիստեմաների զարգացմանը: Առաջինը նա է տվել աստղային սիստեմաների ֆիզիկական աստիճանի հիմունքները և իր սեփական մեթոդների հիման վրա լուծել մի շարք խնդիրներ կրկնակի և եռակի աստղերի համար:

Համբարձումյանը ցույց է տվել, որ աստղային սիստեմաների մի մասի զարգացման համար ժամանակը հազարավոր անգամ փոքր է, քան այդ ենթադրում էին առաջ: Պարզվել է, օրինակ, որ Գալակտիկան, այսինքն միթյաբի աստղային սիստեմը, որի մեջ են մտնում արևը և նրան շրջապատող մոլորակները, մի քանի միլիարդ տարուց մեծ չէ:

Սովետական աստրոֆիզիկայի նշանակալից նվաճումներից է պղտոր միջավայրում լույսի տարածման հարցի լուծումը: Գիտություն այս խոշոր նվաճումը նույնպես կապված է Վիկտոր Համբարձումյանի անվան հետ: Նկատի ունենալով այդ պրոբլեմի լուծման մեծ կարևորությունը, նրա լայն կիրառումը պրակտիկայում, ՍՍՄՄ կառավարությունը ըստ արժանավոյն գնահատեց Համբարձումյանի այդ հայտնագործությունը և 1946 թվին նրան արժանացրեց Ստալինյան մրցանակի լաուրեատի կոչման:

Համբարձումյանի կատարած նոր հետազոտությունները՝ աստղային ասոցիացիաների վերաբերյալ, նույնպես բարձր գնահատականի արժանացան մեր կառավարության կողմից: Համբարձումյանը հայտնաբերել է գերհսկա աստղերի խմբեր, որոնք լինելով անկայուն սիստեմաներ, ներկայումս գտնվում են ամանկության հասակում, և դեռևս չեն տրոհվել: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ այդ ասոցիացիաների հասակը մի-

լիոնավոր, կամ ծայրահեղ դեպքում տասնյակ միլիոնավոր տարի է:

Բանի որ հայտնաբերված աստղային ասոցիացիաների հասակը համեմատաբար փոքր է, ուստի Վ. Համբարձումյանը և Բ. Մարգարյանը հանգում են այն եզրակացության, որ աստղերի կազմավորումը Գալակտիկայում կատարվում է և ներկա ժամանակներում:

Բ. Մարգարյանը՝ Համբարձումյանի անցեղած շնորհալի երիտասարդ կադրերից է. նրա խիզախ հետազոտությունների արդյունքը պատկվեց Ստալինյան մրցանակով: Մարգարյանը իր կատարած այդ հայտնագործությունները մտավ սովետական նշանավոր գիտնականների շարքը: Նա աշխատում է մեծ գիտնական Համբարձումյանի հետ, նրա դեկավարությունները և ունի նորանոր խիզախումների նկատելի հեռանկարներ:

Մենք ունենք անվանի երկրաբաններ, որոնցից շորան այս տարի մեծ փառքի արժանացան: Նրանցից մեկը՝ Կոնստանտին Պաֆենհոլցը Ստալինյան մրցանակ ստացավ իր «Հայաստանի երկրաբանությունը» գիտական խոշոր աշխատության համար: Բազմավաստակ այդ գիտնականը, որը Հայաստանի Ակադեմիայի իսկական անդամն է, 25 տարի աշխատում է Հայաստանում, հմտություններ ունի նախիրել է Հայաստանի երկրաբանությունը, պատրաստել է երիտասարդ երկրաբաններ, որոնցից երկուսը, Ակադեմիայի իսկական անդամ Ի. Մադաթյանը և Ս. Մկրտչյանը, նույնպես արժանացան Ստալինյան մրցանակի լաուրեատի պատվավոր կոչմանը:

Նրանք Ստալինյան մրցանակի են արժանացել օգտակար հանածոների հանքավայրի հայտնաբերելու և նրանց երկրաբանական հետազոտության համար: Ստալինյան մրցանակի արժանացած մյուս երկրաբանները աչքի ընկնող գործ են կատարել գյուտերի և արտադրության աշխատանքների մեթոդների արմատական կատարելագործումների ուղղությամբ:

Սովետական Միության գիտահետազոտական հիմնարկներում, արտադրական ձեռնարկություններում աշխատում են հայ անվանի գիտնականներ, ինժեներներ, գյուտարարներ և նորարարներ: Նրանցից շատ մարդիկ այս տարի դարձան Ստալինյան մրցանակի լաուրեատներ: ՍՍՄ Միության Գիտությունների Ակադեմիայի թղթակից անդամ իվան Կոնյանցը, Խոստիտուտի բաժանմունքի պետ Աշոտ Հարությունյանը բարձր

մրցանակի արժանացան թոնիներ անցկացնելու համար մեքենայացված վահան մշակելու և կիրառելու համար: Պապիկ Սահակյանը Հանքային հովքի համամիութենական ինստիտուտի դիրեկտորն է. նա արմատական կատարելագործում է մոցրեկ արտադրության աշխատանքի մեթոդները մեջ: Երվանդ Սարգսյանը նշանակալից աշխատանք է կատարել գյուղատնտեսության բնագավառում, մշակել է գյուղատնտեսական դեղեկային տրակտորի կոնստրուկցիաներ, որոնք ներդրված են արտադրության մեջ: Ալեքսանդր Ռոտինյանը, աշխատանքի ղեկավար, ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատող է. նա մշակել է մետաղի արդյունաբերական ստացման տեխնոլոգիական պրոցես, որը յուրացված է արտադրության կողմից: Մեծ ու արդյունավետ աշխատանք է կատարել հայ ինժեներ՝ Վարդան Ամյանը, որը մշակել է նավթի հանույթի ավելացման նոր մեթոդ, որն արդեն գործադրվում է արտադրության մեջ: Մոսկվայի Ս. Օրշոնիկիձեի անվան ավիացիոն ինստիտուտի պրոֆեսոր Գրիգոր Աթարբեկյանը, գլխավոր կոնստրուկտոր Աշոտ Բալայանը Ստալինյան մրցանակի են արժանացել տեխնիկայի բնագավառում կատարած աշխատանքների համար: Ակիմ Աստվածատրյանին Ստալինյան մրցանակ է շնորհված ընկերական զգվի նոր հանքավայրեր հայտնաբերելու համար: Մ. Ի. Կալինինի անվան գործարանի գլխավոր ինժեներ Վախտանգ Զանփուրայանը այգեբանաբույսերի տրակտոր և նրան կցվող գյուղատնտեսական մեքենաներ ստեղծելու և արտադրության մեջ արմատավորելու համար արժանացավ Ստալինյան մրցանակի: Ստալինյան բարձր պարգևի են արժանացել նաև հայ այլ գիտնականներ, որոնց անունները մեկ առ մեկ թվարկել հնարավոր չէ:

Այս տարի նշանակալից իրադարձություն տեղի ունեցավ հայ կուլտուրայի բնագավառում: Մեր թատրոնի 7 լավագույն աշխատողներ դարձան Ստալինյան մրցանակի լաուրեատներ: Նրանք Ստալինյան մրցանակի են արժանացել Ա. Ղարաբաղյանի և Գ. Տեր-Գրիգորյանի «Այս աստղերը մերն են» պիեսի բեմադրության համար: «Այս աստղերը մերն են» պիեսի բեմադրությունը սովետահայ թատերական կուլտուրայի տեղեկագործական հաղթանակն է: Պիեսում և բեմադրության մեջ ռեալիստական մեծ շնչով ցույց են տրված գիտության խիզախումների փորձեր մեր ուսանողության կողմից:

մից: Պատկերված է ուսանողության առօրյան, Պոլիտեխնիկ ինստիտուտ ընդունված հայրենադարձ օրիորդի կենսախնդ կյանքը: Այս պիեսի բեմադրությունը ջերմ ընդունելության արժանացավ մեր թատերասեր հասարակայնության կողմից, իսկ նրա բեմադրող թատրոնի գեղարվեստական ղեկավար, ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի դեպուտատ Արմեն Գուլակյանը, ռեալիստիկայի ժողովրդական արտիստ Դավիթ Մալյանը, վաստակավոր արտիստներ Գուրգեն Գաբրիելյանը, Հովհաննես Ավագյանը, արտիստներ Դարուշ Խաթակյանը, Ֆրոնտիկ Դովլաթյանը և Մետաքսյա Սիմոնյանը արժանացան Ստալինյան երկրորդ աստիճանի մրցանակի:

Յոթը արտիստների Ստալինյան մրցանակի լաուրեատների կոչում շնորհելը ստեղծագործական նոր եռանդ ու լիցք է հաղորդել Գ. Ստեղծականի անվան դրամատիկ թատրոնի կոլեկտիվին, նրա վրա դրել է ավելի մեծ պարտականություն՝ է՛լ ավելի բարձրացնել բեմադրությունների, դերակատարումների որակը, տալ ժողովրդի բարձր ճաշակը բավարարող ներկայացումներ:

Հայկական ժողովրդական երգի ու պարի անսամբլը գոյություն ունի 13 տարի: Այդ ժամանակամիջոցում նա գեղարվեստական ղեկավար Թ. Ալթունյանի հմուտ ղեկավարության շնորհիվ ու ջանքերով ամրապնդվեց, ձևավորվեց, դառնալով Սովետական Հայաստանի ինքնատիպ համերգային միավորներից մեկը:

Հայկական ժողովրդական երգի ու պարի անսամբլը սնվել ու աճել է հայկական երաժշտության անուշահամ հյութերով, միշտ էլ մոտ է կանգնած եղել նրա ակունքներին:

Անսամբլի ստեղծման առաջին իսկ օրից նրա գեղարվեստական ղեկավարն է ժողովրդական արտիստ Թ. Ալթունյանը, որի կատարած աշխատանքը արժանացավ կառավարության բարձր գնահատման: Եստ մեծ է Ալթունյանի կատարած աշխատանքը հայ ժողովրդական գեղեցիկ երգերի ու պարերի տարածման գործում, դրանք ամբողջ հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու գործում:

Արվեստի ասպարեզում 1949 թվին իրենց կատարած փայլուն աշխատանքի համար Ստալինյան մրցանակի արժանացած կոմպոզիտորների թվումն է նաև հայ նշանավոր կոմպոզիտոր, ժողովրդական արտիստ Արամ Խաչատրյանը: Նա այդ բարձր պարգևին արժանացավ «Բեռլինի անկումը» (առաջին և երկրորդ սերիաներ) գունավոր կինոնկարի երաժշտության համար:

Ներկայումս մայրաքաղաքի գիտական, կուլտուրական, ուսումնական հիմնարկներում, արտադրական ձեռնարկություններում տեղի են ունենում ջերմ հանգիստներ Ստալինյան մրցանակի լաուրեատների հետ: Մեր աշխատավորները և ուսանողները հնարավորություն են ունենում մոտիկից ծա-

նոթանալու գիտության և կուլտուրայի առաջավորների կյանքին և ստեղծագործությանը: Ստալինյան մրցանակի արժանացած գիտնականներին և դերասաններին իրենց մոտ են հրավիրում կոլեկտիվները, որոնք հետաքրքրվում են սովետական գիտության նվաճումներով:

ԱՐՄԵՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ ՄԱՆԸ

Երկարատև հիվանդությունից հետո, փետրվարի 10-ին, Թբիլիսի քաղաքում վախճանվեց անմահ «Անուշ» օպերայի կախարհող վարպետ Արամեն Տիգրանյանը:

Արամեն Տիգրանի Տիգրանյանը ծնվել է Ալեքսանդրապոլ (ներկայումս Լենինական) քաղաքում 1879 թվին: Նա իր երաժշտական կրթությունը ստացել է Թբիլիսիում ուսահայտնի կոմպոզիտոր Ն. Կլինովսկու մոտ:

1902 թվին Տիգրանյանը հաստատվում է իր ծննդավայրում, ուր և կազմակերպում է քառաձայն երաժշտական խումբ: 1907 թվին Տիգրանյանը ձեռնամուխ է լինում իր ստեղծագործությունների գլուխ գործոցի՝ «Անուշ»ի ձայնագրմանը, որը և առաջին անգամ, հատվածաբար, սիրողների ուժերով, ներկայացվում է Ալեքսանդրապոլում: Հետագայ տարիներին նա նորից անդրադառնում է իր աշխատությանը և ավելի մշակում ու կատարելագործում:

Տիգրանյանը ավելի ժողովրդականացավ և իր փառքի բարձրությանը հասավ սովետական տարիներին, երբ նրա «Անուշ» օպերան, որպես ժողովրդից սիրված մի գործ, սկսեց հաճախակի բեմադրվել Սովետական Հայաստանի և հարևան հանրապետությունների թատրոններում:

Հայրենական պատերազմի տարիներին, Տիգրանյանը աշխատել է «Դավիթ բեգ» հերոսական օպերայի վրա և ավարտել այն:

Այդ օպերան կներկայացվի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում:

ԱՐՄԵՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Տիգրանյանն իր երաժշտական հարուստ և բարձրարժեք ժառանգությամբ անմահ կմընա սերունդների հիշողության մեջ:

2. ԱՐԱՄՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԵՑՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐԱՃՈՒՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

Սովետական Հայաստանում և Սովետական երկրում ժողովուրդն ամեն օր, ամեն րոպե զգում է իր հարազատ պետության հայրական հոգատարությունը: Ժողովրդի նյութական բարեկեցությունը, կրթական և կոլտնտեսական բոլոր պահանջները՝ պետության մշտաբեր ռազմաօդային և հողատնտեսության առարկա են: Եվ սրանով է բացատրվում շարունակական և վառ օպտիմիզմը, որ բնորոշում է սովետական մարդկանց՝ իրենց հարազատ պետության ձեռնարկումների նկատմամբ:

1947 թվականի աշնանը, երբ Հայրենիք հասանք, դեռևս շարունակվում էր պատերազմի տարիներին հաստատված պարենավորման քարտային դրությունը, և կյանքը զգալիորեն թանկ էր: Բայց հայրենական ժողովուրդը վառ լավատեսությամբ սպասում էր տնտեսական դրության բարելավման. բուրդը, համոզումով և հավատքով, կրկնում էին, որ քարտային դրությունը շուտով կվերացվի, կյանքը՝ կաժանանա և պարենային ու արդյունաբերական ապրանքների գները կհավասարվեն նախապատերազմյան գներին: Այդ խոստացել էին կառավարության ղեկավար մարդիկ և ինքը՝ Առաջնորդը:

Սովետական Հայաստանում և Սովետական երկրում, առնաստիճան, հավատի չափ ուժեղ է այն համոզումը, և համոզումի չափ ուժեղ է այն հավատը, որ կառավարության ղեկավար մարդիկ զուր խոստում չեն տա, և թե մի խոսք ասեն, ապա ուրեմն գործը անվերայ պիտի հետևի խոստմանը:

Եվ, իրոք, երկար չապասեցինք՝ տեսնելու այդ խոստման հոյակապ կենսագործումը:

Հայրենի երկիր մեր հասնելուց ընդամենը երկու և կես ամիս հետո, 1947 թվի դեկտեմբերի 14ին, ողջ Սովետական երկրով մեկ ռադիոներն ու թերթերը ազդարարեցին, թի սկսվել հաջորդ օրվանից, դեկտեմբերի 15-ից, վերացվում է պարենային և արդյունաբերական ապրանքների քարտային սխտեմը և ապրանքների գները իջեցվում են զգալի տոկոսներով:

Համատարած ցնծություն էր բուխնդակ երկրում, և իրավամբ:

Ժողովրդի նյութական բարեկեցությունը զգալի աճ էր ունենում, պատերազմի վախ-

ճանից հաղիվ երկու տարի անցած, այնպիսի պատերազմի, որի հեծագույն ծանրությունը ընկել էր սովետական հերոս ժողովրդի ուսերին:

Ամենաճշգրիտ տվյալներով, գների այդ առաջին իջեցումից, ժողովուրդը մեկ տարվա ընթացքում ապահովեց 86 միլիարդ ռուբլու շահույթ:

Ամեն ոք զգում էր, թե սա դեռ իջեցման առաջին փուլն է, և թե չեն ուշանա գների իջեցման հետագա նոր փուլերը:

Եվ մարդիկ չէին սխալվում,

1949 թվականի մարտի 1-ին, ընդունվեց և կենսագործվեց պետական նոր որոշում՝ պարենային և արդյունաբերական ապրանքների պետական մանրածախ գների նոր իջեցման մասին: Գները իջնում էին այնպիսի մակարդակի, որ ժողովուրդը մեկ տարում ապահովում էր 71 միլիարդ ռուբլու լրացուցիչ շահույթ, և նույն համեմատություններով բարձրանում էր նրա նյութական բարեկեցության մակարդակը: Ծնորհակալության նոր հորձանքներ բարձրանում էին ժողովրդից դեպի հարազատ պետությունը, որ այնքան հայրորեն հոգատար էր դեպի ժողովուրդը:

— Ուրախ եք, բարեկամներ, — հարց էին տալիս հայրենաժող հայրենակիցներ իրենց հայրենադարձ հարազատներին, և, առանց պատասխանի սպասելու, որովհետև ակներև էր պատասխանը, շարունակում էին. — Սա էլ դեռ վերջակետ չէ. սա մի նոր փուլ է միայն. շուտով կլինի գների երրորդ իջեցումը...:

Իսկ վաղուցվա քաղաքացիների չափ լավատես դարձած նոր քաղաքացիները նույնքան հավատքով և համոզմամբ սպասում էին երրորդ իջեցմանը:

Ահա 1950 թվականի մարտի 1-ից տեղի ունեցավ գների նոր իջեցում, շատ ավելի կարևոր տոկոսներով¹⁾ քան նախորդ

1) Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ տոկոս բառը արևելահայերենի և արևմտահայերենի մեջ տարբեր իմաստ ունի, Սփյուռքի մեր հայրենակիցներին ևս ավելի հասկանալի լինելու համար ասենք, թե տոկոս մեզ մոտ նշանակում է առ հարյուր. երբ ասում ենք, թե տվյալ ապրանքի գինը իջել է 50 տոկոսով, պիտի հասկանալ, որ, օրինակ, 10 ռուբլի արժող ապրանքը այժմ արժե 5 ռուբլի. — եմք:

երկու փուլերում: Փետրվարի 28-ի երեկոյան, բոլոր քաղաքացիները իրենց տներում կամ հասարակական վայրերում և հրապարակներում, ռադիո-ընդունիչների մոտ էին փութացել, նախազգալով, որ կլսեն ցնծալի լուր: Նախ, 1949 թվի մարտի 1-ը խոստմանից էր դարձնում 1950 թվի մարտի 1-ը, և, երկրորդ, ցերեկվանից, պետական մեծ ու փոքր մթերային խանութներում ակնհայտ էր ինչ որ խոստմանից շարժում, խանութները ստանում էին ամեն տեսակի ապրանքներ, նոր մթերքներ: Այդ օրը, որոշ մեկ ժամից սկսյալ, ոչինչ չէին վաճառում. դռները փակ էին, իսկ ներսում, ապակե-փեղկերից տեսանելի էր ծառայողների եռուռները... «Ապրանքների վրա նշանակված գները փոփոխվել են,— ասում էին մարդիկ միմյանց.— ռադիոն, երևի, այս երեկո ևեթ կհաղորդի մի լավ լուր...»:

Արդարև, երեկոյան ռադիոն, իսկ հաջորդ առավոտյան թերթերը տվեցին պետական նոր որոշումը՝ գների նոր իջեցման մասին:

Եվ այդ որոշումը ամենալավատես ակնկալություններից ավելի լավ դուրս եկավ:

Պարենային և արդյունաբերական համարյա բոլոր տեսակի ապրանքների գները, պետական որոշումով, իջել էին չափազանց տոկոսներով, բաղադրամբ դեռ մի օր առաջ ընթացիկ գներին:

Հրատարակվել էր ամեն ապրանք ընդգրկող ցուցակ և նշանակված էր, թե յուրաքանչյուրի գինը ի՞նչ տոկոսով իջեցվում է:

Նշանակելի, և զնոդ մասսայի համար առավել ուրախալի է այն, որ մինչ բոլոր տեսակի ապրանքների գները իջեցվել են, միջին հաշվով, շուրջ 21 տոկոսով, առաջին անհրաժեշտություն, մասսայական ամենալայն սպառում ունեցող ապրանքների գների իջեցման համեմատությունները առավել խոշոր են: Որո՞նք են այդ ապրանքները. իհարկե՝ հացը, միսը, կենդանական յուղը, օճառը և այլն:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ տոկոսներով են իջեցվել այդ ապրանքների գները. հացի և ալյուրի գները իջեցվել են 25—30 տոկոսով, մսերի գները՝ 24—35 տոկոսով, յուղերի գները՝ 30—35 տոկոսով, աղի և օճառի գները՝ մինչև 50 տոկոսով:

Տարակույս չկա, որ այս որոշմամբ լայն չափերով բարելավվում է ժողովրդական մասսաների նյութական բարեկեցությունը և բարձրանում է նրանց կենսամակարդակը:

Բայց ավելի կոնկրետ նայելով գների իջեցմանը, ի՞նչ է ստացվում:

Անդամ, բայց շատ արտահայտիչ տողերով այս հարցին պատասխանում է գների իջեց-

ման մասին հրապարակված պետական որոշումը.

«...Գների իջեցումից ընակշնայան ընդհանուր շահումը կկազմի առնվազն 110 միլիարդ ռուբլի:

Տարակույս չկա, որ գների նոր իջեցման հետևանքով,

1. նորից զգալիորեն կբարձրանա ռուբլու գնողական ուժը.

2. սովետական ռուբլու կուրսն է՛լ ավելի կբարելավվի օտարերկրյա վալյուտաների կուրսի համեմատությամբ.

3. տեղի կունենա բանվորների և ծառայողների ռեալ աշխատավարձի հետագա լուրջ բարձրացում.

4. լրջորեն կբարելավվի կենսաթոշակառուների և թոշակառուների դրույունը, քանի որ գների իջեցումով անփոփոխ են մնում կենսաթոշակների և թոշակների չափերը:

5. տեղի կունենա գյուղացիների եկամուտների հետագա լուրջ բարձրացում՝ էժանացած արդյունաբերական ապրանքների գնման համար գյուղացիական ծախսերի զգալի կրճատման հետևանքով և այն բանի շնորհիվ, որ անփոփոխ են մնում հողագործության և անասնաբուծության մթերքների մթերման պետական գները:

Ժողովրդի ընդհանրությունից անցնելով անհատ տնտեսություններին, տեսնենք, թե նոր որոշումը ի՞նչ անդրադարձում է ունենում նրանց կյանքում: Վերցնենք մի տնտեսություն, որի ամսական եկամուտն է, ասենք, 1000 ռուբլի: Միջին հաշվով, բոլոր ապրանքների գներն իջած ընկելով շուրջ 21 տոկոսով, այնպես է ստացվում, որ այդ տնտեսության ամսական եկամուտը բարձրացած է լինում 1210 ռուբլու, շնորհիվ ա՛յն բանի, որ բարձրանում է ռուբլու գնողական կույությունը: Իսկ եթե այդ տնտեսությունը այնպիսին է, որ կարող է, կամ ցանկանում է հրաժարվել ոչ անմիջական անհրաժեշտություն ներկայացնող ապրանքներից, ինչպիսիք են, օրինակ, օղեկոլոնը, դաշնամուրը, որսորդական հրացանը և նման իրեր և բավարարվի առաջին, ամենօրյա անհրաժեշտություն ներկայացնող ապրանքներով, ապա ուրեմն կատացվի այնպես, որ իր եկամուտը ամսական բարձրացած է 300-ից 400 ռուբլով:

Պետական հայրական հոգաբարձության այս ջերմ արտահայտությունը, հասկանալի է, որ ժողովրդի կողմից պիտի դիմավորվի ցնծության համատարած արտահայտություններով և հարազատ պետության նկատմամբ շնորհակալության համատարած ար-

տահալստութիւններով, Ամենուրեք, մայրաքաղաքներից մինչև ծայրամասային ավանները, բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիան գումարեցին բազմամարդ ժողովներ և իրենց վառ շնորհակալութիւնը հայտնեցին հայրախնամ պետութեանը:

Բայց սովետական մարդիկ չբավարարվեցին միայն շնորհակալութեան խոսքերով և ճատերով: Նրանք խոստացան բարձրացնել «շխատանքի արտադրողականութիւնը, իջեցնել ապրանքների ինքնարժեքը: Սովետական ժողովրդի և Սովետական Պետութեան միջև շահերի խզում չկա և չի կարող լինել: Եվ այդ հասկանալի է. չէ՞ որ Սովետական Պետութիւնը սովետական ժողովրդի կողմից ընտրված և նրա կամքը արտահայտող հաղթատ նրկայացուցչութիւնն է:

Գնեք իջեցման առաջին օրը հիշատակելի կմնա շատերի համար: Ժողովուրդը լցված էր պողոտաները, հրապարակները, խանութները: Մեծ էր ձուլվելը հատկապես խանութներում, որտեղ ապրանքների անմիջական կարիք շունեցողները մինչև իսկ կատարում էին գնումներ, ասես նոր, ցածր գներով ապրանքների համը նայելու համար: Շատերի ձեռքերում և շուկայի պայուսակներում նկատելի էին գինու և այլ խմիչքների շիշերը: Ասես, բոլորը խոսք մեկ էին արել, որ երեկոյան իրենց տներում նշանավորեն այդ օրը:

Ինքս էլ չկարողացա զերծ մնալ ընդհանուր տրամադրութիւնից և վերադարձա տուն՝ բեռնավորված մեր Արարատ տրեստի «Վարդապետ» շիշերով... Գիշերը, ընտա-

նիքս և մերձավոր ազգականներս, հավաքվել էինք հայրենական բարիքներով լիքը սեղանի շուրջը, բերկրալից և երջանիկ:

— Դե՛, մի լա՛վ երգ,— դիմեցի Պետական օպերայի մենեդալուհի քննուհ Արմինե Թութունջյանին,— բայց այսօր թո՛ղ օպերային արիաները, և երգի՛ր ցնծութեան, գինու, խրախճանքի մի երգ, ժողովրդի սրտից ժայթքած մի լավ երգ:

— Սիրո՛ւ, — պատասխանեց նա,— լըցրե՛ք բաժակները:

Բաժակները հորդում էին «Վարդապետ»ով, իսկ մեր սրտերը՝ ցնծութեամբ: Արմինեն երգեց մի երգ, որ այդ րոպեին ավերի էր համապատասխանում մեր հոգեկան վիճակին.

...Շողա՛, հայրենի՛ք, շողա՛ հարազատ,
Ի՛նչ լավ է ապրել երկրում քո ազատ...
Խմե՛նք կենացը մեր հայրենիքի...:

Վեց տարեկան Երեխաս հանկարծ բաց արեց ուղիւ-հաղորդիչը: Պետական ուղիւ-կայանից, զարմանալի զուգադիպութեամբ, հնչում էր նույն երգը, Օֆելիա Համբարձումյանի կատարմամբ...:

Ինձ թվաց, թե ողջ եթերը այդ գիշեր թրթռում է նույն երգով և բոլորի սրտերում ծփում է հարազատ հայրենիքում, հարազատ պետութեան, հայրական հովանու տակ ապրելու երջանկութիւնը:

Շողա՛, հայրենի՛ք, շողա՛ հարազատ,
Ի՛նչ լավ է ապրել երկրում քո ազատ...:

ՀԱՄԱՌՈՏ ԼՈՒՐԵՐ

ՎԱՐԿ ԲՆԱԿԱՐԱՆԱՅԻՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանի կոմունալ բանկը անհատական բնակարանային շինարարության համար այս տարի ռեսպուբլիկայի աշխատավորությանը բաց է թողնելու հարյուր միլիոն ռուբլու երկարատև վարկ: Երևան քաղաքում անհատական բնակարաններ կառու-

ցողներին տրվելու է հիսուն միլիոն ռուբլու երկարատև վարկ: Այդ նպատակով մի քանի տասնյակ միլիոն ռուբլի է հատկացվելու նաև լենինականի, Կիրովականի, Բերիայի և Ռեսպուբլիկայի այլ քաղաքների ու շրջանների աշխատավորությանը:

ՆՊԱՏՆԵՐ ԲԱԶՄԱԶԱՎԱԿ ՄԱՅՐԵՐԻՆ

Այս տարվա հունվար և փետրվար ամիսներին, Երևան քաղաքի Ստալինյան ռաժոնի բազմադասակ և միայնակ մայրերը պի-

տույններից ստացել են ավելի քան 250 հազար ռուբլու նպաստ:

ԼԱՅՆ ՍՊԱՌՄԱՆ ԱՊՐԱՆՔՆԵՐ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆԸ

Երևանի Քաղաքային Սովետի ձեռնարկությամբ շատ լայն սպառման ապրանքներ, քան 1949 թվականին: Այդ նպատակով վերականգնվում և ընդարձակվում են ձեռնարկությունները, կազմակերպվում են նոր ցեխեր, տեղադրվում են նոր սարքավորումներ:

Անցյալ տարվա համեմատությամբ, լայն սպառման իրերի արտադրությունը ավելանում է 16 տոկոսով: Քաղսովետի ձեռնարկությամբ թողարկվում են ավելի շատ մահճակալներ և էլեկտրական արդուկներ,

քան անցյալ տարի: Զգալիորեն ընդարձակվում է հայելու, կերոսինականի, թիթեղյա վառարանների արտադրությունը: Տարվա ընթացքում բնակչությանը կվաճառվի մոտ 3 միլիոն ռուբլու կահույք, մեծ քանակությամբ կոշիկեղեն, ներքնակի երեսացու և լայն սպառման այլ ապրանքներ: Քաղսովետի Գործկոմի Տեղարդ բաժինը, կահույքի, կոշիկի, հագուստի և տնային իրերի նորոգման արհեստանոցներ է բացելու քաղաքի բոլոր թաղամասերում:

ԱԿՈՒՄԲԱ-ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ՑԱՆՑԻ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄ

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Կուպուր-Լուսավորական հիմնարկների գործերի կոմիտեն այս տարի Ռեսպուբլիկայի շրջաններում բացելու է կոլխոզային 35 նոր ակումբ և 72 գրադարան: Երևան քաղաքի արվարձաններում, նոր Զեյթունում, Սարի

թաղում, Նորքում, Արաբկիրում, նոր Արեշում բացվելու են 3 նոր ակումբ և 7 գրադարան: Ռեսպուբլիկայի մասսայական և կոլխոզային գրադարաններին այս տարի հատկացվելու է ավելի քան 3 միլիոն ռուբլի, գրականություն ձեռք բերելու համար:

ԴԱՍԱՏՈՒՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ

1950 թվականի ընթացքում Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության Ուսուցիչների կատարելագործման Ինստիտուտը կազմակերպում է դասընթացներ ուսուցիչների և գրականության, հայոց լեզվի և

գրականության, պատմության, աշխարհագրության և այլ առարկաների ուսուցիչների համար: Մինչև տարվա վերջը կվերապատրաստվեն 2,500 մարդ:

ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Կոլտուր-Լուսավորական հիմնարկների կոմիտեն Ռեսպուբլիկայի շրջաններում կազմակերպել է ակումբավարների, գրադարանավարների, ֆիզկուլտուրայի բնագավառում աշխատողների պատրաստման և որակավորման կարճատև դասընթացներ և սեմինար պարապմունքներ:

Ապրիլի մեկից երեւանում բացվեցին ակումբա-գրադարանային աշխատողների պատրաստման մեկամսյա դասընթացներ: Մինչև այս տարվա վերջը դասընթացներում ռեսպուբլիկայի շրջաններից սովորելու և որակավորվելու են 750 մարդ:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիան տպագրության համար պատրաստում է «Կոմիտասի երկերի լիակատար ժողովածու»ի առաջին հատորը: Այս հատորում տրվում են մեծ կոմպոզիտորի կենսագրությունը և նրա ստեղծագործությունների վերլուծությունը հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Այս տարի հրատարակվելու են նաև Ալ. Սպենդիարյանի երկերի լիակատար ժողովածուի երկրորդ և երրորդ հատորները, Սպ. Մելիքյանի «Հայկական ժողովրդական երգերի ազգագրական ժողովածու»ի երկրորդ գիրքը, «Սովետահայ և ժողովրդական և գու-

սանական երգերի ժողովածու», որի մեջ տեղավորվելու է 200 երգ, ինչպես և վերջին տարիներում Նոր Բայազետի և Ապարանի շրջաններում հատուկ էքսպեդիցիայի միջոցով հավաքված ու ձայնագրված ֆոլկլորային նյութեր:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիան հանրամատչելի սերիայով հրատարակում է գրքուկներ Ալ. Սպենդիարյանի, Ռոմանոս Մելիքյանի, Ալեքսանդր Թամանյանի, Թորոս Թորամանյանի և քանդակագործ Անդրեաս Տեր-Մարության մասին:

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵԿՈ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ ՏԱՆԸ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ

Վերջերս Մոսկվայի Հայկական Կոլտուրայի Տանը տեղի ունեցավ գրական երեկո՝ նվիրված հայկական կոլտուրայի տան գրական ստուգիայում սովորող երիտասարդ հայ գրողների նոր ստեղծագործություններին: Ներածական խոսք ասաց գրող Բ. Վ. Կավերինը: Նա նշեց այն հաջողությունները, որ ձեռք է բերել գրական ստուգիան մեկ տարվա ընթացքում: Այնուհետև կայացավ գրական համերգ, որին մասնակցեցին ստուգիայում սովորող երիտասարդ հայ գրողները և Մոսկվայի ֆիլհարմոնիայի արտիստները:

Երեկոյին հանդես եկան բանաստեղծներ Գ. Էմինը և Ս. Կապուտիկյանը՝ Մոսկվայում գրած իրենց նոր ստեղծագործություններով: Մ. Մարգարյանի բանաստեղծությունները

և մի հատված Պ. Զոթյանի «Գերված աղջիկ» վեպից կարդաց դերասանուհի Լիլիթ Գարազաշյանը: ՌՄՖՍՌ վաստ. Արտիստուհի Տ. Ս. Օգանեզովան կարդաց Արամ Գրիգորյանի «Մոսկվա, Մոսկվա» չափածո նովելը՝ ռուսերեն լեզվով: Դրամատուրգներ Ա. Բաբայանը և Վ. Շողերյանը կարդացին իրենց ստեղծագործություններից: Գեղարվեստական խոսքի վարպետ Բ. Գ. Մորգանովը կարդաց Վ. Շողերյանի «Հայրենիքի կարոտ» մեկ գործողությամբ դրաման ռուսերեն լեզվով: Ռուս բանաստեղծուհիներ Վ. Զվագինյան և Պետրովիխը կարդացին Ս. Կապուտիկյանի և Գ. Էմինի գործերից իրենց կատարած թարգմանությունները:

Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՏՈՒՆ-ՔԱՆԳԱՐԱՆԸ

Երևանի Լենինի անվան պողոտայի վերջում, բարձունքի վրա, այս տարի կառուցվելու է հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի տուն-թանգարանը: Ենթի նախագիծը կազմված է Թումանյանի Թբիլիսիում

ապրած տան նմանությամբ: Երկհարկանի շենքը երեսպատվելու է սպիտակ քարով: Տուն-թանգարանը պողոտայի հետ կապվելու է աստիճաններով, որոնց եզրերին դրվելու են ցայտաղբյուրներ:

ԱՆԱՍՏԱՍ ՄԻԿՈՅԱՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒԳԻ ԸՆՏՐՈՂՆԵՐԻ ՆԱԽԸՆՏՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

Մարտի 10-ին, Օպերայի և Բալետի թատրոնում տեղի ունեցավ սովետական պետության ակադեմիկոս գործիչ Անաստաս Իվանովիչ Միկոյանի հանդիպումը իր ընտրողների հետ:

Դահլիճում ներկա էին մայրաքաղաքի արդյունաբերական կենտրոն Ստալինյան ուսյունի գործարանների և ֆաբրիկաների պատվիրակները՝ քանվորներ, ստալինականականներ, ինժեներներ, գիտություն և արվեստի

գործիչներ, պարտիական և սովետական աշխատողներ և այլն: Դահլիճում հավաքվածները երկարատև ծափահարություններով դիմավորեցին իրենց թեկնածու Ա. Ի. Միկոյանին: Ելույթ ունեցան մի շարք անձինք և դավատեցին թեկնածուի մեծ արժանիքները: Ժողովի վերջում հանդես եկավ Միկոյանը, որին դահլիճը դիմավորեց բուռն օվացիայով, ջերմ սիրով և նվիրվածությամբ և հրեշվալից բացազանչություններով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԻՆ ՆԿԱՐԻՋՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍ

Արվեստի աշխատողների տանը բացված է կին նկարիչների ստեղծագործությունների ցուցահանդեսը, որն ընդգրկում է լավագույն

բոլոր այն գործերը, որոնք ստեղծել են նրանք վերջին տարիների ընթացքում:

ԳՈՐԻՍ ՔԱՂԱՔԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒՄԸ

Այս դարնանը շրջկենտրոնում և նրա շրջակայքում տնկված է մի քանի հարյուր հազար ծառ: Հողամասերը նախապատրաստված են: Քաղաքի կենտրոնական այգում արդեն ծաղիկները ցանված են և ծառատնկումը

կատարված: Արագորեն կառուցվում և ծառադառնվում է նաև քաղաքի երկրորդ այգին:

Քաղաքի բարեկարգման, ծառատնկման ու կանաչապատման համար բաց է թողնված մեծ գոտար:

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇԵՆՔԵՐ

Արմավիր գյուղում ներկա ուսումնական տարում ավարտվել է միջնակարգ դպրոցի երկհարկանի շենքի կառուցումը: Շրջկենտ-

րոնում այս տարի կառուցվում է 2-րդ միջնակարգ դպրոցի երկհարկանի շենքը:

ԱՐԱՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՆՈՐ ՍՏԵՆԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ստալինյան մրցանակի լաուրեատ կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը աշխատում է «Սպարտակ» նոր բալետի երաժշտության ստեղծման վրա: Բալետի թեման է հին Հռոմի ստրուկների ապստամբությունը: Բալետը բեմադրվելու է Լենինգրադի Ս. Մ. Կիրովի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում:

Միաժամանակ կոմպոզիտորը գրում է հայկական երգերի մի ցիկլ Աշոտ Գրաշու տեքստերի հիման վրա:

Մոսֆիլմ Կինոստուդիան հանձնարարել է Ա. Խաչատրյանին գրել «Գաղանի միսիա» կինոնկարի երաժշտությունը: Նույն ստուդիայի պատվերով կոմպոզիտորը աշխատելու է ուսման մեծ ճանապարհորդ Պրոխլաշկինի նվիրված ֆիլմի երաժշտության վրա:

ՆՈՐ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐ

Արհեստագործական կոոպերացիայի «Աղյուսագործ» արտելը նրկանում սկսեց կըղմիդդրի-աղյուսի նոր գործարանի կառուցումը, որը տարեկան արտադրելու է երկու մի-

լիոն կղմիդդր և մեծ քանակությամբ աղյուս: Գործարանը, որը սարքավորված կլինի նոր տեխնիկայով, լրիվ շահագործման է հանձնվելու ընթացիկ տարվա վերջին:

ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԸ ՆՇՈՒՄ ԵՆ Վ. ՄԱՅԱԿՈՎՍԿՈՒ ՄԱՀՎԱՆ 20-ԱՄՅԱԿԸ

Ռեսպուբլիկայի աշխատավորությունն ամենուրեք արժանավայել կերպով նշեց մեծ բանաստեղծ Վլ. Մայակովսկու մահվան 20-ամյակը։ Գործարաններում, ֆաբրիկաներում, կոլխոզներում, ուսումնական հաստատություններում տեղի ունեցան զեկուցումներ և զրույցներ՝ նվիրված Վլ. Մայակովսկու կյանքին և ստեղծագործությանը։

Հայկական ՍՍՌ Միևիստրների Սովետին կից Կուլտ-Վոսապորական Հիմնարկների գործերի Կոմիտեի կենտրոնական դասախոս-

նական բյուրոն, Երևան քաղաքում և Ռեսպուբլիկայի շրջաններում կազմակերպեց մի շարք զեկուցումներ։ Դպրոցներում աշակերտության համար կազմակերպվեցին զրույցներ՝ նվիրված Մայակովսկու կյանքին և ստեղծագործությանը։ Գրողները և գրականագետները ուսումնական հաստատություններում կարդացին զեկուցումներ մեծ բանաստեղծի կյանքի և ստեղծագործության մասին։

Վ. Վ. ՄԱՅԱԿՈՎՍԿՈՒ ՄԱՀՎԱՆ 20-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՆԴԻՍԱՎՈՐ ԵՐԵՎՈՒ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ

Ապրիլի 14-ին Լենինականի ֆիլհարմոնիայի դահլիճում տեղի ունեցավ հանդիսավոր երեկո, նվիրված սովետական դարաշրջանի լավագույն և ամենատաղանդավոր բանաստեղծ Վլադիմիր Վլադիմիրովիչ Մայակովսկու մահվան 20-ամյակին։ Մեծ քաղաքացու և մեծ պոետի հիշատակը հարգելու էին եկել ստախանովականներ, ուսանողներ, գիտության, գրականության և արվեստի գործիչներ։

Երեկոն բացեց Հ. Ս. Գ. Միտոյան Լենինականի բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար Անդրանիկ Հովսեփյանը։

Վ. Մայակովսկու կյանքի և ստեղծագործության մասին զեկույցեց փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Շավարշ Ազնա-

ուրյանը։ Նա հանգամանորեն կանգ առավ պոետի կյանքի հիմնական շրջանների վրա՝ վերլուծելով նրա ստեղծագործությունը, բացահայտեց նրա բացառիկ ու վիթխարի դերն ու նշանակությունը սովետական գրականության պատմության մեջ։

Մայակովսկու ստեղծագործություններից արտասանեցին Մայակովսկու անվան արական միջնակարգ դպրոցի աշակերտները, ասմունքի վարպետ, վաստակավոր դերասան Ժ. Էլոյանը և ուրիշները։

Վերջում Մայակովսկուն ձոնված բանաստեղծությունների արտասանությամբ հանդես եկան երիտասարդ բանաստեղծ-բանաստեղծուհիներ՝ Ռ. Պետրոսյանը, Շահբաղյանը և Աղունիկ Խաչատրյանը։

Ս Փ Յ ՈՒ Ռ Ք ՈՒ Մ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԿԻՈ ՆՈՐԻՆ Ս. ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄՈՒՄ

Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս 1949 ՆՈՅՄԵՐԻ 2-ին օղալին ճարով մեկնեցավ Ամման, ընկերակցության մեջ Աղեքսանդրիո Առաջնորդական Փոխանորդ Հոգեշնորհ Պատկ Կարդապետի, հոնկե մինչև Երուսաղեմ, անձամբ նախագահելու համար Երուսաղեմի Պատրիարք Հոգեւոյս Տեր Կյուրեղ Բ. Արքեպիսկոպոսի թաղման թափորին և ապա Երուսաղեմի մեջ թաղմանական կարգին:

Վեհափառ Գարեգին Կաթողիկոսի ինքնաբոլս այս ժեստը անգամ մը ևս կուգար ապացուցանելու թե Աթոռներու միջև ատեղծված է խոր և զնահատելի միասնականություն մը, գոր ալելիով և դրապես կուգար հաստատել Վեհ. Գարեգին Կաթողիկոսի Ամման մեկնումն մեկ օր վերջ հասած Ս. էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Գեորգ Զ.ի 1949 ՆՈՅՄԵՐԻ 1 թվակիր հեռագիրը անգրիբերն լեզվով:

Գարեգին Կաթողիկոսը, հակառակ 80-ամյա ծերության, ո՛չ միայն Անթիլիասեն Ամերիկյան հիվանդանոց քանիցս այցելության գնաց հանգուցյալ Պատրիարքին, ո՛չ միայն անձամբ նախագահեց Անթիլիասի Ս. Լուսավորիչ Մայր Տաճարի մեջ կատարված թաղմանական կարգին և կատարեց վերջին օծումը Հանգուցելույն, ապա նաև օդի ճարով մինչև Ամման և հոնկե ցամաքի գծով մինչև Երուսաղեմ գնաց ու անձամբ նախագահեց թաղմանական թափորին և կարգին, որու ընթացքին քարոզեց և հոգևորապես մխիթարեց սգավոր և գաղթական հայ ժողովուրդն ու որբացած միաբանությունը և

միանգամայն Տեղապահի ու նոր և արժեքավոր Պատրիարքի մը ընտրության համար ներկայացուց իր և իր սգակից միաբանության բարեմաղթությունները:

Վեհափառ Հայրապետը տասը օր Երուսաղեմ կմնա և առիթը վունենա այցելելու Երուսաղեմի փոխարքա Ռդբ Նաշաշիբի Փաշայի և հայ գաղթականներու, անոնց համար հայցելով Աստուծո գթառատ ողորմությունն ու խաղաղությունը:

Սրբադան Հայրապետի Երուսաղեմ գտնված օրերուն կգուգարիլի Գյուտ խաչի տունախմբությունը, որ մեծ շուքով կկատարվի Ս. Հարություն տաճարին կից՝ հայոց Ս. Լուսավորիչ տաճարին մեջ, որմն տասնյակ աստիճաններ վարը կգտնվի Գյուտ խաչի խկական վայրը, ուր Ս. Հեղինե թաղահայր գրտավ Քրիստոսի Ս. խաչը:

Նորին Սրբությունը հայրապետական զգեստավորությամբ կնախագահե օրվան մեծաշուք թափորին Ս. Հարության տաճարի մեջ, Քրիստոսի պերեզմանի շուրջը:

Վեհափառ Հայրապետը 1949 ՆՈՅՄԵՐԻ 11-ին կանցնի Ամման, ընկերակցությամբ նորընտիր Պատրիարքական Տեղապահ Գեր. Տ. Նոյնի Վարդապետ Տերտերյանի, Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի Առնեսապետ Հոգեշնորհ Տ. Սերովբե Վարդապետ Մանուկյանի, Աղեքսանդրիո Առաջնորդական Փոխանորդ Հոգեշնորհ Տ. Պատկ Վարդապետ Թումայանի և Հայֆայի հոգևոր հովիվ Հոգեշնորհ Տ. Հարություն Վարդապետ Մուշյանի:

(«Հասկ», պաշտոնաթերթ Կիլիկիո կաթողիկոսության)

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

ԽՈՍՎԱԾ ՆՈՐԻՆ Ս. ՕՍՈՒԹՅՈՒՆ Ս. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ,
ԵՐՈՒՍԱԳԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՍ Ս. ԿՅՈՒՐԵՂ Բ.Ի
ԴԱԳԱՂԻ ՎՐԱ, 1949 ԹՎԻ ՀՈԿՏ.Ի 30-ԻՆ:

«Մառախլ աւախտան եմք, զոր ինչ պարտեմ էր առնել,
առաւաք»: (Ղուկ., ԺԵ, 10):»

Գերմանական նշանավոր փիլիսոփա Կանտը տիեզերքի մեջ երկու բարձրագույն գեղեցկություն էր տեսնում՝ աստղազարդ երկինքը և մարդկային հոգու մեջ պարտքի զգացումն ու գիտակցությունը:

Արդարև, ի՞նչ ավելի գեղեցիկ է, հմայիչ ու խորհրդավոր, քան աստղազարդ երկինքը յուր բազմաթիվ փայլուն աստղերով, ցրված պայծառ ու կապույտ երկնակամարի վրա: Փիլիսոփան այդ գեղեցկության մեջ տեսնում էր բարձրագույնը, որի հայտարարն է աստղազարդ կապույտ երկինքը:

Իրոք, որքան էլ գեղեցիկ է պայծառ ու աստղազարդ երկինքը, որ կարծես խոսում է իր մեն մի աստղով, բայց և երկրորդ մի գեղեցկություն, որ մեղանից հետո չէ, այլ մեր մեջ իսկ է, մարդկային հոգու մեջ, նրա ներքին աշխարհքում, դա պարտքի գիտակցությունն ու նրա կատարումն է, որ այնքան գեղեցիկ է, որքան աստղազարդ երկինքը:

Արտաքին տիեզերքը տեսնում, վայելում ենք նրա գեղեցկությունը և սքանչանում նրա ներքին իմացականությամբ: Ներքին տիեզերքի երկնակամարի ամենափայլուն աստղերից մեկը՝ պարտքի գիտակցությունն է, որովհետև դա մեր կենդանության ծաղիկն է և նպատակը մեր հոգևոր գոյության: Նրանով մեր նյութական մարմինը զգնում է Աստուծո գործակից լինելու շնորհ: «Իսկ էք տաճար կենդանի Աստուծոյն» և գործակից նրան, ասում է Ս. Պողոս Առաքյալ:

Արիելիք, մեր Տերը աշխարհ եկավ ոչ թե պաշտպելու, այլ պաշտելու համար: Նա ծառայություն չսպասեց, այլ ծառայեց տնանկներին, ջանալով ազնվացնելու նրանց հոգին և հոգևորապես բարձրացնելու նրանց: Պարտքի գիտակցությունը ունեցողի կատարյալ արտահայտություն է գործի կատարումից հետո ասել. «Մառախլ աւախտան եմք, զոր ինչ պարտն էր առնել, արարաք»: Այս կոչմամբ և զգացումով, մարդը կբարձրանա

հոգով, իբրև Աստուծո պատկերը երեսին վրա կրող մի արարած:

Հանգուցյալը, եթե նկատի չառնենք նրա անցյալ տարիներին մատուցած ծառայությունները և կյանքի կարճ տևողությունը, և մեր աչքի առաջ ունենանք միայն նրա վերջին մի քանի տարիները, երբ իբրև պատրիարքը Երուսաղեմի, պարտքի խորը գիտակցությամբ ծառայեց իր Ազգին, Եկեղեցվուն և մարդկության, արժանի է մեր հարգալից վերաբերմունքին: Ակնարկում եմ Պաղեստինի փոթորակից և արհավիրաց օրերին, երբ նա իր պատրիարքական աթոռի վրա մնաց և ժողովրդին հետ մնաց, զարժանն տնորինելով իր միաբանության հետ: Նա իսկական զոհն է իր պարտականության գիտակցության:

Այժմ, Աստուծո կամքով թողնում է այս աշխարհը և բաժանվում մեզանից: Չեմ ուզում երկարել — մեր շարականները այնքան երկար են, որ հոգնել էք ամենեղ — մաղթում եմ, որ աստված թուեկից լինի նրան լուսնդին այն ճամբին, որտեղից նա պիտի գնա առ Արարիչն յուր:

Թող Աստված օրհնե և պահպանե Հայաստանյայց Եկեղեցին, որ դարերի ընթացքին կուրծք է տվել փոթորիկների: Հանգուցյալը իր Աթոռը թափուր է թողնում, բայց մենք հավատացած ենք, որ Աստված Պաղեստինյան յարաջան է կարող է որդիս Արարհամու յարուցանել:

Աստված անսասան պահե Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, Կիրիլիոս Կաթողիկոսությունը, Երուսաղեմի Պատրիարքությունը, նաև Կ. Պոլսո Աթոռը:

Աստված առաջնորդե մեր քայլերն ի բարին: Աստված լուսավորե հոգին հանգուցելուն և նրա դուզն ծառայությունը ընդունի որպես Աբելի պատարագը:

Շնորհք Տեառն եղիցին ընդ ձեզ: Ամեն:

(«Կոռուկ», 16 դեկտեմբերի 1949 թ.)

ՎԱՋԳԵՆ Ս. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՄԵՐ ՀԱՐԱՋԱՏ ԼԵՋՈՒՆ

«Թող բարձր և խոյստ հեշե հայ լեզուն ամենուրեք»: («Էջմիածին» ամսաթերթ)

Հայ գաղթաշարժի ամենալուրջ ուշադրության արժանի հոգված մը լույս տեսավ մեր Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին»-ի մարտ-ապրիլ 1949-ի համարին մեջ, «Մի ծանրակշիռ խնդրի շուրջ» խորագրով, հայ լեզուն գաղտնիքներու մեջ կենդանի պահելու անհրաժեշտության վերաբերյալ, Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդարանի «Հայաստանյայց Եկեղեցի» հանդեսին մեջ, 1948 թվի հոգվածի մը հրատարակության առթիվ:

Տրված ըլլալով խնդրույն կենսական կարևորությունը Միլիոնքի հայության համար, և որովհետև վերջերս Նորեն մասնույի նյութ դարձավ այս հարցը, Ամերիկայի Առաջնորդ Գեր. Տիրան Եպիսկոպոսի հայտարարության առթիվ, որ ի միջի այլոց իբր օրինակ բերած է նաև ուսմանահայության պարագան, պարտք կզգանք թուղթին հանձնելու քանի մը ճշտումներ և դատումներ, հայ լեզուն արտասահմանի մեջ կենդանի պահելու նվիրական գործին նկատմամբ:

Ռումանահայ գաղութը ևս մտահոգված է մայրենի լեզվի պահպանման խնդրով, մանավանդ տր իր աչքին առջև տեսի Տիրան Սրբազան Հոր ակնարկած հին ուսմանահայության— Անիի գաղթականության— տխուր պատմությունը, որ թեև մինչև 80—100 տարի առջ քանի մը տասնյակ հազարներու հասնող ժողովուրդ մը կկազմեր, իր եկեղեցիներով, կապլածներով, նշարկութային-բարոյական հաստատություններով, սակայն վերջին հարյուրամյակի ընթացքին այդ ժողովուրդը ուժացավ, հալեցավ և կորսվեցավ: Այսօր կգտնենք միայն անոնց մնացորդները — քանի մը հարյուր հոգի, ցրված երկուստայակ մը քաղաքներու մեջ— որոնք խտրված հայ ծագում ունենալու գիտակցությամբ ունին և ինքզինքնին կկոչեն «գիտակցորդական ուսմաններ», որոշ կապ պահելով մեր Եկեղեցիին հետ:

Ակնհերև է սակայն թե, եթե Ռումանիո մեջ չլիներ ներկայությունը նոր թրքահայ գաղթականության, այդ հին հայության մնացորդներն ալ կորսված կըլլային ատենց հետքի:

Մոլդավիո երբեմնի հայաշատ կեդրոններու մեր տասնյակ եկեղեցիները, մանքերը, եկեղեցիներու շենքերը—այսօր պրեթե դատարկ և անկենդան—միտակ վկաններն են հին հայության անցյալ փառքին: Մնացյալը խոր լուռություն է...

Պատմությունը մեզի կտվեցնե, թե այս իրողության պատճառներն գլխավորներն հետևյալներն են.

ա. Մայր երկրի, հայ հայրենիքի հետ կենդանի կապի պակասը.

բ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին բաժնվիլը կամ անոր հետ սերտ հարաբերությանց պակասը.

գ. Հայ լեզվի կորուստը:

Լեհաստանի և Տրանսիլվանիո հոծ թվով հայությունը իր հոգին, իր լեզուն և դիմագծությունը կորսնցուց իբրև ուղղակի հետևյալնք Մայր Աթոռին, Հայաստանյայց Եկեղեցիին բաժնվելուն և պապական անհարգադ եկեղեցիին գիրկը իյնալուն:

Հայ Եկեղեցին և ժողովուրդը երբ կտրեցին կապերը Մայր Երկրին և Մայր Աթոռին, այլևս անգոր դարձան պահելու հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունը:

Պապական եկեղեցին իր սխալ հասկացած համաքրիստոնեական միություն ստեղծելու կոսմոպոլիտ գաղափարախոսությամբ, սպանեց մեր ժողովրդի ազգային ոգին:

Մոլդավիո և Բուրովինայի հայությունը դիմադրեց 19-րդ դարու դավանափոխության հոսանքին և մնաց հավատարիմ Ս. Էջմիածնին: Այս կերպով ան պահեց իր ինքնությունը, իր լեզուն և մշակույթը մինչև գրեթե 19-րդ դարու վերջերս: Սակայն ինչ ինչ պատճառներու բերմամբ, այդ շրջանին չկրցավ իր կապը պահպանել Մայր Աթոռի հետ, չունեցավ թեմակալ առաջնորդներ,— թեև բոլոր եկեղեցիները շին և պարծառ վիճակի մեջ եղան միշտ, քաղմաթիվ քահանաներով,— չկրցավ պահել իր վարժարանները, չկրցավ մանավանդ կենդանի պահել մայրենի լեզուն և կորսնցուց իր ազգային դիմագիծը:

Արդ, եթե կկամենանք որ մեր այսօրվան գաղտնիքները նույն վախճանի շունենան, ամեն գնով և բոլոր միջոցներով պետք է պահպանենք հայ լեզվի կենդանի գործածությունը Հայաստանյայց Եկեղեցի մեջ և եկեղեցիին դուրս մեր առօրյա կյանքին մեջ, հայկական հայրենասիրության ոգիով առաջնորդված:

Հետո մեզմե այն մոլորությունը, թե առանց հայ լեզվի կրթանք հայությունը կենդանի պահել միայն կրոնքով ու եկեղեցական պաշտամունքով:

Ժողովուրդի մը կյանքին մեջ, լեզուն լոկ

«Իբր անդրուվար ծառայող» գոյություն մը չէ: Լեզուն կենդանի մարմին մըն է, — օրգանիզմ մը, — ժողովուրդի հույզերն և մտածումներն ծնած, զարգացած ու ծաղկած, ան մշտապես կենդանության և աճման մեջ գտնվող և ինքն ալ իր կարգին այդ ժողովուրդին յուրահատուկ զգայնությունը, մտածելու կերպը, հոգեկան նկարագիրը պահելու պաշտոնն ունեցող կենդանի ուն է:

Ամեն անհատ կզգա ու կմտածե այն լեզվով, զոր կխոսի իբր մայրենի լեզուն Ամեն անհատ իր ազգակիցներու հետ կրնա հասկերցվի մանավանդ մայրենի լեզվով:

Հոգին, գիտակցությունը անկախ չեն խոսված լեզվին: Այս վերջինը իր դրոշմը, իր գույնը, իր կազմապարները, իր շունչը կպարտադրե մտածումին և զգացումին:

Լեզուն ժողովուրդի մը հոգեծին որդին է, որ հաստատության հասնելով, իր ծնողը կպահանջ, կպահպանե և կառաջնորդե:

Հայաստանյայց Եկեղեցին անշուշտ որ գաղութներուն մեջ վճռական դեր ունի հայապահպանման գործին մեջ, պայմանով անկախ, որ հայ լեզուն կենդանի պահվի անոր մեջ և անոր կողքին: Վասնզի եթե լեզուն մոռցվի, ինքը Եկեղեցին ալ կուծանա, անարյուն իրականության կվերածվի ազգային տեսակետի: Առանց մայրենի լեզվի, հայ հավատացյալը անխուսափելի կերպով կկորսնցնե իր հայտ հոգին, ազգային ուրույն դիմագիծը ու ինքնուրույնությունը:

Լեզուն հավիտենական ճշմարտությունն է, կենդանի ուժ և արժեք ան իմաստով որ կապահովե ժողովուրդի հավիտենականությունը:

Մանուկ է բոլորին, թե ի՞նչպես. Ֆրանսահիբ հպարտությամբ կրսեն. «Ֆրանսան» այդ օրանսերեն լեզուն է:

Լեզուն կենդանի իրականություն մըն է, որ կյանք կառնե ժողովուրդին և կյանք կուտ անոր. այդ, ան կրնա մեռնիլ, բայց իր նետ կթաղե և այդ ժողովուրդը որպես ազգային ամբողջություն, կթաղե նաև անոր ճշմարտությունը:

Եթե Ն. դարու մեր երջանկահիշատակ Խախիբ հայ Եկեղեցին շտախն սեփական եզու, գիր ու գրականություն, մեր Եկեղեցին վստահաբար շատոնց ի վեր կորսնցնուցած կըլլար իր ազգային նկարագիրը, իր անկախությունը և իր գոյությունը իսկ:

Ահա թե ի՞նչ կզրե այս մասին մեր վեպիստ Հայրապետը, «Հայոց Եկեղեցին» ողվածին մեջ. «Հայ Եկեղեցին, որ քի առաջնական ծագմամբ ինքնազգային է, դարձավ կոտարեկապես ազգային, երբ Ներսես

Մեծի որդին՝ Սահակ կաթողիկոս և Մեսրոբ Մաշտոց հայ տառերը հնարեցին, Ս. Գիրքը հայերենի թարգմանեցին և հետզհետե ստեղծվեցավ Ն. դարի հայ կլասիկ գրականությունը: Այդ օրվանից հայ լեզվի և Հայ Եկեղեցու ուղիները միահյուսվեցին և նրանք համընթաց քայլեցին»:

Խորքին մեջ ժողովուրդը, հայրենիք, սեփական լեզու և մշակույթ մեկ անբաժանելի ամբողջություն կկազմեն, կարելի չէ երկար ժամանակ մեկը պահել առանց մյուսին: Ամեն ժողովուրդ այն չափով է ժողովուրդ, ինչ չափով որ ան ունի սեփական երկիր, սեփական լեզու, մշակույթ և ինքնավար հավաքական կյանք:

Երջանկությունն է մեզ բոլորիս համար հաստատել՝ թե այսօր, երկար ու մտալ ալեկոծ պատմության մը հորձանքներն վերապես աղաղակաբար հայ ժողովուրդը, իր նորաստեղծ, հարազատ պետության՝ Սովետական Հայաստանի մեջ, վերադառած է և ամուր կերպով հաստատած իր ազգային կյանքի ու զարգացման բոլոր հիմնական պայմանները:

Հայ ժողովուրդը փրկված է այլևս, կմնա Սփյուռքի մեջ ցրված մեր ժողովուրդի զավակներու պահպանման և փրկության հարցը:

Տարակույս պես չէ ունենալ, թե Մայր Հայրենիքն՝ դուրս, գաղութային պայմաններու մեջ, անվճար է հայր հայ պահել տեմակամորեն և յրիվ կերպով, սակայն մինչև մեր ժողովուրդի ամբողջական վերադարձը դեպի Մայր Հայրենիք, բոլորիս սեպուհ պարտականությունն է մեր Եկեղեցիներու կողքին հիմնել հայրենասիրական մշակութային հաստատություններ և մեր նախահայրերու հավատքին հետ միասին և նույն սրբություն զգացումով՝ պահել ու ապրեցնել մեր մայրենի մեծասքանչ լեզուն, զոր Նաիրի Զարբան արդար հպարտությամբ կկոչե, «Հերոսական լեզունների հերոս երբայր, հայոց լեզուն»:

Այսօր մանավանդ, երբ հայ ժողովուրդը իր վերածնած, հասակ նետող և օրեօր աճող սեփական Հայրենիքը ունի, սովետական մեծ ու ազատ եղբայրության աշխարհի մեջ, Սփյուռքի մեջ հայ լեզուն, հայ հոգին, հայ հայրենասիրությունը կենդանի ու վառ պահելու նվիրական գործը Հայ Եկեղեցին ու անոր բոլոր սպասավորներուն թե՛ պատմական սեպուհ պարտականությունն է և թե՛ անոնց ազնիվ հպարտությունը:

(«Հայաստանյան Ճակատ»):

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 80-ԱՄՅԱԿԻ ՑԵՐԵԿՈՒՅԹԸ ՍՈՐԲՈՆԻ ՄԵՋ

Կիրակի, մեծի օրվարի 26-ին, Սորբոնի մեծ ամփոփարտոնի մեջ տեղի ունեցավ Ֆրանսիայի Մշակութային Միության ցերեկույթը, նվիրված հայ մեծ երաժշտագետ Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 80-ամյա տարեդարձին:

Հայ ժողովրդական երգի այս մեծ վարպետի ծննդյան 80-ամյակը տոնելու ձեռնարկեցությունը Հայաստանի մեջ սկսվել է և գովելի է Փարիզի հայ պաղպղակը, որ շուտացավ իր բաժին հարգանքը բերելու մեծ Կոմիտասի հիշատակին, մանավանդ որ անոր կյանքը, ինչպես իր լավ, նույնպես և իր վատ օրերուն, շատ հիշատակներով կապված է այս քաղաքին հետ:

Բանախոսություններով և հուշերով, հան-

դես եկող ազգայիններ հետաքրքիր դրվագներ պատմեցին մեծ երաժշտագետի կյանքին և պատշաճ ձևով արժեքավորեցին անոր դերը հայ երաժշտության պատմության մեջ:

Գեղարվեստական բաժնեն վերջ, խոսք առավ Արտավազդ Սրբազան և դրվատեց մեծ Կոմիտասի անմահ երաժշտությունը, նշելով որ՝ «Կոմիտասի երգած արորի և մահկալի դերը կկատարին այսօր Հայաստանի մեջ տրակտորը և անոր մեքենավարը, որոնք կերպեն թե՛ Կոմիտասի երգերը և թե՛ Հայրենիքի նոր ստեղծագործներուն հորինած երգերը»:

(Քաղված Փարիզի «Ազատ խոսք» թերթի 1950 թվի մարտի 1-ի համարից):

ԴՈԿՏՈՐ ԱՍԱՏՈՒՐ ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻ ՄԱՆԸ

96 տարեկան հասակին, 1950 հունվար 4-ին, Հալեպի մեջ ի Տեր հանգյալ միջազգային համբալի տեր «վիրաբույժ հսկան» դոկտ. Ասատուր Ալթունյան:

Համանուն հիվանդանոցին հիմնադիր դոկտ. Ալթունյան ծանոթ էր Մերձավոր Արևելքի բոլոր ժողովուրդներուն:

Հանգուցյալ բժիշկը կատարած էր ավելի քան 20,000 գործողություն, փրկելով կյանքը հազարավոր անհույս հիվանդներու:

«Ալթունյան հիվանդանոց և Հալեպ» տարիների ի վեր կարծես համանիշ դարձած են:

Հալեպի Ազիզիե փարթամ թաղին մեկ մասը գրավված է Ալթունյան հաստատություններով — հիվանդանոց, դեղարան, բնակարան, մոտը ժողովարան, որուն շինության բերած էր իր կարևոր մասնակցությունը:

Հալեպի բարեխնամ կառավարությունը ի պատիվ իրեն, Ազիզիե թաղին մեկ պողոտային անունը դրած է «Ալթունյան պողոտա»:

Հանգուցյալ դոկտ. Ալթունյան իր կապը կտրած չէր հայութենեն, կամասակցեր հանդիսությանց, բարեսիրական ձեռնարկներու, հայկական հավաքույթներու, կբանախոսեր հայերեն: Սյուրիո և Լիբանանի հայության անունով մասնակցած էր Փարիզի Ազգային Պատվիրակությանց...

Շուրջ թեթև գաքու թարմ շիրմիդ վրա, հայ անվանի բժիշկ:

Մաշթոց քահանա Ոսկերիյան

(«Ճրաբեր», 23 փետրվարի 1950 թ.)

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Խաղաղ կյանքը բնածին քաղձանք մը եղած է մարդ էակին համար քոլոր ժամանակներու ընթացքին: Այդ բաղձալի, խաղաղ և բնականոն կյանքի փառաբարձը, անհատական կամ զանազան ժողովուրդների, ծնունդ առած և գործադրված է անհատի կամ անհատներու ընդառաջ ձևերիցներուն: Համապատասխան: Հարձակման անթակա կողմերը իրենց կարգին, ինքնապաշտպանության արմատական կոփ մղած են, պ-

նոնք ևս, իրենց կարիքներուն համար, սա-կայն արդարության, իրավունքի և բարոյական ըմբռնումներու սկզբունք-կանոններու վրա հենված:

Բոլոր ժամանակներու պատերազմները, մարդկային պատմության դարձացման զուգընթաց, զարգացած ընդառաջ հոգեբանության տեր բազմերանդ դասակարգերու շահահիմտ ձեռնարկները եղած են: Քսաներորդ դարու երկու համաշխարհային պատերազմ-

ները, ազգի և հայրենիքի անոնով մղված դասակարգի մը ընշաքաղցության հազուրդ տալու նպատակով տեղի ունեցան, և անոնց լիքավորությունները, ի գին բազմամիլիոն կյանքերու կորուստին և անասելի կործանումներուն, ծնունդ տվին ընկերային արդար մեթոդներու հաղթանակովը հառաջացած, արդու խաղաղ և արդար ապրելու բնածին իրազեանքի զորացած բարոյականությունը:

Այսօր, այդ զորացած բարոյականությունը յուրացուցած բազմամիլիոն մասսաները, տարբեր լեզուներով և գույներով, կցցվին պատերազմի հրձիգներուն դեմ՝ կանխելու համար ատելության և կործանումի մրրիկը: Եկեղեցին, հավատարիմ նազրույթների մարտասիրական սկզբունքներուն, պետք չէր անտարբեր մնար, իր հոտին և քարոզած արդապետության պաշտպանության համար: Այսպես չի պատահիր դժբախտաբար ակայն, Քրիստոսի սլարդապետությունը քաղաքացիական պատերազմի և խաղաղության միջև տեղի ունեցող վտանգը:

Հայ ժողովուրդի ազգային եկեղեցին, իր աշխարհային Պատրիարք-Կաթողիկոսի գլխավորությամբ, նորին Սրբության պաշտոնատեղի և կորովի հայտարարությամբ, իր դիրքը ճշդած է պատերազմի հրձիգներուն դեմ, անուն արդարության, իր դավանած սկզբունքներու և իր հոտի պաշտպանության:

«Այսօր, երբ դեռ լիովին չեն բուժվել պատերազմի հասցրած վերքերը ու նոր պատերազմի սպառնալիքը կախվել է մարդկության գլխին, Հայ եկեղեցին չի կարող չբարձրացնել իր բողոքի ձայնը, և չի վարող բարձրաձայն չհայտարարել որ ինքը, իր հավատացյալ հոտով հանդերձ, կողմնակից ու պաշտպան է հանդիսանում խաղաղության և դեմ՝ պատերազմին»:

Նալ Հայ եկեղեցին իմաստուն Հայրապետը, կհիմնավորե իր դիրքը, քրիստոնեական և այլ կրոններու դավանանքի վրա, հայտարարելով. —

«Մենք այսօր իրավունք չունենք լռելու, այլ պարտավոր ենք հանդես գալու ուժգնապես բողոքելու պատերազմի դեմ, որը հակասում է համարյա ամբողջ մարդկության դավանած կրոնների սիրո և եղբայրության գաղափարին, մարդկության դավանած բարոյական սկզբունքներին ու շահերին»:

Իցիվ թե բոլոր եկեղեցիներն ու անոնց պետերը հանդուգն ձայն բարձրացնեն և իրենց հավատացյալ հոտը առաջնորդեն խաղաղության և եղբայրության ուղիներ, խնայելու համար մարդկության նոր պատերազմի գեհներ:

Իր հայրենական աշխարհի և Սփյուռքի մեջ խաղաղության ձգտող ժողովուրդը, հրապարտ է իր ազգային եկեղեցիով և անոր բազմաթիվատակ մեծ առաջնորդով:

(«Հայ Մամուլ», 11 փետրվարի 1950 թ.)

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԲԱՐԿԵՆ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ 4—7-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ, 1949 թ., 119 էջ:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակությամբ լույս է ընծայվել պատմական գիտությունների թեկնածու Բարեկեն Առաքելյանի «Հայկական պատկերաֆանդակները 4—7-րդ դարերում» խորագրով աշխատությունը:

Մենագրական այս աշխատանքը մի փորձ է ի մի հավաքելու մեզ հասած հայտնի հրեանագույն հայկական քանդակները, որոշելով նրանց տեղն ու դերը հայկական կուլտուրայի պատմության մեջ:

Հայկական պատկերաքանդակը, չնայած մինչև այժմ առանձնահատուկ ձևով ոչ ոքի կողմից չի ուսումնասիրված, բայց նրա հետ կապված որոշ խնդիրներ քննվել և լուսաբանվել են հայագիտության մեջ: Առանձնապես մեծ արժեք ունեն ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառի, ինչպես և Անիի պեղումներին մասնակցող նրա աշխատակիցներ՝ Ի. Ա. Օրբելու և ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի ուսումնասիրությունները:

Արտառահմանում ևս լույս են տեսել հայկական արվեստին նվիրված մի քանի ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ բավականաչափ խոսվում է և նյութ է հավաքված հայկական ճարտարապետության, ինչպես և քանդակագործության մասին, Սակայն վերջին հեղինակների աշխատություններում իշխում է արևմտյան, երուսական գիտնականների շրջանում լայն տարածում գտած ձևական-տեղագրական համեմատական մեթոդը, ազդեցությունների է պարզ փոխադրությունների տեսությունը, ըստ որի հայկական արվեստը դիտվում է ոչ որպես ինքնուրույն արվեստ, այլ կցորդ Իրանի, Բյուզանդիայի և դրացի այլ երկրների:

«Հայկական պատկերաֆանդակները 4—7-րդ դարերում» աշխատության հեղինակը մանրամասն քննելով հին հայկական քանդակագործությունը, կոնկրետ փաստերի հիման վրա ժխտում է այն գիտնականների պնդումը, ըստ որի, իբր թե, հայկական քանդակագործություն գոյություն չի ունեցել և եղած մի քանի նմուշները հազվագյուտ բացառություններ են: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ հայերն ունեցել են սյուսետային

քանդակագործություն, և պատկերաքանդակները Հայաստանում 4—7-րդ դարերում եղակի չեն և ոչ էլ բացառություն, այլ նրանք բավականին տարածված են եղել և ունեցել են որոշակի տեղ:

Հեղինակն իր այս աշխատության 1—2-րդ գլուխներում պարզաբանում է քանդակագործության և արվեստի հարակից ճյուղերի ընդհանուր վիճակը 4—7-րդ դարերում, քանի որ պատկերաքանդակները պայմանավորված են մշակույթի և արվեստի զարգացման տվյալ աստիճանով:

Բ. Առաքելյանը հայ կուլտուրայի պատմության մեջ 4—7-րդ դարերը բնորոշում է որպես տեղական կուլտուրայի նոր աստիճանի ձևավորման և զարգացման շրջան, երբ հայկական կուլտուրան ունեցավ ուշագրավ նվաճումներ և հասավ զգալի բարձրության: Հայկական մշակույթի այդպիսի աննախընթաց վերելքը համընկնում է երկրում ավատական հարաբերությունների փոքրացման, հայ ժողովրդի ապստամբության հզոր աղիթի և նարսկական տիրապետության դեմ նրա ծավալած հերոսական պայքարի հետ (450—451, 481—484, 570—572 թ. թ.):

Շնորհիվ այդ ապստամբությունների, պարսիկների տիրապետությունը Հայաստանում զգալիորեն թուլացավ: Այս հանգամանքը նախադրյալներ ստեղծեց և նշանակալից դեր խաղաց 5—7-րդ դարերի Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական վերելքի համար: Հեղինակն այս ժամանակաշրջանը համարում է հայկական կուլտուրայի զարգացման նշանակալից շրջան: Նրա կարծիքով, այդ կուլտուրան դրսևորվում է որպես ինքնուրույն, ինքնատիպ կուլտուրա:

Իր աշխատության մեջ հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս հայկական նշանավոր ճարտարապետական հուշարձանների մասին: Դեռ հին ժամանակներից ժանաչած քարակոփությունը և շինարարական արվեստը հնարավորություն էին տալիս հայերին աչքի ընկնող կառուցումներ կատարել: Դվինի, Ոձունի, Պտղնի, Ավանի, Հոփիսի, Թալինի, Իրինդի և բազմաթիվ այլ հուշարձաններ, և 7-րդ դարի հայկա-

կան ճարտարապետության գլուխ գործոց հանդիսացող Զվարթնոց եկեղեցու ճարտարապետական հույակապ կառուցումները հարդարվում էին բազմազան զարդաքանդակներով, որոնք հիացմունք են առաջացնում իրենց արտահայտչությամբ, փառահեղությամբ և, առաձին ղեպքերով, նաև իրենց ռեալիզմով:

Աշխատության 3-րդ գլխում դասավորված և ընդհանուր գծերով քննության են առնված դամբարանների և մահարձանների մի քանի

Աշխատության հիմնական մասն են կազմում 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ գլուխները:

4-րդ գլխում («Կրոնական պատկերաքանդակների դերի ու նշանակության, քանդակների հնագույն՝ 4—5-րդ դարերի խմբի, մահարձանների վրա հանդիպող քանդակների և 6—7-րդ դարերի եկեղեցիների վրա գտնվող կրոնական քանդակների և քրիստոնեական պատկերաքանդակների մասին:

Քննարկելով 4—7-րդ դարերի քրիստո-

Բ. Առաքելյանի աշխատությամբ իլյուստրացիայից (Ցուլ-Մանի)

նեական պատկերաքանդակները, հեղինակը գալիս է հետևյալ եզրակացության.

ա.—Հայաստանն ունեցել է կուլտուրական սերտ կապ հարևան երկրների հետ, որը և արտացոլվել է նրա քանդակագործության մեջ:

բ.—Վաղ-քրիստոնեական ընդհանուր սյուժեներում, հայերը ազգային արվեստի առանձնահատկությունները դրեցին ո՛չ միայն ձևի, այլ նաև կառուցվածքի մեջ:

գ.—Այն քանդակները, որոնք ունեն քրիստոնեական բովանդակություն, համեմատաբար, պրիմիտիվ են: Սա բացատրվում է ո՛չ միայն քանդակագործության զարգացման ցածր աստիճանով, փորձի և տվյալությունների պակասով, այլ և սյուժեների նկատ-

նեական պատկերաքանդակները, հեղինակը գալիս է հետևյալ եզրակացության.

ա.—Հայաստանն ունեցել է կուլտուրական սերտ կապ հարևան երկրների հետ, որը և արտացոլվել է նրա քանդակագործության մեջ:

բ.—Վաղ-քրիստոնեական ընդհանուր սյուժեներում, հայերը ազգային արվեստի առանձնահատկությունները դրեցին ո՛չ միայն ձևի, այլ նաև կառուցվածքի մեջ:

գ.—Այն քանդակները, որոնք ունեն քրիստոնեական բովանդակություն, համեմատաբար, պրիմիտիվ են: Սա բացատրվում է ո՛չ միայն քանդակագործության զարգացման ցածր աստիճանով, փորձի և տվյալությունների պակասով, այլ և սյուժեների նկատ-

մամբ ունեցած վերաբերմունքով, քանի որ քրիստոնեական եկեղեցու համար կարևոր էր ոչ այնքան կառարման, վարպետություն, որքան քրիստոնեական բովանդակություն: Ըստ որում, կրոնական բովանդակություն ունեցող քանդակներում մենք հանդիպում ենք Հայաստանի ժողովրդական աշխարհիկ և հեթանոսական պատկերացումներին:

Աշխատության 5-րդ գլխում քննարկված են աշխարհիկ սյուժեները: Թեպետ նրանց թիվը մեծ չէ, այնուհանդերձ, այդ փոքրաթիվ քանդակները իրենցից ներկայացնում են բացառիկ հետաքրքրություն:

Աշխարհիկ սյուժեներում արտացոլված են ազնվականների կենցաղի մի քանի կողմեր (գազանների որսը, իշխանի շքերթը) և աշխատավոր բնակչության զբաղմունքը (ալգեկոթ, կառուցող վարպետներ և այլն):

Ազնվականների կենցաղը պատկերող քանդակների և Սասանյան քանդակների միջև հեղինակը տեսնում է որոշ նմանություն, որը հեշտ է բացատրել, ի նկատի ունենալով ան, որ հայ ազնվական վերնախավը ոչ միայն ընդհանուր կապեր ուներ պարսկական վերնախավի հետ, այլ և համաձայն գաղափարախոսություն և կենցաղ:

Հեղինակը կոնկրետ օրինակներ է բերում՝ թե ո՞րքան կատարյալ և արվեստի տեսակետից բարձր են այն քանդակները, որոնց մեջ արտացոլվում է աշխատավոր ժողովրդի կյանքը:

Աշխատության 6-րդ գլխում նվիրված է առասպելական և խորհրդանշական (սիմվոլիկ) բնույթի քանդակներին:

Այս երեք գլուխներում հեղինակն աշխատել է, ըստ էության, քննության ենթարկել այլաբանական-առասպելական սյուժե ունեցող քանդակները, պարզել նրանց նշանակությունը, բացահայտել նրանց պատմական արժեքը, ժամանակը և քանդակների այս երեք տեսակները ենթարկել ոճական վերլուծման:

Հեղինակը, սակայն, չի բավարարվել այս ամենով: Նա ցույց է տալիս քանդակագործության զարգացումը, նրա վիճակը, տեղական ինքնուրույն, նոր ոճի առաջացումը և նրա կապերը հարևան երկրների քանդակագործության հետ: Բ. Առաքելյանը կանգ է առել նաև իշխանների և աշխատավոր ժողովրդի կենցաղի, ճաշակի վրա և այլն:

Աշխատության 7-րդ գլխում («Արհեստ և արվեստ») խոսվում է արհեստների և արվեստների կապի մասին: Հեղինակը փաստերով ապացուցում է, որ ելնելով լեզվի, նյութական կուլտուրայի տվյալներից, կարելի է ենթադրել, թե որոշ արվեստների և արհեստների բաժանումը 4—7-րդ դարն-

րում արդեն սկիզբ էր առել և առանձին բնագավառներում բավականաչափ առաջ էր գնացել:

Աշխատության վերջում Բ. Առաքելյանն անդրադառնում է հայկական քանդակագործության ակունքներին և արմատներին: Հեղինակի կարծիքով, քանդակագործությունը 4—7-րդ դարերում ունեցել է երեք հիմնական ակունք. առաջինը՝ հայերի հեթանոսական անցյալը և նրանից ժառանգված կուլտուրան, հասկացողությունները, պատկերացումներն ու սովորությունները, երկրորդ՝ քրիստոնեական կրոնը, իր ըմբռնումների և ավանդությունների ընդհանրությունը վաղ-քրիստոնեական աշխարհի հետ, և, երրորդ՝ հարևան ժողովուրդների կուլտուրաներից յուրացված տարրերը:

Հեղինակը համոզիչ փաստեր է բերում՝ թե ի՞նչպես էր ժողովուրդը զարգացնում իր կուլտուրան, ի՞նչպես էր իր ճաշակն ու ըմբռնումները մտցնում քանդակների մեջ, ի՞նչպես էր օգտագործում բոլոր հնարավորությունները՝ դրսևկորելու իր արվեստը ժողովրդական հարազատ բովանդակությամբ:

Քանդակագործական արվեստի այնպիսի բնագավառ, ինչպիսին էր բուսական և երկրաչափական ձևերի քանդակագործությունը, ինչպես և ժողովրդական ավանդություններն ու պատկերացումներն արտահայտող բազմազան և բազմաթիվ քանդակներ, ավելի փարթամորեն ծաղկեցին և զարգացան 4—7-րդ դարերում:

Հայկական քանդակագործության մյուս ակունքը՝ հարևան ժողովուրդների կուլտուրաներից յուրացված տարրեր էին: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ ընդարձակ և սերտորեն եղել հայկական կուլտուրայի և հարևան ժողովուրդների կուլտուրական կապերը:

Այս կապակցությամբ, Բ. Առաքելյանը, իրավացիորեն, քննադատում է և ևրոպական աշխարհի քանդակագործության հետ համարում են որպես ասորական, իրանական, բյուզանդական կամ արաբական կուլտուրաների և արվեստի ազդեցության հետևանք, կեն կցորդ, ինչպես և տեղական գիտնականներից նրանց, ովքեր հայկական արվեստն անջրպետում էին, բացառում էին նրա սերտ կապը հարևան երկրների արվեստի հետ՝ դրսևկորելով իրենց սահմանափակ վաժնիքները:

Իրականում, ստեղծելով և զարգացնելով իր տեղական կուլտուրան, հայ ժողովուրդը ոչ միայն չմեկուսացավ իր արևելյան և արևմտյան հարևաններից ու նրանց կուլտուրաներից, այլ առավել ընդարձակեց իր կապերը՝ հանդես գալով որպես ավելի ակտիվ

մասնակից հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած փոխհարաբերության մեջ՝ կուլտուրական ստեղծագործության լուրջ ներդրումներով հարստացնելով կուլտուրայի ընդհանուր գանձարանը:

Հայկական ճարտարապետության և քանդակագործության շատ ձևեր անցել են հարևան երկրներ և ավերի հեռուն. հայկական ծագում ունեցող վարազի հետ մենամարտի

Պատկերաֆանդակ՝ մենամարտը
վարազի հետ

առասպելական սյուժեն անցել է նվրոպա, բյուզանդական սրբապատկերների և նրանց միջոցով՝ Լեռնականի մեջ անցած մի քանի ձևերի աղբյուրը (օրինակ՝ Տիրամայրը գահուլքի և բարձի վրա նստած, քանդակների արևելյան զգեստավորումը և այլն) նույնպես պետք է փնտռել Հայաստանում և, ընդհանրապես, Կովկասում:

Մեծ է հայերի և Կովկասյան մյուս ժողովուրդների կուլտուրական ազդեցությունն ու ստեղծագործական մասնակցությունը բյու-

զանդական կուլտուրայի, արվեստի և, մասնավոր, ճարտարապետության մեջ:

Ինչ վերաբերում է հայոց, վրաց և աղվանից կուլտուրաներին, ապա նրանք զարգացել են ամենասերտ ու հարստե կապակցության մեջ, փոխադարձաբար նպաստել և հարստացրել կուլտուրան:

Հին հայկական քանդակագործության և, մասնավորապես, պատկերաքանդակների մասին դրված այս արժեքավոր աշխատությունը ցույց է տալիս, որ քանդակագործությունը 4—7-րդ դարերում Հայաստանում հասավ բարձր զարգացման, ստեղծվեցին բարձրարժեք գեղարվեստական ձևեր, հատկապես երկրաչափական և բուսական դժբախտների (օրնամենտների) բնադավառում:

Մենք այստեղ չենք ուզում կանգ առնել փնտռելի մի քանի հարցերի վրա, որոնք կապված են պատկերաքանդակների բնույթի, խմբավորման, զարգացումը խթանող պատճառների և նեղ մասնագիտական այլ հարցերի հետ, որոնց վերաբերմամբ մենք այլ կարծիք ունենք:

Շուրջ 170 էջեր ամփոփող այս աշխատությունը շարադրված է խնամքով: Նյութը տրված է պարզ, յուրաքանչյուրի համար հասկանալի կերպով:

«Հայկական պատկերաֆանդակները 4—7-րդ դարերում» աշխատությունը կարելի է հանձնարարել ինչպես պատմաբաններին ու արվեստագետներին, այնպես և հայ ժողովրդի բազմադարյան կուլտուրայով ու արվեստով հետաքրքրվող յուրաքանչյուր անձնավորության:

Գիրքը հրատարակված է խնամքով, լավ տպագրությամբ, վրա: Նկարիչ Լ. Սադոյանի գլխավորությամբ, վերնագրերը, գրչանկարները և կադմի ձևավորումը արտահայտիչ կերպով կապվում են շարադրանքի բովանդակության հետ:

Աշխատության վերջում, որպես հավելված, տրված են 4—7-րդ դարերի հայկական քանդակագործության առավել նշանավոր հուշարձանների լուսանկարները, թվով 81 հատ:

ՍՓՅՈՒՌՔԻՑ ՍՏԱՑՎԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամենայն Հայոց Հայրապետի և Հոգևոր ճեմարանի անունով ստացվել է արևմտահայ գրող Լևոն Մեսրոպի նոր վեպը՝ «Նախարարող լեռը և ներգաղթող ձին» խորագրով, որը լույս է տեսել Փարիզում, անցյալ տարի՝ Վեպը նվիրված է մեծ Ստալինի ծննդյան յոթանասուներորդ տարեդարձին և յա առթիվ հեղինակը, տիտղոսաթերթից հետո, տեղավորել է հետևյալ ձևերը. «Եր ծնեղյան յորանասուներորդ տարեդարձին առթիվ, Հայրենիքիս պատարագը ՄԻՈՒ ՍՏԱԼԻՆԻ ԿՆՎԻՐԵՄ ԵՄ արևմտաբլուրն» խիստ ճիշտ մասնավոր և անսահման երախտագիտությամբ: Լևոն Մեսրոպ»:

Վեպն ունի «Նախարան», որն անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ:

«Երախտ և կյանքիս մեջ տարիներով փայփայել եմ մեծ փառասիրություն մը. գրել, գրեն մեկ պատմվածք, հոգ չէ՝ գոնե մեկ էջ, որ ներշնչված ըլլա մեր հայրենի լեռնաշխարհին և հայ ժողովուրդին հարազատ կյանքին»:

Անկարելի երազ, բանի որ չէի տեսած, չէի ճանչցած, ոչ մեկը, ոչ մյուսը:

Եկավ պատերազմն իր անսխալ թաց զարհուրանքով, բայց նաև՝ հաղթությունը, մեր ազգային պատմության մեջ անսխալ թաց մեկ կրեությունով:

Ներգաղթ...

Պատերազմը հաղթվեց, ներգաղթող կարավանները ծայր տվին աշխարհի յոթը ժողովուրդներին և պատարագնված, ապրելու ամեն հույսն զուրկ հայ գաղթներուն:

Այդ օրերում, Բեյրութ հրատարակվող ֆրանսերեն թերթ մը լուրերու բաժնին մեջ կհաղորդեի թե իր հայրենուն երկիրը պիտի վերադառնա Սյուլեյման Հարրարի անուն երիտասարդ մը:

Սյուլեյմանը, Միջագետք տարագրված հայու զավակ, փոքր տարիքին կորսնցրվի բնակիչ շեյխի մը կողմն և կմեծնա անտեղյակ իր հայության, մինչև այն օրը, երբ շեյխը կմեռնի:

Այս լուրը, որուն կցված էին մեկ քանի մանրամասնություններ ալ, երկարորեն մտածել տվավ և վերջապես խանդավառեց զիս: Որոշեցի Սյուլեյման Հարրարին վեպի մը գլխավոր դեմքը դարձնել և սկսա ծրագրել մշակել մտքիս մեջ: Պիտի փոխել հերոսին անունը, զարգացնել դեպքը և ավելցնել տարագրյալ հայերու

կյանքին առնված պատկերներ, առանց, սակայն, դիպչելու բուն իրականության որ ինքնին ապրված վեպ էր: Գործողությունը պիտի վերջանար Բեյրութի բարափին վրա, ուր հայ բնակիչը շոգենավ պիտի նստեր ուրիշ ներգաղթողներու հետ:

Ժիշտ այդ միջոցին, Հայաստանի Սովետական Գրողներու Բ. Համագումարին հրավեր ստացա: Անսպասելի բախտավորություն, որ տարիներու երազս կիրականացներ:

Երկու ամսեն ավելի մնացի երևան Տեսա մեր շորս հազարամյա Հայրենիքը, մեր խրոխտ լեռները, մեր նախահայրերուն դարավոր ձեռակերտները, մեր երկրին մեջ կատարված աշխատանքն ու շարունակվող վերելքը և հայ ժողովուրդը իր հարազատ դիմագծով:

Պետհրատը ցանկություն հայտնեց, որ մեր Հայրենիքին նվիրված վեպ մը գրեմ: Վերադարձա Փարիզ և սկսա գրել այս վեպը բոլորովին նոր ծրագրով և նոր ներշնչումով:

Ջեմ կրնա մոռնալ որ կյանքիս մեծ նպատակին հասա շնորհիվ սովետական ժողովուրդներու անհաշիվ զոհողությամբ ձեռք բերված հաղթանակին:

Երախտագիտության ոլորտը ունիմ ուս մեծ հոգի և քաջարի ժողովուրդին, որ իմ փոքրիկ Հայրենիքս պաշտպանեց:

Երախտագիտություն՝ հաղթանակը դարձնող և խաղաղության առաջնորդ Մեծ Ստալինին որ փրկեց հայ ազգը ստույգ և ահավոր աղետից մը:

Շնորհակալ եմ Սովետական Հայաստանի պետական վարիչներուն, Սովետական Գրողներու Միության, Արտասահմանի հետ Կ. Կապի Ընկերության, արվեստագետներու, պատերազմին վերադարձած ռազմիկներու, Միության Հերոսներու և Արարատյան դաշտի գյուղացիության, որոնք ամեն դժուրություն ընծայեցին ուսումնասիրելու և հավաքելու համար այս վեպին նյութերը:

Լ. Մ.

Փարիզ, Սեպտ. 1949 թ.:

Դիրքը տպագրված է լավորակ թղթի վրա: Բաղկացած է 394 էջերից: Վերջում կցված է հեղինակի լույս տեսած և անտիպ երկերի ցանկը: Դրին է 550 ֆրանկ:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեացականյան Ար., Գերմանա-թյուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը Կովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Հայպետհրատ, Երևան, 1948 թ., 203 էջ, տիրաժ 3.000:

Մերեմզուլյան Արամ, Խաչատուր Աբովյան (երգ, նոտագրված, նվիրված մեծանուն գրող Խ. Աբովյանին), խոսք Սարմենի: Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., տիրաժ 1.000:

Մեխիջյան Ռոմանոս, Զառ-Վառ (նոտագրված երգեր), խմբագրություն Գ. Բուզադյանի: Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 100 էջ, տիրաժ 2.000:

Հայ ժողովրդական հեփիաթներ, կազմեց և խմբագրեց Արամ Դանալանյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 566 էջ, տիրաժ 4.000:

Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու, հատոր 3-րդ, Պատմվածքներ և հեքիաթներ: Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 543 էջ, տիրաժ 5.000:

Գուլբանյան Վ. Հ., Ի. Վ. Միշուրինի և Տ. Դ. Լիսենկոյի ուսմունքի լայն կիրառման համար: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1949 թ., 87 էջ, տիրաժ 3.000:

Թովմասյան Ս., Մի էջ Կովկասի հերոսական պաշտպանությունից (նյութեր հայրենական պատերազմի պատմության): Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1950 թ., 95 էջ, տիրաժ 2.500:

Ղաթիբյան Արաբատ, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք (հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն), 8-րդ հրատարակչություն: Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 319 էջ, տիրաժ 40.000:

Գրիգորյան Վահան, Սանասարը գնաց սարը (պոեմ փոքր տարիքի համար), Մանկապատանեկական գրական բաժին, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 23 էջ, տիրաժ 6.000:

Մկրտչյան Հարություն, Միքայել Նալբանդյան (ծննդյան 120-ամյակի առթիվ), Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 64 էջ, տիրաժ 3.000:

Արևյան Գաբրիել, Որոնումներ գետնի տակ (պատմվածքների ժողովածու), Հայպետհրատ, Երևան, 202 էջ, տիրաժ 4.000:

Վարդանյան Ան., Պիեսներ, Հայպետ-

հրատ, Երևան, 1949 թ., 268 էջ, տիրաժ 3.000:

Մելիքովյան Լ. և Կարմենյան Վ., Ի. Վ. Ստալինի աշխատությունների հայերեն հրատարակությունների բիբլիոգրաֆիա (Սովետական շրջան), Հրատարակչություն Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Կենտրոնական գրադարանի, Երևան, 1950 թ., տիրաժ 2.000:

Պիեսների ժողովածու, Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս. Սողոմոնյան, հրատարակչություն Կուլտ-Լուս հիմնարկների գործերի կոմիտեի, Երևան, 1950 թ., 116 էջ, տիրաժ 2.000:

Կարազյոզյան Ս., Բամբակագործություն (ձեռնարկ), Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 150 էջ, տիրաժ 2.000:

Սևակ Գուրգեն, Հայոց լեզվի շարահյուսության դասագիրք միջնակարգ դպրոցների 7-րդ դասարանների համար: 8-րդ հրատարակչություն, Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 171 էջ, տիրաժ 13.000:

Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, 2-րդ հատոր, բովանդակություն՝ «Ոսկի աքաղաղ», «Սալբի», «Մինն այսպես, մինն այնպես»: Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 620 էջ, տիրաժ 10.000:

Շոլխով Միխայիլ, Խաղաղ Դոն, վեպ, գիրք 2-րդ, Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 492 էջ, տիրաժ 5.000:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Տեղեկագիր, 10-րդ գիրք, Հասարակական գիտությունների, հրատարակչություն Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, 1949 թ., 128 էջ, տիրաժ 500: Բովանդակություն. — Հայ ժողովրդի նամակը Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ Ստալինին: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի պրեզիդենտ ընկեր Վ. Համբարձումյանի ճառը: Վ. Հ. Գուլբանյան՝ Ի. Վ. Ստալինը և սովետական գիտությունը: Վ. Պարսամյան՝ Ի. Վ. Ստալինը և Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեոլուցիայի հավթանակը Անդրկովկասում: Աս. Ասատրյան՝ Ի. Վ. Ստալինի կերպարը սովետահայ գրականության մեջ: Գր. Գրիգորյան՝ Ի. Վ. Ստալինի կերպարը սովետահայ բանահյուսության մեջ: Մ. Մուրադյան՝ Լենինի և Ստալինի կերպարները սովետահայ երաժշտական ստեղծագործության մեջ:

